

ISSN 2664-5157 (print)
ISSN 2708-7360 (online)

Turkic Studies Journal

No2
Vol. 3
2021

Nur-Sultan

ISSN (print)2664-5157
ISSN (online)2708-7360

Turkic Studies Journal
2021, Volume 3, Number 2

2019 жылдан бастап шығады
Founded in 2019
Издается с 2019 года

Жылына 4 рет шығады
Published 4 times a year
Выходит 4 раза в год

Нұр-Сұлтан, 2021
Nur-Sultan, 2021
Нур-Султан, 2021

Бас редакторы: **Ерлан Сыдықов**, *т.ғ.д., проф., ҚР ҰҒА академигі,*
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
Бас редактордың орынбасары **Шақимашрип Ибраев**, *ф.ғ.д., проф.,*
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
Бас редактордың орынбасары **Ирина Невская**, *доктор, проф.,*
Гете университеті (Франкфурт, Германия)

Редакция алқасы

Абдылдажан Акматалиев	ф.ғ.д., Ш.Т. Айтматов атындағы Тіл және әдебиет институты (Бішкек, Қырғызстан)
Ғайбулла Бабаяров	т.ғ.д., Өзбекстан ғылым академиясы Ұлттық археология орталығы (Ташкент, Өзбекстан)
Ұлданай Бахтикереева	ф.ғ.д., проф., Ресей халықтар достастығы университеті (Мәскеу, Ресей Федерациясы)
Гюрер Гульсевин	доктор, проф., Эгей университеті (Измир, Түркия)
Анна Дыбо	ф.ғ.д., проф., Ресей ғылым академиясының Тіл білімі институты (Мәскеу, Ресей Федерациясы)
Мырзатай Жолдасбеков	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
Дания Загидуллина	ф.ғ.д., проф., Татарстан Республикасы ғылым академиясы (Казан, Ресей Федерациясы)
Зимони Иштван	доктор, проф., Сегед университеті (Сегед, Венгрия)
Болат Көмеков	т.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
Игорь Кызласов	т.ғ.д., проф., Ресей ғылым академиясы Археология институты (Мәскеу, Ресей Федерациясы)
Дихан Қамзабекұлы	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
Сейіт Қасқабасов	ф.ғ.д., проф., М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты (Алматы, Қазақстан)
Чимиза Ламажаа	филос.ғ.д., Туваның жаңа зерттеулері (Мәскеу, Ресей Федерациясы)
Ласло Мараш	PhD, проф., Амстердам университеті (Амстердам, Нидерланды)
Мария Иванич	доктор, проф., Сегед университеті (Сегед, Венгрия)
Карл Рейхл	доктор, проф., Бонн университеті (Германия)
Зайнолла Самашев	т.ғ.д., А.Марғұлан атындағы археология институты (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
Қаржаубай Сартқожа	ф.ғ.д., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
Айрат Ситдиқов	т.ғ.д., проф., Казан федералды университеті (Казан, Ресей Федерациясы)
Фирдаус Хисамитдинова	ф.ғ.д., проф., Тарих, тіл және әдебиет институты (Уфа, Ресей Федерациясы)
Нурилла Шаймердинова	ф.ғ.д., проф., жауапты хатшы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
Амантай Шәріп	ф.ғ.д., проф., жауапты хатшы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
Альфия Юсупова	ф.ғ.д., проф., Казан федералды университеті (Казан, Ресей Федерациясы)

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ., Сәтбаев к-сі, 2

Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-434)

E-mail: turkicjournal@gmail.com, web-site: tsj.enu.kz

Turkic Studies Journal

Меншіктенуші: «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» коммерциялық емес акционерлік қоғам. Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінде тіркелген. 24.02.2021 ж. №KZ27VPY00032814 – тіркеу куәлігі (алғашқы тіркеу нөмірі және күні 28.03.2019, 17636-Ж). Мерзімділігі: жылына 4 рет.

Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ., Қажымұқан к-сі, 13/1, тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-434)

Editor-in-Chief: **Yerlan Sydykov**, *Doctor of Historical Sciences, Prof., Academician of NAS RK, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan)*
Deputy Editor-in-Chief: **Shakimashrip Ibrayev**, *Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan)*
Deputy Editor-in-Chief: **Irina Nevskaya**, *Dr., Prof., Goethe University (Frankfurt, Germany)*

Editorial board

Abdyldajan Akmatallyev	Doctor of Philology, Ch.T.Aitmatov Institute of Language and Literature (Bishkek, Kyrgyzstan)
Gaybulla Babayarov	Doctor of Historical Sciences, Uzbekistan National Center for Archeology of the Academy of Sciences (Tashkent, Uzbekistan)
Uldanai Bakhtikireeva	Doctor of Philology, Prof., Peoples' Friendship University of Russia (Moscow, Russian Federation)
Gurer Gulsevin	Dr., Prof., Ege University (Izmir, Turkey)
Anna Dybo	Doctor of Philology, Prof., Institute of Linguistics of the Russian Academy of Sciences (Moscow, Russian Federation)
Myrzatay Zholdasbekov	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan)
Daniya Zagidullina	Doctor of Philology, Prof., Tatarstan Academy of Science (Kazan, Russian Federation)
Zimonyi Istvan	Dr., Prof., University of Szeged (Szeged, Hungary)
Bolat Kumekov	Doctor of Historical Sciences, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan)
Igor Kyzlasov	Doctor of Historical Sciences, Prof., Institute of Archeology of the Russian Academy of Sciences (Moscow, Russian Federation)
Dikhan Kamzabekuly	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan)
Seit Kaskabasov	Doctor of Philology, Prof., M. Auezov Institute of Literature and Arts (Almaty, Kazakhstan)
Chimiza Lamazhaa	Doctor of Philosophy, New Research of Tuva (Moscow, Russian Federation)
Laszlo Maracz	PhD, Prof., University of Amsterdam (Amsterdam, Netherlands)
Maria Ivanics	Dr., Prof., University of Szeged (Szeged, Hungary)
Karl Reichl	Dr., Prof., University of Bonn (Bonn, Germany)
Zainulla Samashev	Doctor of Historical Sciences, A. Margulan Institute of Archaeology (Nur-Sultan, Kazakhstan)
Karzhaubay Sartkozha	Doctor of Philology, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan)
Ayrat Sitdikov	Doctor of Historical Sciences, Kazan Federal University (Kazan, Russian Federation)
Firdaus Hisamitdinova	Doctor of Philology, Prof., Institute of History, Language and Literature (Ufa, Russian Federation)
Nurila Shaimerdinova	Doctor of Philology, Prof., Executive Secretary, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan)
Amantay Sharip	Doctor of Philology, Prof., Executive Secretary, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan)
Alfiya Yusupova	Doctor of Philology, Prof., Kazan Federal University (Kazan, Russian Federation)

Editorial address: Satpayev str. 2, Nur-Sultan, Kazakhstan, 010008

Tel.: +7(7172) 709-500 (ext. 31-434).

E-mail: turkicjournal@gmail.com, web-site: tsj.enu.kz

Turkic Studies Journal

Owner: Non-profit joint-stock company «L.N.Gumilyov Eurasian National University». Registered by Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan. Registration number № KZ27VPY00032814 from 24.02.2021 (date and number of the initial registration 28.03.2019, 17636-Ж). Periodicity: 4 times a year

Address of printing house: 13/1 Kazhymukan str., Nur-Sultan, Kazakhstan, 010008; tel.: +7(7172) 709-500 (ext. 31-434)

Главный редактор: **Ерлан Сыдыков**, *д.и.н., проф., академик НАН РК,
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Нур-Султан, Казахстан)*
Зам. главного редактора: **Шакимашрип Ибраев**, *д.ф.н., проф.,
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Нур-Султан, Казахстан)*
Зам. главного редактора: **Ирина Невская**, *доктор, проф., Университет им. Гёте (Франкфурт, Германия)*

Редакционная коллегия

Абдылдажан Акматалиев	д.ф.н., Институт языка и литературы им. Ч.Т. Айтматова (Бишкек, Кыргызстан)
Гайбулла Бабаяров	д.ист.н., Национальный центр археологии Академии наук Узбекистана (Ташкент, Узбекистан)
Улданай Бахтикиреева	д.ф.н., проф., Российский университет дружбы народов (Москва, Российская Федерация)
Гюрер Гюльсевин	доктор, проф., Эгейский университет (Измир, Турция)
Анна Дыбо	д.ф.н., проф., Институт языкознания Российской академии наук (Москва, Российская Федерация)
Мырзатай Жолдасбеков	д.ф.н., проф., Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Нур-Султан, Казахстан)
Дания Загидуллина	д.ф.н., проф., Академия наук Республики Татарстан (Казань, РФ)
Зимони Иштван	доктор, проф., Сегедский университет (Сегед, Венгрия)
Булат Кумеков	д.ист.н., проф., Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Нур-Султан, Казахстан)
Игорь Кызласов	д.ист.н., проф., Институт археологии Российской академии наук (Москва, Российская Федерация)
Дихан Камзабекулы	д.ф.н., проф., Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Нур-Султан, Казахстан)
Сейт Каскабасов	д.ф.н., проф., Институт литературы и искусства (Алматы, Казахстан)
Чимиза Ламажаа	д.филос.н., Новые исследования Тувы (Москва, Российская Федерация)
Ласло Мараш	PhD, проф., Амстердамский университет (Амстердам, Нидерланды)
Мария Иванич	доктор, проф., Сегедский университет (Сегед, Венгрия)
Карл Рейхл	доктор, проф., Боннский университет (Бонн, Германия)
Зайнолла Самашев	д.ист.н., Институт археологии имени А. Маргулана (Нур-Султан, Казахстан)
Каржаубай Сарткожа	д.ф.н., Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Нур-Султан, Казахстан)
Айрат Ситдиков	д.ист.н., Казанский федеральный университет (Казань, РФ)
Фирдаус Хисамитдинова	д.ф.н., проф., Институт истории, языка и литературы (Уфа, РФ)
Нурилла Шаймердинова	д.ф.н., проф., отв.секретарь, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Нур-Султан, Казахстан)
Амантай Шарип	д.ф.н., проф., отв.секретарь, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Нур-Султан, Казахстан)
Альфия Юсупова	д.ф.н., проф., Казанский федеральный университет (Казань, РФ)

Адрес редакции: 010008, Казахстан, г. Нур-Султан, ул. Сатпаева, 2
Тел.: +7(7172) 709-500 (вн. 31-434)
E-mail: turkicjournal@gmail.com, web-site: tsj.enu.kz

Turkic Studies Journal

Собственник: Некоммерческое акционерное общество «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева». Зарегистрирован Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан. Регистрационное свидетельство № KZ27VPY00032814 от 24.02.2021 (дата и номер первичной регистрации 28.03.2019, 17636-Ж). Периодичность: 4 раза в год.
Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Нур-Султан, ул. Кажымукана, 13/1, тел.: +7(7172)709-500, (вн. 31-434)

МАЗМУҢЫ/CONTENT/СОДЕРЖАНИЕ

Ж.Ә. Аймұхамбет, М.Н. Миразова Абай поэтологиясы: бейнелілік парадигмасындағы көркем детальдің қызметі	
Zh.A. Aimukhambet, M.N. Mirazova Abay's poetology: functions of literary detail in the paradigm of image.....	
Ж.А. Аймухамбет, М.Н. Миразова Поэтология Абая: функции художественной детали в парадигме образности.....	7
А. Алдаш Тілдік норма vs. әдеби норма мәселелері: ортологиялық талдау.....	
A. Aldash Language norm vs. literary norm: orthological analysis.....	
А. Алдаш Языковая норма vs. литературная норма: ортологический анализ.....	19
Ж.О. Артықбаев Басмыл-Қарлұқ қарым-қатынасы контексіндегі Апай-Бөрі одағы (аңыздық деректерді талдау тәжірибесінен).....	
Zh.O. Artykbayev The Apai-Bori Union in the context of Basmyl-Karluk relations (from the experience of legend analysis).....	
Ж.О. Артықбаев Союз Апай-Бори в контексте взаимоотношения Басмыл-Карлук (из опыта интерпретации легендарных источников).....	32
J. Bayarsaikhan Fish depictions in the deer stones.....	
Ж. Баярсайхан Бұғы тастарында балықтың бейнеленуі.....	
Ж. Баярсайхан Изображение рыб в оленных камнях.....	44
Т.Н. Боргоякова, К.Н. Бурнакова Особенности семантики и функций хакасской формы на -галах в предложении.....	
Т.Н. Боргоякова, К.Н. Бурнакова Хакастың -галах формасының сөйлемдегі семантикасы мен қызметінің ерекшеліктері	
T.N. Borgoyakova, K.N. Burnakova Peculiarities of the semantics and functions of the Khakass form -galah in a sentence.....	54
В.Я. Бутанаев Енисей қырғыздарының мемлекеттік құрылымы.....	
V.Ya. Butanayev State system of the Yenisei Kyrgyz.....	
В.Я. Бутанаев Государственный строй енисейских кыргызов.....	63
Г.А. Набиуллина Коммуникативно-прагматические особенности речевого акта благопожелания в татарской коммуникативной культуре.....	
Г.А. Набиуллина Татар коммуникативті мәдениетіндегі ізгі тілек айту рәсімінің коммуникативті-прагматикалық ерекшеліктері.....	
G.A. Nabiullina Communicative and pragmatic features of the speech act of benevolence in the Tatar communicative culture	75
Б.Ж. Омаров «Тотынама» және оның өзбек әдебиетіндегі нұсқалары.....	
B.Zh. Omarov The story «Totynama» and its variants in Uzbek literature.....	
Б.Ж. Омаров Повесть «Тотынама» и ее варианты в узбекской литературе.....	84

S.K. Suraganov The leading ornamental motif koshkar muyiz in Kazakh ornamentation: in search of the primordi.....	
С.К. Сураганов Қошқар мүйіз – қазақ ою-өрнегіндегі негізгі нақыш: түп-төркінін бажайлау.	
С.К. Сураганов Ведущий орнаментальный мотив кошкар мүйіз в казахской орнаментике: в поисках примордиального.....	99

СЫН ШКІРЛЕР/REVIEWS/РЕЦЕНЗИИ

Ж.К. Таймағамбетов Сакральный ландшафт Сарыарки: новые трактовки и интерпретации.....	
Ж.К. Таймағамбетов Сарыарқаның киелі ландшафты: жаңа пайымдар мен байыптамалар.....	
Zh.K. Taimagambetov Sacred landscape of Saryarka: new treatments and interpretations.....	111

***Ж.Ә. Аймұхамбет**

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы
(E-mail: a_zhanat@mail.ru)

*Байланыс үшін автор: a_zhanat@mail.ru

М.Н. Миразова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы
(E-mail: m.n.mirazova@mail.ru)

Абай поэтологиясы: бейнелілік парадигмасындағы көркем детальдің қызметі¹

Аннотация. Мақалада поэтология ұғымына берілген теориялық анықтамалар сарапқа салынып, бұл аспектінің қамтитын мәселелері тұжырымдалады. Поэтология терминінің туынды құрылымындағы күллі көркемдік-бейнелілік жүйеге қатыстылығы теоретик ғалымдардың пікірлері арқылы айқындалады. Түрлі тұжырымды жинақтай келе, поэтологияның көркемдік сана мен көркем шығармашылық табиғатын танытуға негізделген ілім екеніне назар аударылады. Осы пікірді негізге ала отырып, Абай суреткерлігінің поэтологиялық кеңістігін көркем детальдарды бейнелеу қызметі тұрғысынан таныту жүзеге асырылады. Суреткер санасының шығармашылықтың бастау көзі ретіндегі рөлі, сана, түпсана және түпкі ойдың шығармашылық процестегі қызметі, эстетикалық қабылдау, ассоциациялы ойлау мәселелері өлең мәтініне талдау жасау барысында түсіндіріледі. Көркем детальдың нақты, психологиялық және символикалық түрлері кемеңгер ақынның өмір туралы философиялық пайымға құрылған өлеңдері арқылы көрсетіліп, олардың мән-мағынасы зерделенеді.

Абайдың поэтологиялық кеңістігін зерделеу мақсатында бірнеше өлең талдауға нысан болып, мәтін құрылымындағы көркем детальдардың ой мен сезімді бейнелеудегі рөлі, ақынның тың бейнелеулері, өлең мазмұнындағы ұғымдардың мән-мағынасы талқыланып, суреткерлік шеберлік, ақындық таным заманауи әдебиеттанудың талабына сай айқындалады. Абай бұл өлеңдерінде өмірдің өткіншілігі мен мәңгілік ұғымының өлшемдерін шебер шендестіреді. Қайырылмайтын «бұлдыр заман», «көк тұман» келер заман, жаз сайларда гулеп, күзде өлетін «тотықұс түсті көбелек», өмірдің өтетінін білдіретін, әр күнінді ұрлайтын «сағаттың шықылдағы», бәрі өзгерсе де «өзгермейтін бір Тәңір», ақыл мен рухты әйгілейтін «мен», тіршілік тұрпатын, тән сипатын танытатын «менікі» бейнелеулері арқылы өзіндік, дара поэтологиялық кеңістікті түзетіні талданып, тұжырымдалады. Ақын өлеңдеріндегі тың сипатты бейнелеулер түрлі сипаттағы көркем деталь арқылы жасалатыны дәлелденеді.

Кілт сөздер: поэтология, көркемдік сана, көркем шығармашылық, деталь, түпсана, түпкі ой, рецепция.

Кіріспе

Заманауи әдебиеттануда әдебиетті жүйелі түрде зерттеуде түрлі жаңалық туындап, сол негізде тың терминдер қалыптасты. Әдебиеттану жаңа парадигмалармен толықты. Көркем мәтінді талдаудағы жаңашыл ұстанымдар дәстүрлі әдістерді негізге ала отырып, зерттеу аспектілерін даралады. Солардың қатарында көп қолданылып жүрген поэтология терминін айтуға болады.

¹ Ескерту: Мақала ҚР БҒМ грантымен қаржыландырылатын «AP09259039 – Абай өлеңдерінің поэтологиялық тезаурусы» ғылыми жобасы аясында жазылды.

Бұл термин, еуропа әдебиеттанушыларының пікірлеріне сүйенсек, бір жағынан сөзбе-сөз «ақын және поэзия туралы ғылым» деген мағынаға жақын келеді, екінші жағынан, көркем туынды құрылымындағы күллі көркемдік тетіктердің тұтас қызметін танытады.

Поэтология терминіне берілген анықтамалар төмендегідей сипатта:

Поэтология ұғымы аясында «көркем мәтінді тудыру, тұтастыру және түсіндіру, сонымен бірге көркем танымның қызметі, бейнелеу құрылымы, шығарманы тудырушы мен тарихи-тұрмыстық түсініктегі (авто) биографиялық «Меннің» өзара қарым-қатынасы» түсіндіріледі [1, 105 б.].

Поэтология туралы алғашқы сөзді айтқан швейцариялық ақын әрі аудармашы Ф.Ф. Ингольд. Ол поэтология терминін «ақын мен поэзия туралы өлеңдер» деген анықтамамен ұсынады [2, 125-146 б.]. Бұл анықтама біржақты деуге болады.

Орыс әдебиеттанушысы М. Тростников поэтология туралы түсінікті барынша кеңейтіп, «поэтика мәселесін оның көркем туындыдағы барлық көріністерімен зерделеу» деп пайымдайды. Оның ойынша, поэтикалық пішін «көркемдік сананың ең қысқа, барынша тығыздалған әрі сыйымды түрде аңғартылуы», ал көркем мәтін болса «нақты мәдениетті тасымалдаушы көркемдік сананың «айнасы» [3, 3-6 б.].

М. Тростниковтің бұл тұжырымына тоқтала отырып, С. Федотова: «Осы тұрғыдан келгенде поэтология бәрінен бұрын антропология немесе мәдениеттану пәні болып табылады», – дейді [4, 6-7 б.]. Сөйтіп поэтологияны тек ақын мен поэзия туралы жай ғылым емес, «автордың көркемдік-философиялық сана-сезімін зерттейтін философиялық-діни антропология» ретінде ұсынады [5, 10 б.].

В.Н.Бойков, В.Е. Захаров, М.С. Каряева мен В.А. Соколовтың бірлескен авторлығындағы мақалада поэтологияны «поэзияны теориялық және тарихи тұрғыда барлық бағытта қарастыратын пәндер жиынтығы ретінде айтуға болады» деп түсіндіреді [4, 125 б.].

Бір-бірін толықтырып, талдаудың жаңа өрісіне жол ашатын поэтология ұғымына қатысты жоғарыдағы анықтамалар әдебиеттің танымдық-эстетикалық табиғатын тереңдей меңгеріп, танытуға бағытталатынын көреміз.

Поэтологияның негізгі нысаны – поэтикаға қатысты барлық мәселелерді қамту десек, ол сөз өнеріндегі көркемдік-бейнелілік жүйені ғана зерделеу емес, әлеуметтік-мәдени танымның тарихы мен даму ерекшелігін түсіндіру, таныту болып табылады.

Поэтология ұғымын поэтиканың барынша терең, жан-жақты, сан салалы пішіні түрінде қарастырғанда оның аясына күллі көркемдік-бейнелілік тұтастық тоғысады. Сонда туындының поэтикалық мәні мен пішінін тану суреткер туындатқан қат-қабат әлемді астары мен тұспалы, мәні мен мазмұны, тамыры мен тағылымы, яғни «бүге-шігесіне» дейін танып, қабылдау болып айқындалады.

Біз поэтология туралы түсініктерді сарапқа сала келе, бұл терминдік ұғымды мына аяда түсіндіреміз:

– Біріншіден, поэтология аясына көркемдік тұрғыда өлең туралы өлеңді, яки ақын мен поэзия туралы поэтикалық үлгідегі көркем туындыларды жинақтауға болады;

– Екіншіден, поэтология – поэтика және «логос» сөздерінің бірігуінен (мифология, антропология, семасиология, феноменология, т.б. сияқты) тұрады, көне грек философиялық дәстүріне сәйкес «логос» ұғымына жалпы заңдылықтар, тұжырымдар кіреді. Осы тұрғыдан келгенде поэтология дегеніміз көркемдік сана мен көркем шығармашылық табиғатын танытуға негізделген ілім болмақ.

Сонымен, ұлттық әдебиетіміз бен мәдениетіміздің ұлы тұлғасы Абай шығармашылығының поэтологиясын зерделеуге бағытталған талдауымызды ақын өлеңдеріндегі көркем детальдар қызметі төңірегінде өрбітелік.

Зерттеу әдістері

Мәселені зерделеуде талдау, жинақтау, салыстыру, құрылымдық талдау әдістері негізге алынды.

Талқылау

Кез келген өнер туындысы бізге бейнелі әлемді, яғни әлем бейнесін ұсынады. Суреткер өзінің қиялы мен шындық әлемінің тоғысқан тұсынан бейне тудырады. Шынайы өмірдің көркем бейнесі деп аталатын бұл әлемді түйсіну, қабылдау тыңдарман, көрермен я оқырман тарапынан шығармашыл тұлғамен сұхбатқа шығуды қажет етеді.

Суреткер бейнелеген адам мен табиғат, құбылыс, мүлік, әрекет, әсерлену, түрлі көңіл күй – өмірлік ақиқат. Сол ақиқаттың көркем дүниеге көшуінің өзіндік шарттылық, заңдылықтары бары белгілі. Бұл бейнеленетін нысандар әр туындыда әртүрлі қалыпта, түрлі сипатта көрінеді. Қалай болғанда да біз көркем шындықтың нақты өмірлік шындықтан өзгеше екенін жадымызда ұстаймыз.

Сонымен өнер туындысында бейнеленетін әлем жекелеген көркем детальдардан, яғни тұтас бейнелілікті туындататын жекелеген бөлшектерден түзіледі делік. Көркем деталь – мәтінтүзілімнің әуелгі тетігі, мөлтек бейне. Көркемдік тұтастық жекелеген детальдардан жинақталады. Суреткер өзі бейнелемек әлемнің қыр-сырын, бітім-болмысын танытуда детальға жүгінеді.

Абай суреткерлігінің бірден-бір жарқын көрінісі – шеберлікпен таңдалып, үйлестірілген детальдар екеніне өлеңдеріне талдау арқылы көз жеткізуге болады.

Абайдың поэтологиялық кеңістігі – халықтық фольклор, батыс және шығыс поэзиясының сан алуан сырлы бояуларын, сырт пішін мен ішкі үнді шеберлікпен үйлестірген ерекше әлем.

Өлең – көркем шығармашылық өнімі. Орыс ғалымы Ю. Борев өзінің эстетика туралы тұжырымдарында көркем шығармашылыққа ерекше тоқтала келе, оны тудырушы тұлғаның бейімділік деңгейін қабілеттілік, дарындылық, таланттылық, данышпандық деген ұғымдармен сатылап көрсетеді. Осылардың ішінде данышпандық, яғни кемеңгерлік деңгейіне жеткен шығармашылық иесі өз шығармаларымен өткен шаққа және болашаққа қатысты [6, 91 б.]. Яғни өз заманының шеңберінен шығып, келер заман ұрпағының санасына сәулесін түсіретін өнер туындысының егесі болмақ. Абай поэзиясының қазақ көркем мәдениеті тарихындағы орны мәңгілік өлшеміне сай деп бағаласақ, Абай – кемеңгерлік биігіндегі суреткер.

Шығармашылықтың қайнар көзі – суреткер санасында туындаған ой болса, нәтижесі, яғни соңғы нүктесі – суреткердің эстетикалық-танымдық қабылдауындағы даралық. Бұл жерде шығармашыл тұлғаның талант қарымы, өмірлік тәжірибесі және білік-білімі ерекше орын алмақ. Семиотик-структуралист ғалымдардың түсіндіруінше, көркем шығармашылық дегеніміз – суреткер санасындағы ойдың таңбалық жүйеде және сол негізде туындайтын бейнелер мен бейнелеулерде көрінуі. Бұл бейнелеулер субъективтіліктен объективтілікке ойысу үдерісін бастан кешіріп, әуелгі ойдың суреткер санасынан сытылып, оқырманға жетуі тиіс. Міне, туынды тағдыры осы тұста жатыр.

Суреткердің эстетикалық қабылдауы болмыс шындығы әсерінен туындаған бейнелеуден аңғарылады. Бейнелеу, біз оларды көркем туындының жекелеген бөлшектері деп атасақ, барлық бөлшектердің тұтасып, біртұтастыққа жетуі көркем туындыны ұсынады. Бұл біртұтастық – суреткердің мақсаты. Көркемдік – шығармашылықтың басты кредосы болса, суреткердің күллі болмысын, ол тудырған барлық көркемдіктің табиғатын айқындайтын фактор – креатив, яғни шығармашыл тұлға санасының жасампаз қабаты екені белгілі.

Суреткер талғамынан көркемдіктің ең асыл нұсқасы, бейнелеулердің үздігі ғана өтетінін ескерсек, осы негіздегі туынды дара болмысымен оқырман санасына орнығады. Көркем шығармашылықтың негізгі тетіктерінің бірі – түрлі деталь. Ол детальдар тиісінше нақты, символикалық, психологиялық, заттық болып келеді. Туындының жекелеген бөлшектері

ретінде әрекет етіп, тұтастыққа ұмтылатын детальдар – суреткердің сыртқы дүниені, өзін қоршаған әлемді қабылдауындағы ерекше әсерлерінің өнімі.

Шығармашылықтың психологиялық факторларының бірі ретіндегі жад сыртқы ерекше әсерді санада бейнелеуде ерекше мәнге ие. Жадтағыны жаңғырту поэтикалық ойлаудың бейнелілік негіздерінің біріне айналады. Сана, бейсана, түпсана ұғымдарына жүктелген өткен шақтың оқиғалары мен көріністері шығармашыл тұлға ойының әрекеті арқылы жаңа мән-мағынасымен (бұл жерде бейнелі сипаттағы мән-мағына сөз болып отыр) ұсынылады. Туындының дүниеге келуінде сана мен түпсананың ерекше орны бар. Шығармашылықты санада орныққан түпкі ойдың жарыққа шығуы, деректік сипат иеленуі түрінде түсіндірсек (эстет Ю. Боров осылай тұжырымдайды), сол деректік сипаттағы мәтінде түпкі ойдан тамыр тартқан тұспалды, ишаралы сөздер мен сөз тіркестерін, тұтастай ұғымдарды іздеуіміз заңды. Оқырманның таным көкжиегі мен рецепциялық аңғарымпаздығы көркемдік-эстетикалық әсермен тікелей байланысты болмақ.

Абайдың 1896 жылы жазылған төмендегі өлеңіне назар аударалық:

Сағаттың шықылдағы емес ермек,
Һәмишә өмір өтпек – ол білдірмек.
Бір минут бір кісінің өміріне ұқсас,
Өтті, өлді тағдыр жоқ қайтып келмек [7, 293 б.].

Бұл өлеңнен өмірдің өтпелілігі, тағдыр заңдылығы сияқты терең философиялық ұғымды «сағат», «сағаттың шықылдағы» деген нақты әрі символикалық мән иеленген детальмен жеткізуді аңғарамыз. Өмірдің өткіншілігі мен сағаттың шықылы Абайдың суреткерлік пайымында біртұтас ұғымға айналған. Осы тұста көркемдік ассоциация туралы еске алайық. Бұл терминді алғаш тұтынушы ағылшын философы Дж.Локк. Терминнің ғылыми айналысқа кіруі осы автордың 1698 жылы жарық көрген «Адам ақылы туралы тәжірибе» еңбегімен байланыстырылады. Заттар пен құбылыстар туралы ойлағанда немесе оларды көргенде туындайтын ұқсастық табу, сол арқылы сәйкестікті айқындау негізінен түпсананың көмегімен жүзеге асады. Суреткерге ассоциативті ойлау тән екені белгілі. Абай танымындағы өмірдің өзгермелілігін сағаттың шықылымен байланыстыруында терең пәлсапалық байлам жатыр. Өтпелі уақыт сағат шықылы арқылы деректік сипат иеленеді. Сөйтіп «уақыт – сағат» өмірді білдірмей ұрлаған «тиянақсыз, тұрлаусыз» қалпымен таңбаланып, «келген – кеткен» қозғалысымен эмоциялық әсерді туындатады. Кеткеннің кері қайырылуы жоқ:

Сағаттың өзі – ұры шықылдаған,
Өмірді білдірмеген, күнде ұрлаған.
Тиянақ жоқ, тұрлау жоқ, келді, кетті,
Қайта айналмас, бұрылмас бұлдыр заман [7, 293 б.].

Өлеңнің бірінші шумағында «сағат шықылдағы өтпек өмірді білдірмекке» мысал, сондай-ақ «өтті – өлді» деп сипатталатын, қайтып келмекке тағдыры жоқ «бір кісінің өмірі» – өлең өзегіндегі негізгі таңба-бейне яки теоретиктер айқындайтын «жарқын таңба». Суреткердің түпсанасында өмірдің өткіншілігі туралы туындап, эстетикалық сезіммен екшелген ой санаға өту процесінде бейнелі түрге ауысқан. Өнер атаулы өмірдің бейнесін беретінін ескерсек, сағаттың шықылдағы арқылы тұспалданатын өткен өмірге деген көңілдегі қимастық сарыны:

Өткен өмір белгісі – осы сыбдыр,
Көңілді күнде сындыр, әлде тындыр.
Ақыл анық байқаған қылығыңды,
Қу шыққансып, қағасың босқа бұлдыр [7, 293 б.], –

деген жолдармен бедерленеді. Көңілді не тындыруға, не сындыруға себеп болатын «сыбдыр» (сағаттың шықылы) – лирикалық кейіпкердің жан әлемін қозғаған ерекше үн. Абайдың бұл өлеңін теоретик ғалым З. Ахметов: «Өмірдің өтуі, дүние-болмыстағы мәңгілік пен адамның тағдыры жайлы толғаныстан туған өлең», – деп бағалайды [8, 319 б.]. Абай поэзиясын феноменологиялық әдіс тұрғысынан жаңаша зерделеген ғалым Ш. Ибраев бұл өлең

мәтінін толық келтіре отырып: «Өлеңді толық келтірудегі мақсат – уақыттың философиялық шешімінің Абай дүниетанымы арқылы феномендік сипатқа ие болғандығы», – дейді. Сөйтіп мәтінтүзілімнің структуралық жүйесіне талдау жасай отырып, уақыт бейнеленуінің төрт түрлі мәнін атап көрсетеді [9, 166-167 б.].

Өлеңнің ақындық тұжырымға келетін соңғы:
Күн жиналып ай болды, он екі ай – жыл,
Жыл жиылып, қартайып қалғаны – бұл.
Сүйенген, сенген дәурен жалған болса,
Жалғаны жоқ бір Тәңірім, кеңшілік қыл, –

деген шумағындағы ой мен сезімнің берілуін абайтанушы З. Ахметов пайымына салсақ: «Өзінің жасы ұлғайғанын, өмірдің өрін тауысуға жақындап қалғанын ойына алған ақынның көңілі діншілдік наным, имандылық сезім арқылы жұбаныш, тыныштық тапқандай болады» [8, 320 б.]. Сезім мен ойдың тоғысып, өмірлік ақиқатты философиялық пайыммен танытуы Абайдың бірнеше өлеңіне тән. 1886 жылы жазылған «Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек» деп басталатын өлеңінің:

Жас қартаймақ, жоқ тумас, туған өлмек,
Тағдыр жоқ өткен өмір қайта келмек.
Басқан із, көрген қызық артта қалмақ,
Бір құдайдан басқаның бәрі өзгермек [7, 49 б.], –

деген екінші шумағында «туу – қартаю – өлу», «өткеннің қайтып келмеуі» концептілерімен өмірдің өзгермес заңдылығы бейнеленіп, артта қалатын «басқан із», «көрген қызық» детальдары суреткердің философиялық пайымын аңғарта түседі. Авторлық позиция «өзгермейтін бір құдай» (осы 1886 жылы жазылған өлеңде) және осыған жалғас «жалғаны жоқ бір Тәңір» (1896 жылы жазылған өлеңінде) поэтикалық тіркестерімен айқындалады. Уақыттың өткіншілігі, адам өмірінің тұрлаусыздығы және өзгермейтін, жалғаны жоқ Жаратушы («бір құдай, «бір Тәңір») – суреткер ақынның кемел санасы туындатқан астары терең, философиялық пайыммен, ақындық таныммен астасқан бейнелеулер. 1902 жылы жазылған «Алланың өзі де рас, сөзі де рас» деп басталатын өлеңінде де адамзаттың, замананың, шаруа мен мінездің, қағида-шарифаттың, күллі мақұлықтың өзгеретіндігі, тек бір Алланың өзгермейтіндігі тұтас мәтінде бірнеше қайталанып, тиянақтала суреттеледі:

Әмәнту оқымаған кісі бар ма?
Уә ктубиһи дегенмен ісі бар ма?
Алла өзгермес, адамзат күнде өзгерер,
Жарлық берді Ол сіздерге, сөзді ұғарға.

Замана, шаруа, мінез күнде өзгерді,
Оларға кез-кезімен нәби келді.
Қағида шарифаты өзгерсе де,
Тағриф Алла еш жерде өзгермеді.

Күллі махлұқ өзгерер, Алла өзгермес,
Әһлі кітап бұл сөзді бекер демес.
Адам нәпсі, өзімшіл мінезбенен
Бос сөзбенен қастаспай, түзу келмес [7, 408 б.].

Ұлттық таным мен діни сенім поэтологиялық кеңістікте болмыс шындығын көркем шындыққа айналдыруда негізгі философиялық тетікке айналғанына осы өлең мәтіні айқын мысал.

Жалпы, өмір туралы философиялық толғаныстар Абай суреткерлігінің поэтологиялық кеңістігінде маңызды орын алады. Өзгермелі уақыт, тұрлаусыз тірлік түрлі символикалық, психологиялық детальдармен, тың суреттеулермен түзіледі. 1902 жылы жазылған тағы бір өлеңінің мәтініне қарайық:

Тоты құс түсті көбелек
Жаз сайларда гулемек.
Бәйшешек солмақ, күйремек,
Көбелек өлмек, сиремек.
Адамзатқа не керек:
Сүймек, сезбек, кейімек,
Харекет қылмақ, жүгірмек,
Ақылмен ойлап сөйлемек.

Әркімді заман сүйремек,
Заманды қай жан билемек?
Заманға жаман күйлемек,
Замана оны илемек [7, 407 б.].

Тіршіліктің тұрлаусыздығы мен мәңгілік ұғымының өлшемдерін салыстыра отырып, ақын адам өмір сүрген «заман» жайлы ой қозғайды. Алдыңғы екі өлеңдегі өзгермелі уақыт, өткінші өмір бейнесі енді жазда сайда гулеген көбелектің күзде өлуі, сиреуі, бәйшешектің солуы, күйреуі сияқты детальдармен ұсынылады.

Теоретик, академик З. Ахметовтің қисынына сүйенсек, бұл өлеңінде суреткер ақын өмірдің өтпелілігін «нақтылы сурет арқылы елестетіп көрсетуді мақсат етеді» [8, 320 б.].

Сыншы ғалым Б. Сарбалаев бұл өлең туралы: «Тіршіліктен соққы көріп, оның мағынасыздығын түйсініп, мәңгілікті ойлай бастаған ақын бұл өлеңінде адам өмірінің мәні, заңдылығы хақында ой толғайды. Қазақ ұғымында ең әдемі қызыл-жасыл түс тоты құс түсі болса, Абайдың айтуынша, сондай қызықты да тәтті өмірің – қас қағымдық ғұмыр», – деген тұжырымға келеді [10, 552 б.].

Символикалық деталь қызметіндегі көбелек пен гүл кемеңгер суреткердің назарына жайдан-жай ілікпегені белгілі. Бір күндік ғұмыры бар көбелек, көктемде ғана құлпыратын гүл өткінші өмір ұғымымен ассоциациялы бейне түзген. Бұл – суреткер қабылдауының бір қыры. Адамның өмірі «тығыздалып, жинақталып», ишаралы, тұспалды мәнімен гүл мен көбелектің сәттік ғұмырына ұқсатылады. Бұл – поэтикалық танымның екінші сипаты. Нақты әрі символикалық детальға айналған тоты құс түсті көбелектің жазғы салтанаты мен күзгі тағдыры мәтіннің көркемдік-бейнелілік құрылымында маңызды орынға ие.

Әдебиеттанушы ғалым А. Шәріп Абай өлеңдеріндегі тіршіліктің өзгермелілігі, тұрақсыздығы туралы ойын ағылшын философы Г. Спенсердің эволюциялық ілімінің бейімделу теориясы негізінде талдай келе: «Эволюционизмнің негізі – бүкіл тіршілік атаулының өзгермелілігі туралы түсінік. Бұл ой Абайдың философиялық өрімдерінен де, өлеңдерінен де ұдайы ұшырасып отыратындығына» тоқталады [11, 120 б.]. Тұрақсыз, тиянақсыз уақыт көші, өзгермелі өмір туралы толғаныстар Абайдың қарасөздерінде де философиялық-гуманистік байламмен көрінеді. Жиырмасыншы қарасөзінде өзгермейтін – тағдырдың жарлығы, өзгеретін адамның қуаты, ғұмыры деген ойын пенде баласының тіршіліктен жалығуы себебімен байланыстыра отырып толғайды [12, 74 б.].

Мәтін құрылымында шендес ұғымдар ғана емес, қарама-қарсы мәндегі ұғымдар арқылы суреткер мұраты айқындалады. Өзінің бастауын бағзы мифтік танымнан алатын поэтикалық ойлау жүйесі қарама-қайшы құбылыстар мен ұғымдардың тұтастыққа жетуіне мүдделі. Абайдың бұл талданған өлеңдерінде өткіншілік пен мәңгілік ұғымдары бинарлық-диадалық құрылым түзеді. Өзгермелі, баянсыз құбылыстар мен өзгермейтін тұрақтылық ұғымдары арасындағы адам өмірі, тағдыр концептілері талқыға түседі.

Мәтін құрылымындағы бинарлық оппозиция мифтік танымнан бастау алып, поэтикалық ойлауға ұласқанын біз «The Poetic Interpretation of Binary Opposition in the Structure of Myth» атты мақаламызда зерделегенбіз. Ойымызды дәйектей түсу үшін сол мақаладағы тұжырымды келтірейік: «We can see the dyadic form of any motive of myth as the ancient worldview. It includes

chaospace, Heaven – earth, day – night, good – evil, black – white. These twin concepts are not only closely related to each other, but also have mutually contradictory character» (аудармасы: «Көне дүниетанымнан туындаған мифтің кез келген мотивінен біз қарама-қайшы диадалық құрылымды көре аламыз. Олар: хаос – космос; аспан – жер, күн – түн, ізгілік пен зұлымдық, ақ пен қара. Аталған ұғымдар өзара тығыз байланысты және өзара қайшылықты. Бұл қайшылықтың өзі айналып келгенде тұтастықты танытады») [13, 14 б.]. Міне, қарап отырсақ, архетиптік мотив – әлемнің жаратылуының өзін адамзат танымы қарама-қайшылықтың күресі мен тұтасуы тұрғысынан қабылдаған. Мифтік санаға тән мифологиялық ойлаудан поэтикалық ойлауға ойысқан таным сол қайшылықты құрылымды өнер туындыларын сомдайтын бірегей деталь түрінде жаңғыртқан. Абай өлеңіндегі *тұрақсыздық//тұрақтылық, өткінішілік// мәңгілік, жалған//ақиқат* бинарлық-оппозициялық жұбы түпсанадағы осындай бастаулардан тамырланған. Осы тұрақты оппозициялық жұптардың қатарын Абай «мен» және «менікі» деталь-образдармен толықтыра түседі. 1895 жылы жазылған «Өлсе өлер табиғат, адам өлмес» деп басталатын өлеңінде:

Өлсе өлер табиғат, адам өлмес,
Ол бірақ қайтып келіп өмір сүрмес.
«Мені» менен «менікінің» айрылғанын
Өлді деп ат қойыпты өңкей білмес [7, 263 б.], –

дейді. 1897 жылы жазылған «Көк тұман – алдындағы келер заман» деген жолмен басталатын өлеңінде «мен» және «менікі» деп таңбаланған ұғымдарды әрі қарай былайша айқындайды:

Ақыл мен жан – мен өзім, тән – менікі,
«Мені» мен «менікінің» мағынасы – екі.
«Мен» өлмекке тағдыр жоқ әуел бастан,
«Менікі» өлсе өлсін, оған бекі [7, 315 б.].

Ақынның «Мен» деп отырғаны, өзі айқындап, анықтамасын бергендей, ақыл мен жан, яғни рух. Ал «менікі» дегені – тән. Семиотик-структуралистер қисынымен келсек, рух пен тәнді бейнелеген оппозициялық жұптың деталь-бейне ретіндегі мәні терең, бұл – ақын таңбалаған рух сипаты және сол рухқа бағынышты болуға тиіс тәннің пішіні.

Шырақтар, ынталарың «менікінде»,
Тән құмарын іздейсің күнде-түнде, –

деген жолдарда пенделік тірлікті күйттеуге бейіл пиғылды сынға алады. Әділет, арлылық, махаббат – рух дүниесі қажет ететін қасиеттер. Оларды қастерлемей, ойды «лайлау» «Меннің» қадірін қашыратын әрекет екенін философиялық тұрғыда бейнелеп, «менікі» «меннің» алдына шықпауы керек деген гуманистік позициясын танытады.

Құрылымдық-семиотикалық талдау ұстанымы бойынша, өнер – таңбалар жүйесі де, көркем мәтін – осы жүйенің заңдылығы негізінде түзілген өнер туындысы. Сондай-ақ көркем мәтін – барлық бөлшектері түрлі дәрежеде белгілі бір мағыналық жүк арқалаған құрылым. Бұл тұжырым негізінен Ю. Лотман жетекшілік еткен Тарту-Мәскеу семиотикалық мектебінің өкілдеріне тән. Ю. Лотман Жан Жак Руссоның «Тәубе» және «Эмиль» туындыларындағы «Мен» таңба-сөзіне талдау жасағанда, Руссоның «Мен» есімдігінен «мен» жалқы есіміне дейінгі жолды жүріп өткенін айта келе: «Мен» құрылымы – мәдениеттің негізгі көрсеткіштерінің бірі», – дейді [14, 129 б.].

Ю. Лотманша қисындасақ, «Мен» есімдік ретінде таңба бола алады, ал жалқы есім ретінде таңба бола алмайды. Абай өлеңінің мәтінде «Мен» – ерекше мән иеленген таңба-образ және символикалық деталь. Ақыл мен жан ұғымын «мен» образы арқылы беру, тәнді «менікі» атауымен сипаттау – тек Абайға тән бейнелеу. «Мен» ұғымына қара-қайшы сипаттағы «менікі» тұрақсыз, алдамшы табиғатымен танылады.

Ойшыл ақын пенделік пиғылдың шылауында қалатын «менікі» ұғымы өзімшілдік, тоғышарлық сияқты жағымсыз ниетпен үндесетінін көрсете отырып:

Адам ғапыл дүние дер менікі,
Менікі деп жүргеннің бәрі онікі.

Тән қалып, мал да қалып, жан кеткенде,
Соны ойла, болады не сенікі? [7, 315 б.] –

деген риторикалық сауал қояды. «Менікі» сөз-образы бұл жерде тек тәннің анықтамасы емес, пенделік өзімшілдік пен қанағатсыздықтың өлшемін айқындаушы ретінде қолданылған. Адам болмысына тән «Мен» және «менікі» сөз-образдарына шендестіріле бейнеленетін мәңгілік ұғымының бастауына алынатын «өзгермес бір Алла» концептісін ақын «ОЛ» есімдігімен бейнелейді. «Менікі» деп меншіктенгеннің бәрі «Онікі», яғни мәңгілікке, жаратылысқа үстемдік етуші өзгермес, мызғымас ұғымға тиесілі. Ақын суреттеп айтар шындық осы.

Нәтиже

Поэтикалық ойлау жүйесінде ұғымдық бастаулар кейде ашық, кейде жасырын түрде көрінеді. Бұл тәсілдер көркемдік шарттылықпен түсіндіріледі. Көркем ойлаудың жемісі болып табылатын өнер туындысы объективті ақиқатты субъективті призмадан өткізіп, айрықша әсермен әдіптелген көркем шындықты туындатады. Абай бейнелеген шындық табиғатын осы тұрғыдан пайымдаған жөн. Адам рухы қашанда ізгілікті, тазалықты, мінсіздікті, тұрақтылықты, ақиқатты іздейді, соған ұмтылады. Өмірде бетпе-бет келетін зұлымдық, аярлық, жалғандық сияқты жағымсыз қылықтар рух дүниесі үшін зиян. Ақын гуманизмі мен кемеңгерлігі осы суреттеулерде барынша аңғарылады. Адам мен заман, адам мен жаратылыс ұғымдарын шендестіре отырып, рух болмысын асқақтату – сөз өнеріндегі өзгермес тақырыптың бірегейі.

Жалған мен ақиқат ұғымдарының ауқымында қаншама қайшылықты-жұптық болмыс бары белгілі. Үздіксіз даму *өмір//өлім* бинарлық ұғымының суреткер санасында түрлі бейнелеулермен сәулеленуі, сонан соң ол туындатқан мәтінде әрқилы пішіндегі детальдармен реципиенттің түсінігіне орнығуы шығармашылық процесінде маңызды орын алады. Ақынның талданған өлеңдеріне ортақ, үндес бейнелеулер қатарында «заман» сөз-образына ерекше назар аударуға болады. Өйткені ақын «заман» сипатын «бұлдыр», «көк тұман», «өзгермелі» айқындауларымен сипаттап, адам тағдырының өлшеуіші түрінде танытады. Адам мен табиғат, адам мен қоғам арасындағы байланысты «заман» ұғымына сыйдыра отырып, адамзаттық асыл мұратты алға тартады. «Заманға жаман күйлемек // замана оны илемек» түріндегі тұжырым суреткердің гуманистік ұстанымы мен философиялық пайымын айқындай түседі.

Өнер туындысының негізгі элементі, басты компоненті – көркем бейне болса, ол бір нысанның яки құбылысты танытатын тұспалды, ишаралы метафоралық ойға бағынышты. Көркемдік ойлауға тән метафоралық табиғаттың нышанын біз ежелгі мифтік танымнан аңғарамыз. Көшпенділер өркениетінің артефактілерінің дәйегі – аң стиліндегі бұйымдар, кентавр, ежелгі әлем халықтары танымындағы грифон, сфинкс, нага, русалка, т.б. – адам мен табиғат үндестігін, адамның күш-қуаты мен ақыл-ойының орасан мүмкіндіктерін бейнелеудің өнімдері. Осындай архаикалық көркем бейнелеудің құрылымында түрлі детальдар тоғысқан. Адамзат санасының даму процесінде қарапайым танымдық бейнелеулер көркемдік тұрғыда жаңғырып, ойды, сезімді, пайымды жеткізудің барлық мүмкіндігін метафоралық ойлаудың шеңберіне жинақтады. Объективті ұғым мен субъективті пайымның тұтасуынан туындаған көркем бейнелеудің түп негізінде өмірлік шындық пен суреткердің сезімдік қабылдауының тұтасуы жатады. Кемеңгерлік биікті меңгерген Абай сияқты ұлы суреткердің дара сипатты бейнелеулері талданған өлеңдерінің көркемдік-эстетикалық құнын арттырып, рухани мән-маңызын тереңдете түскен.

Эстетикалық ойлау тарихының антикалық кезеңдегі көзқарасы болып табылатын онтологиялық түсінік бойынша шығармашылық – рухтың мәңгілік болмысын еске алу. Абай өз өлеңдерінде өзгермелі, тұрақсыз, тиянағы жоқ өмірді тілге тиек ете отырып, рух ғұмырының мәңгіліктігін паш етеді.

Қорытынды

Бұл мақалада өлең құрылымындағы көркем детальдардың қызметін таныту мақсатында Абайдың бірнеше өлеңін талдау нысанына ала отырып, ұлы суреткердің поэтологиялық кеңістігін айқындауға ұмтылды. Осы бағытта «Сағаттың шықылдағы емес ермек», «Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек», «Алланың өзі де рас, сөзі де рас», «Тотықұс түсті көбелек», «Өлсе өлер табиғат, адам өлмес» өлеңдері зерделеніп, көркем детальдардың ой мен сезімді бейнелеудегі орны, ақынның тың сипатты бейнелеулері, өлең мазмұнындағы ұғымдардың мән-мағынасы талқыланып, суреткер мұраты заманауи әдебиеттанудың талабына сай айқындала түсті. Абай бұл өлеңдерінде дүниенің тұрлаусыздығы мен мәңгілік ұғымының өлшемдерін шендестіре отырып,

- қайырылматын «бұлдыр заман», «көк тұман» келер заман,
- жаз сайларда гулеп, күзде өлетін «тотықұс түсті көбелек»,
- өмірдің өтетінін білдіретін хәм әр күніңді ұрлайтын «сағаттың шықылдағы»,
- бәрі өзгерсе де «өзгермейтін бір Тәңір»,
- ақыл мен рухты әйгілейтін «мен»,

– тіршілік тұрпатын, тән сипатын танытатын «менікі» бейнелеулері арқылы өзіндік, дара поэтологиялық кеңістікті түзеді. Ақын өлеңдеріндегі көркем детальдар тың сипатты бейнелеулерге негіз болып, маңызды қызмет атқарады.

Абай мұрасының ғылыми тұрғыда көптеген зерттеуге арқау болып келгені белгілі. Шығармалары мәңгілік өлшемімен бағалануы тиіс кемеңгер суреткердің әр туындысы – астары терең, қат-қабат сыры көп, көркем ойлаудың озық үлгісін танытатын құнды мұра.

Әдебиет

1. Котелевская В.В. Томас Бернхард и модернистский метароман. – Ростов на Дону; Таганрог: Изд-во Южного федер. ун-та, 2018. – 352 с.
2. Ingold F. Das «Bild» der Poesie bei Innokentij Annenskij // Die Welt der Slaven. XV. – 1970. – S. 125-146.
3. Тростников М.В. Поэтология: автореферат диссертации в виде опубликованной монографии на соискание ученой степени доктора культурологи. – М., 1998. – 47 с.
4. Бойков В.Н., Захаров В.Е., Каряева М.С., Соколов В.А. Тезаурус по поэтологии как инструмент для информационного поиска и коллекции знаний. Модель и анализ информ. систем. – Т. 20. – №4. – 2013. – С. 125–135.
5. Федотова С.В. Поэтология Вячеслава Иванова: монография. – Тамбов: ТОГОАУ ДПО «ИПКРО», 2012. – 293 с.
6. Боров Ю. Эстетика. Аударғандар Бөпежанова Ә., Аманжол Қ. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2020. – 408 б.
7. Абай. Шығармаларының академиялық толық жинағы. Үш томдық. – Т. 1. – Алматы: «Жазушы» баспасы, 2020. – 640 б.
8. Ахметов З. Поэзия шыңы – даналық. – Астана: Фолиант, 2002. – 408 б.
9. Ибраев Ш. Абай феномені. Монографиялық зерттеу. – Нұр-Сұлтан: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2020. – 186 б.
10. Сарбалаев Б. «Тоты құс түсті көбелек» // Абай. Энциклопедия. Бас редактор Р. Нұрғалиев. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» бас редакциясы, «Атамұра» баспасы, 1995. – 720 б.
11. Шәріп А. Алаш жұртының алдияры // Абай және қазақ социумы. Ұжымдық монография. – Т. 3. – Нұр-Сұлтан: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2020. – 508 б.
12. Абай. Шығармаларының академиялық толық жинағы. Үш томдық. – Т. 2. – Алматы: «Жазушы» баспасы, 2020. – 640 б.
13. Aimukhambet Z.A., Abdilmanatkyzy A., Baitanasova K., Seiputanova A., Kurmambayeva K. The Poetic Interpretation of Binary Opposition in the Structure of Myth // Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities. – Vol. IX, No. 1, 2017 0975-2935 <http://rupkatha.com/V9/n1/v9n103.pdf>/<https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.085020937796&origin=resultslist>
14. Лотман Ю. Семиосфера. Аударған Еркімбаев Ұ. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019. – 528 б.

Reference

1. Kotelevskaya V.V. Tomas Bernhard i modernistskij metaroman [Thomas Bernhard and the modernist metaroman]. Rostov To Don; Taganrog, Southern Federal University Press, 2018. 352 p. [in Russian].
2. Ingold F. Das «Bild» der Poesie bei Innokentij Annenskij. In: Die Welt der Slaven. XV. 1970. P. 125-146.
3. Trostnikov M. V. Poetologiya: avtoreferat dissertacii v vide opublikovannoj monografii na soiskanie uchenoj stepeni doktora kul'turologi [Poetology: abstract of the dissertation in the form of a published monograph on the search for the teaching staff of the doctor of culturologists]. Moscow, 1998. 47 p. [in Russian].
4. Baykov V.N., Zakharov V.E., Karaeva M.S., Sokolov V.A. Tezaurus po poetologii kak instrument dlya informacionnogo poiska i kollekcii znaniy. Model i analiz inform. sistem [Thesaurus on Political Science as a tool for information search and knowledge collection Model and analysis of information systems]. Vol. 20, no. 4 (2013). P. 125-135. [in Russian].
5. Fedotova S.V. Poetologiya Vyacheslava Ivanova: monografiya [Poetology of Vyacheslav Ivanov: Monograph]. Tambov, TOGOAU DPO «IPKRO», 2012. 293 p. [in Russian].
6. Borev Yu. Estetika. Audargandar Bopezhanova A., Amanzhol Q. [Aesthetics. Translated by Bopezhanova A., Amanzhol K.]. Almaty, public Foundation «National Translation Bureau», 2020. 408 p. [in Kazakh].
7. Abay. Shygarmalarynyn akademiyaq tolyq zhinagy. Ush tomdyq. 1-tom [Academic complete collection of his works. In three volumes. Volume 1]. Almaty, «Zhazushy» publishing house, 2020. 640 p. [in Kazakh].
8. Akhmetov Z. Poeziya shyny – danalyq [The peak of poetry is wisdom]. Astana, Foliant, 2002. 408 p. [in Kazakh].
9. Ibraev Sh. Abaj fenomeni. Monografiyaq zertteu [The phenomenon of Abay. Monographic research]. Nur-Sultan, L.N. Gumilyov ENU, 2020. 186 p. [in Kazakh].
10. Sarbalaev B. Toty kus tusti kobelek [Parrot bird color butterfly]. In: Abaj. Enciklopediya. Bas redaktor R.Nurgaliev [Abay. The Encyclopedia. Editor-in-chief R. Nurgaliyev]. Almaty, chief editorial office of the «Kazakh encyclopedia», publishing house «Atamura», 1995. 720 p. [in Kazakh].
11. Sharip A. Alash zhurtyrynyn aldiary [Category of Alash people]. In: Abaj zhane qazaq sociumy. Uzhyndyq monografiya. T. 3 [Abay and the Kazakh society. Collective monograph. Vol. 3]. Nur-Sultan, L.N. Gumilyov ENU, 2020. 508 p. [in Kazakh].
12. Abay. Shygarmalarynyn akademiyaq tolyq zhinagy. Ush tomdyq. 2-tom [Academic complete collection of his works. In three volumes. Volume 2]. Almaty, Zhazushi publishing house, 2020. 640 p. [in Kazakh].
13. Aimukhambet Z.A., Abdilmanatkyzy A., Baitanasova K., Seiputanova A., Kurmambayeva K. The Poetic Interpretation of Binary Opposition in the Structure of Myth. In: Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities. – Vol. IX, No. 1, 2017 0975-2935 <http://rupkatha.com/V9/n1/v9n103.pdf>/<https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.085020937796&origin=resultslist>
14. Lotman Yu. Semiosfera. Audargan Yerkimbay U. [Semiosphere. Translated by Yerkimbay U.]. Almaty, public Foundation «National Translation Bureau», 2019. 528 p. [in Kazakh].

***Zh.A. Aimukhambet**

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan

(E-mail: a_zhanat@mail.ru)

**Corresponding author: a_zhanat@mail.ru*

M.N. Mirazova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan

(E-mail: m.n.mirazova@mail.ru)

Abay's poetology: functions of literary detail in the paradigm of imagery

Abstract. The article analyzes theoretical definitions of the concept “poetology” and examines problems covering this issue. Based on the opinions of literary scholars, the relation of the term “poetology” to the entire literary-figurative system in the structure of the work is revealed in the

paper. The analysis of various concepts allowed concluding that poetology is a teaching based on knowledge of the nature of literary consciousness and literary creativity. Based on this opinion, studies the poetical space of Abai's works from the point of view of the figurative functions of his literary details. While analyzing the text of his poems, the role of the man of letter's consciousness as a source of creativity, the functions of the subconsciousness and intention in the creative process as well as issues of aesthetic perception and associative thinking are explained here. On the material of poems based on the outstanding poet's philosophical reflections about life, the author demonstrates the specific, psychological and symbolic types of literary details and studies their meaning.

In order to study Abay's poetic space, the subject of the analysis is represented by several poems, the role of literary details in the structure of the text in reflecting thoughts and feelings, the poet's new images, the meaning of concepts in the content of the poem, the literary skill, poetic knowledge in accordance with the requirements of modern literary studies are discussed in the paper. In these verses, Abay artfully combines the criteria of the transience of life and eternity. The author analyzes and formulates the correction of his own, individual poetic space through the images of "time of troubles", "blue fog", the forthcoming time, "colorful butterfly", dying in the summer, autumn, "arising butterfly", "arising sun", sneaking every day, "unchanging common Tengri", "I", glorifying the mind and spirit, "mine" embodying the way of life and character. It is proven that the characteristic images in the poet's poems are created through various characteristic visual details.

Keywords: poetology, literary consciousness, literary creativity, literary detail, subconsciousness, intention, reception.

***Ж.А. Аймұхамбет**

*Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Республика Казахстан
(E-mail: a_zhanat@mail.ru)*

**Автор для корреспонденции: a_zhanat@mail.ru*

М.Н. Миразова

*Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Республика Казахстан
(E-mail: m.n.mirazova@mail.ru)*

Поэтология Абая: функции художественной детали в парадигме образности

Аннотация. Статья посвящена поэтическому творчеству Абая, в теоретическом аспекте раскрывается понятие «поэтология» и дефиниции, связанные с ним. На основе различных точек зрения ученых-литературоведов выявляется связь термина «поэтология» с художественно-образной системой произведения. Анализ различных концепций позволил сделать вывод о том, что поэтология представляет собой учение, основанное на познании природы художественного сознания и художественного творчества. В контексте вышеизложенного исследуется поэтологическое пространство творчества Абая с точки зрения образных функций художественных деталей. В процессе анализа поэтических текстов Абая выявляется роль сознания художника как источника творчества, раскрываются функции подсознания автора, а также вопросы эстетического восприятия и ассоциативного мышления художника. На материале текстов стихотворений, основанных на философских размышлениях выдающегося поэта о жизни и действительности, раскрываются конкретные, психологические и символические виды художественных деталей, изучается их смысл.

В поэтическом творчестве Абая также нашли отражение и философские размышления о скоротечности жизни и ценности вечности. Важным в статье является анализ собственного, индивидуального поэтического пространства Абая через образы «смутного времени», «голубого тумана», «грядущего времени»; «цветастой бабочки», умирающей летом и осенью;

«восходящей бабочки», «восходящего солнца», «крадущегося каждого дня», «неизменного единого Тенгри»; «я», прославляющего разум и дух; «мое», воплощающего образ жизни, характер. Авторы статьи доказывают, что эти характерные образы в творчестве поэта создаются посредством различных характерных зрительных деталей.

Ключевые слова: поэтология, художественное сознание, художественное творчество, художественная деталь, подсознание, замысел, рецепция.

Авторлар туралы мәлімет:

Аймұхамбет Жанат Әскербекқызы, филология ғылымдарының докторы, қазақ әдебиеті кафедрасының профессоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көшесі, 2, Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы.

Миразова Маржан Нышанбекқызы, докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көшесі, 2, Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы.

Information about authors:

Aimukhambet Zhanat Askerbekkyzy, Doctor of Philological Sciences, Professor of Department of Kazakh Literature, L.N. Gumilyov Eurasian National University, K. Satpayev str., 2, Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan.

Mirazova Marzhan Nyshanbekkyzy, doctoral student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, K. Satpayev str., 2, Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan.

Сведения об авторах:

Аймұхамбет Жанат Аскербекқызы, доктор филологических наук, профессор кафедры казахской литературы, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Нур-Султан, Республика Казахстан.

Миразова Маржан Нышанбекқызы, докторант, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Нур-Султан, Республика Казахстан.

А. Алдаш

*А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан Республикасы
(E-mail: aimank51@mail.ru)*

Тілдік норма vs. әдеби норма мәселелері: ортологиялық талдау

Аннотация. Қазақ әліпбиінің латын негізді графикаға ауысуына байланысты қазақ тілінің ортологиялық кодификациясын одан әрі жетілдіру өзекті мәселелердің біріне айналды. Ортология туралы ғылым саласының жүйелі орталықтандырылған негізгі нысанасы норма / тілдік норма / әдеби норма проблемасы екендігі белгілі. Сонымен қатар лингвистикада норма / тілдік норма / әдеби норма категорияларының нақтылауды қажет ететін, анықталмаған тұстары да бар. Осы себепті соңғы жылдары қазақ тіл білімінде ортология мәселелері, соның ішінде орфографиялық, орфоэпиялық, лексикалық нормаларды зерттеуге айрықша көңіл бөліне бастады. Ең алдымен ортологиялық категория ретінде норма дегенді анықтау және тілдік бірліктердің қолданыстағы үлгілерімен қарым-қатынасы арқылы тілдік норма, әдеби норма дегендердің феноменін түсіндіру, норманың жүйелі сипаттарын одан әрі айқындай түсу қажеттілігі байқалады. Тілдік норма / әдеби норманы біріздендіру және қалыптандыру тілді пайдаланушылардың тіл мәдениеті деңгейін көтеруге, тіл байлығын толықтыруға, сондай-ақ мемлекеттік тіл ретіндегі қазақ тілінің толыққанды қызмет атқаруын қамтамасыз етуге ықпал етеді. Мақалада норма – тілдік норма – әдеби норма ұғымдарының өзара байланысы және ұғымдық айырым белгілері, реттеуіш функция, дәстүрлілік және ішкі динамикалық тәрізді норманы сипаттайтын белгілер талданады.

Кілт сөздер: тілдік норма, әдеби норма, тұрақтылық, динамикалық, дәстүрлі принцип, коммуникативті жарамдылық, коммуникативті нысаналылық.

Кіріспе

Әлемдік лингвистикада да, қазақ тілтанымында да «норма» мәселесі егжей-тегжейлі зерттелген деуге болады. Тіл тарихына, функционалдық стилистикаға, созжасамға, әлеуметтік лингвистикаға қатысты еңбектердің қай-қайсысы да болсын, норма жайы (баяндау барысында әзірше «норма» термині қолданылады) кейде толығырақ, кейде негізгі нысанаға қатыстыра отырып, ішінара талданады. Норманың табиғатына қатысты бір-бірінен алшақтау түсетін пікірлер де жоқ емес. Бұның мәнін ертеректе шетел ғалымы Э. Косериу былайша түсіндірді: «норма может рассматриваться в соотношении с системой языка и в соотношении с речью [1, 175 б.]. Дәлірек айтсақ, ғалым норманы сөйлеу (речь) барысында өзгеріп отыратын объективті құбылыс ретінде бағалаған.

Норма – сөз мәдениетінің басты аспектісі, сондықтан осы салаға арналған зерттеулерде норманың көптеген проблемалары тікелей қарастырылған. Бұл ретте, әрине, қазақ тіл мәдениетінің теориялық және практикалық мәселелерінің іргесін қалаған академиктер М. Балақаев пен Р. Сыздықтың тұжырымдары жалпы қазақ сөз мәдениетінің, оның ішінде норманың табиғатын ашу, дәлелдеу жағынан аса құнды. Қазақ тілтанымындағы лексикографиялық еңбектердің барлығында да дерлік норманың анықтамасы қамтылған.

Нысананы талдау барысында біз қазақ тілші-ғалымдарының тұжырымдарына сүйенетін боламыз. Әрине, жоғарыда аталғанындай, норма табиғаты шетелдік лингвистикада мейлінше көп қарастырылған, пікірлер мол және пікірлер мен анықтамалар бір-бірінен соншалықты алшақ емес. Негізгі тұжырым бір мағынада, ғалымдар сол алғашқы тұжырымды жаңа мазмұнмен толықтырады. Сондықтан тақырыпқа арқау болып отырған мәселенің басқа

тілдерде зерттелу тарихына аз-кем шолу жасаумен шектелуді жөн көреміз, әрі кейбір тұстарда әлемдік лингвистикадаға көзқарастарға сілтеме жасалатынын атап өтеміз.

Материалдар және зерттеу әдістері

Норма / тілдік норма / әдеби норма ұғымдарының арасындағы өзара байланысты және олардың арасындағы айырым белгілерді талдау, ұсыныстар беру мақсатында қазіргі қазақ әдеби тіліндегі объективті норманы және нормалану үдерістерін танытатын тілдік фактілер қамтылды. Эмпирикалық материалдар Қазақ әдеби тілінің сөздігі (15 томдық), (Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі, 1988, 2013) және қазіргі жазба нұсқалардан іріктелді.

Талдау барысында ғылыми көзқарастарды түсіндіру, тілдік фактілерді салыстыру әдістері, лингвистикалық интерпретация, семантикалық және ортологиялық талдау әдістері пайдаланылды.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Норманың жалпы табиғатын анықтауға келгенде, еуропалық тілдер бойынша зерттеулерде негізінен Прага мектебі өкілдерінің және орыс тіл білімі ғалымдарының еңбектеріне сүйеніш жасалады. Шын мәнінде шетелдік лингвистикада норма жайын зерттеудің салмақты, ғылыми дәстүрі Прага мектебі өкілдерінің еңбектерінен бастау алады. Сонымен қатар В.В. Виноградов, Г.О. Винокур, Б.Н. Головин, К.С. Горбачевич, В.А. Ицкович, Л.П. Крысин, С.П. Обнорский, С.И. Ожегов, Л.И. Скворцов, Б.С. Шварцкопф, Е.Н. Ширяев, Д.Н. Шмелев сынды көрнекті ғалымдардың аты-жөнін атасақ та жеткілікті. Дегенмен орыс лингвистикасында тіл мәдениеті, оның ішінде норма туралы көзқарастар ХҮІІІ ғасырдың орта тұсынан бастап қалыптаса бастаған, алғашында «норма» терминінің орнына «сөзқолданыстың тиімділігі» (эффективность словоупотребления), қарым-қатынас жасау барысындағы нысаналылық (коммуникативная целесообразность) тәрізді түсініктемелер қолданылған. Бұл жөнінде 1978 жылғы еңбегінде К.С. Горбачевич былайша көрсетті: «Еще полстолетия назад термин «норма» применительно к языку был малоупотребителен» [2, 26 б.]. Көптеген пікір алмасулардан кейін тілдегі бір құбылыстарды екіншілерінен ажырататын, белгілі бір ұлттың тілі мен мәдениеті арасындағы байланысты және осы байланыстың деңгейін, жетілгендігін көрсететін тілдік категорияны анықтап алудың қажеттігі байқалған, сөйтіп, орыс зерттеушілерінің айтуынша «норма» термині Прага мектебінде (А. Едличканың еңбектерінде) қолданыла бастаған.

Кейінгі кезеңдердегі норма туралы ғылыми ізденістерде зерттеушілер негізінен орыс ғалымы С. Ожеговтің пікіріне сүйенеді. Ғалымның пікірі – алдыңғы кезеңдердегі жалпылама айтылған тұжырымдар жүйеленіп, нақты түрде қорытылған анықтамалардың бірі, осы анықтама аксиомаға айналған, екіншіден, норма категориясын әрі қарай зерделей түскен ғалымдардың еңбектерінде функционалды стилистика, антропоэлектік лингвистика, әлеуметтік лингвистика, тіл мәдениеті, ортология салаларының әдіснамасын қолдана отырып осы тұжырымның тереңдетілген, дамытылған тұстары да бар (оларға кейінірек тоқталатын боламыз). Осы себепті алдымен С. Ожегов қалдырған анықтаманы дәл жеткізу мақсатында түпнұсқа мәтінді ұсынамыз.

«Норма – это совокупность наиболее пригодных для обслуживания общества средств языка, складывающихся как результат отбора языковых элементов из числа сосуществующих, наличествующих, образуемых вновь или извлекаемых из пассивного запаса прошлого в процессе социальной, в широком смысле, оценки этих элементов [3, 259-260 б.].

Осы анықтаманы толықтыратын пікірлердің бірі – «норма дегеніміз – тілді қолданушылардың сөйлеуінде/ жазуында қайталанып қолданылатын, жаппай мойындалған тілдік бірліктер; сөздіктерге енгізілген, ережелерде көрсетілген тілдік бірліктер» [4, 4 б.]; ал екінші бір анықтамада норма / тілдік норма / әдеби норма жоғары білімді адамдардың сөйлеу практикасында қалыптасқан ережелер түрінде, тең мағынада анықталады: «Норма (языковая),

норма литературная – принятые в общественно-речевой практике образованных людей правила произношения, грамматические и другие языковые средства, правила словоупотребления» [5, 4 б.].

Академик Р. Сыздық әдеби норма ұғымын тілдегі варианттылық құбылысымен байланысты тұжырымдаған.

Осындай мәліметтерге қарағанда, тіл ғылымында норма жайы әбден анықталған мәселелердің бірі болып та қабылданады. Дегенмен құрылымдық лингвистика аспектілерінен ауысып, тіл – қоғам (қоғам дамуындағы өзгерістер) – ұлттық сана – жеке адам (тілді қолданушы) – тілді қолданатын қоғамдастық арасындағы байланыс арқылы тілді зерттеудің жаңа бағыттарының пайда болуы мен қарқынды дамуы норма проблемаларына қатысты қалыптасқан тұжырымдарды талдауды және олардың мәнін ашуды қажет етеді.

Осыған байланысты алдымен қазақ тіл біліміндегі көзқарастарды анықтап алу маңызды.

А. Байтұрсынұлы мен профессор Қ. Жұбановтың қалдырған мұраларындағы ой толғамдарында тікелей айтылмағанымен, тілдегі норма қисындарына меңзеген пікірлер бар. Мәселен, Ахмет Байтұрсынұлының «Сөз көңілге сипат жағаның көркемдігімен, мағына жағаның күштілігімен жағады» немесе «Халық өмірі бір жылдап, он жылдап, хәттә жүз жылдап та емес, мың жылдап саналады. Сондай ұзақ өмірінің ішінде һәр халықтың дағдылы тұтынып келе жатқан сөздері, ол сөздерінің біріне-бірі жалғасып түзілетін дағдылы жолы, жүйесі, қисыны болады» [6] деген ұлағатты сөздеріне зер салалық. Бұндағы «сөздің сипатының көркемдігі, мағынасының күштілігі» дегені сөзқолданыстың әсерлілігі, жатықтығы, дұрыстығы, дәлдігі деген ұғымдармен астасқан деп танимыз, ал «дағдылы қолданылып келе жатқан сөздер, қолданыстың дағдылы жолы, жүйесі» дегені тілді қолданудағы, жазудағы дәстүрдің сақталуы дегенмен, яғни норма, дәстүрлі ұстанымдар деген түсініктермен, сөз жоқ, үндес.

Тіл ғылымының сан салалы проблемаларын ғылыми тұрғыдан талдаған профессор Құдайберген Жұбановтың айрықша мән берген мәселесінің бірі – емле және терминология жайы. «Тілдің ілгері басып өсуі үшін оның емлесі мен терминология мәселесі дұрыс шешілмей болмайды», – деп жазды ғалым. – «Болмайтын себебі сол: өркендеп алға барған тілдің түрлі тарауының бәрі де сол емле, терминологиямен сабақтасады да отырады. Емле мен терминологияның қызметі сол қалың еңбекшінің қолын мәдениетке жеткізу болады да, ондай кезде емле мен терминологияның мәні әсіресе зор болады» [7, 336 б.].

Тіл мәдениеті саласының маңызды тұстары – жазудың қағидаларын реттеу, сөздік құрамға әсер ететін терминжүйені реттеу, бұлардың реттелуі – халықтың жалпы мәдениетінің бір белгісі, сондықтан ғалымның емле мен терминжүйенің жайын шешуді «тілдің өсуі», «тілдің түрлі тарауы», «мәдениетке қол жеткізу» дегендермен байланыстырғаны тілдік бірліктердің қолданысқа түскен кезіндегі сипатына, бірізге түсірілуіне қатысты.

Академик М. Балақаевтың пікірі – алғашқы анықтамалардың бірі. «Тілдің таңдамалы, қолайлы, ой-пікірді дәл беруге жарамды, жалпыға ортақ жүйелерін әдеби тілдің нормасы дейміз» [8, 33 б.]. Ғалымның кейінгі зерттеуінде анықтама ширатыла түскен: «Тілдік норма тілдің ішкі заңды жүйелері негізінде дамып қалыптасады, солар сұрыпталған, ұтымды орайында, жалпыға бірдей ортақ түрінде жұмсалады. Тілдік норма дегеніміз – тілдегі бірізділік. Тіл материалдарын нормалау, белгілі бір тәртіп, заңдылыққа бағындыру» [9, 138 б.].

Қазақ тіл білімінде негізгі анықтама академик Р. Сыздықтың зерттеулерінде берілген. «Тілдік норма дегеніміз – көпшіліктің қатынас құралы ретіндегі тілдің қолданысында оның орныққан, дәстүрлі құралдары, амал-тәсілдері, тәртіптері, норма тіл-тілдің қай-қайсысының да даму (қызмет ету) кезеңдерінің баршасына тән құбылыс... Нормалылық танымына тұрақтылық, дәстүрлілік, көпшілікке біршама ортақтық белгілері де кіреді» [10, 47 б.].

Академик Р. Сыздықтың кейінгі зерттеулерінде сонымен қатар әлеуметтік бағалаудан туындайтын жүйелілік, реттілік, тұрақтылық, дәстүрлілік, көпшілікке біршама ортақтық және ұтымдылық (лингвостилистикалық норма үшін) сияқты сипаттар норманың белгілері ретінде аталған [10, 47-54 б.].

Талдау және нәтижелер

Қазақ тілтанымындағы лексикографиялық еңбектердегі анықтамаларға назар салалық.

«Норма (ағыл. standard, фр. norme) – қоғамдағы саналы түрде анықталған ережелер мен құралдардың жиынтығы... Әдеби тілдің белгісі. Норма қолданылатын құралдардың жиынтығы ретінде және осы құралдарды іріктеудегі тенденция ретінде тұрақтылық, өзгергіштік, дәстүрлік, вариативтік белгілерге ие [11, с. 244].

Әлеуметтік лингвистика саласындағы зерттеулерде осы анықтама жалғастырылады және анықтама кеңейтілген: «Тіл құрылымына сәйкес келетін, дәстүрлі сипат алған, қарым-қатынас үдерісі кезінде пайдаланылатын барынша тұрақты тілдік бірліктер жиынтығы, Тілдік норма тілдің тұтастығын, жалпыға бірдей түсініктілігін (коммуникативтік жарамдылығын) қамтамасыз етеді, сонымен қатар тілдік норма қозғалмалы, қолданыстың жалпы алғышарттарына тәуелді (коммуникативтік нысаналылық) [12, 179 б.].

Сөздіктердің тағы бірінде әдеби тіл нормалары, тіл нормалары, әдеби норма терминдері бір мағынада қолданылған [13, 56 б.].

Қазақ тіл біліміндегі тұжырымдарда, жинақтап айтқанда, жете түсіндіруді, дәлелдеуді қажет ететін жайттар мыналар: а) тілдік норма және әдеби норма терминдері қатар, теңбе-тең ұғымдар ма немесе олардың арасында айырмашылықтар бар ма; ә) норма тұрақтылық тән, алайда оның өзгеріп отыруының себептері неде; б) норма дегеніміз – қоғам мүшелері мойындаған тілдік бірліктердің іріктеліп жұмсалуды; коммуникативтік жарамдылық және коммуникативтік нысаналылық деген анықтамаларды қалай түсінуге болады.

Осы түсініктер таратыла түскен сайын норма – тәртіп; норма – тілдің өмір сүруінің жоғарғы формасы; норма – ұлт мәдениеті деңгейінің бір белгісі деген түсініктер де нақтылана түсетін болады.

Норма vs. тілдік норма vs. әдеби норма. Жоғарыда қысқаша түрде көрсетілгеніндей, зерттеулерде осы үш термин алма-кезек қолданылады. Алдымен қазақ тілтанушыларының еңбектеріне зер салалық. Академик М. Балақаев тілдің ой-пікірді дәл беруге жарамды, жалпыға ортақ жүйелерін әдеби тілдің нормасы, әдеби норма деп таниды [8, 33 б.]. Академик Р. Сыздық еңбектерінде норма мен тілдік норма терминдері бір мағынада алынған: [10, 45, 47-55 б.].

Дәл осы тұста анықтап алатын жайт – академик М. Балақаев та, академик Р. Сыздық та «әдеби норма» деген ұғымды тілде жарыса қолданылатын сөздер, тілдік бірліктер, орфограммалар мәселесіне телиді. «Қазақ тілінің бүгінгі әдеби нормасы тұрғысынан келгенде,... әдеби норма дегенді сөз етуде – делінген Р. Сыздықтың соңғы зерттеулерінің бірінде, – зерттеушілердің алдында қай қолданыс қазірде «әдеби» болып танылады, қайсысы танылмайды деген мәселе тұрса, мұның бір ұшы вариант, дублеттерді тануға, іріктеуге барып тіреледі» [10, с. 81].

Қазақ тіл мәдениетінің теориялық та, практикалық та проблемаларын әбден нақтылаған осы екі ғалымның ұстанымдарында, көзқарастарында, лексикографиялық анықтамаларда да норма vs. тілдік норма бір мазмұнда анықталады, пікірлер мен тұжырымдар үндес, яғни норма немесе тілдік норма дегеніміз тілдің барлық ерекшеліктерінің – сөздердің айтылуының, лексикалық бірліктердің таңдалуының, грамматикалық формалар мен синтаксистік байланыстардың тілдің заңдылығына сәйкес қолданыс кезінде белгілі бір тәртіпке түсуі, жазу үлгілерінің де тәртіптелуі болып табылады. Нақтылай түссек, тілдің құрылымдық, лексикалық құрамынан тілдік бірліктерді іріктеп, таңдап, оларды тұрақты етіп, қолданылуын берік дәстүрге, қоғамдық практикаға айналдырып бекіту, коммуникативтік жағдаяттың түрлеріне қарай таңдап қолдану, тәртіптеу, бұл – тілдік норма. Осы арқылы тілдік норманың деңгейі танылады, бұл көрсеткіш ұлт мәдениетінің деңгейінің де бір белгісі болып табылады. Тілдің құрылымдық, грамматикалық жүйесінен гөрі лексикалық жүйе өзгермелі сипатқа ие, сондықтан онда жарыспалылық үздіксіз жүріп отырады, бұл – әдеби норманың аспектісі, демек, өзгерістерден пайда болған парадигмалық, синтагмалық қатарлардың қайсысының тіл нормасына қосыла алатындығын әдеби норманың тезіне салып зерттеп, дәлелдеу қажет болады.

Нормаға тұрақтылық тән, өзгермелі сипаты да болады. Ұлттық тіл әр ұлттың өмір сүрген тарихи кезеңдерінің, қоршаған ортасына бейімделуінің нәтижесінде қалыптасады, бұл – күрделі процесс. Кейбір еңбектерде ұлттық тіл мен әдеби тіл ұғымдары теңбе-тең мағынада ұғындырылады. Тағы бір тұстарда ұлттық тіл әдеби тілді де, халықтың жергілікті тіл ерекшеліктерін, жалпы тілдік қордағы басқа да тіл белгілерін тұтас қамтып, солардың барлығын шоғырландыратын тұтас ұғым деп танылады, яғни ұлттық тілдің құрамына әдеби тіл де, әдеби тіл деп танылмайтын категориялар да енеді. Бұның себептерін мынадан байқаймыз: кейбір ұлттық тілдер белгілі бір аймақтағы диалектілердің негізінде қалыптасады немесе халық өзінің тарихи даму тәжірибесінде жалпы тілдік қорды екшеп, саралап, жалпыға ортақ, ұлттың белгісін танытатын тіл жүйесін – ұлттық тілді қалыптастырады. Халық қарым-қатынас актілерінде қолданатын барлық үлгілер екшелу, саралану үдерістерінен өтеді, осының нәтижесінде шоғырланған, баршаға түсінікті, мойындалған және баршаға қолайлы жаңа жүйе, жаңа лексикалық-грамматикалық құрылым пайда болады, ұлттық тіл мен әдеби тілдің бір мағынада бағалануының себебі, шамасы, осында.

Норманың тұрақтылығын көрсететін фактілердің бірі – көптік мәнді есімдер. Академиялық еңбекте «пар нәрселердің атын білдіретін есімдердің» көптік мәні бар болғандықтан (мысалы, қолғап, етік, сырға, кебіс), оларға көптік жалғауы жалғанбайтыны баяндалған [14, с. 445-446]. Сонымен қатар осындай пар нәрселердің атаулары сан есіммен немесе *аз, көп* сөздерімен (*екі қолғап сатып алды; яғни екі пар қолғап; базардан көп қолғап сатып алды; яғни бірнеше пар қолғап*) тіркескенде, оларға да көптік жалғауы жалғанбайтыны дәлелденген. Бұл фактілерді *көз, аяқ, жанар, қол, қас* тәрізді дене мүшелерінің атаулары толықтырады. *Көзі ашылды, көзі ілінді, көз жазбау, көз алдында, көз ұшында* тәрізді тұрақты тіркестерде пар атаудың жеке сөзбен берілуі мейлінше тұрақты.

Жазу практикасы осы тұрақтылықты өзгертетін, яғни парланып келетін есім сөздерге көптік жалғауының жалғанатын реттері бар екендігін де көрсетеді. Мәселен, *көзі мөлдіреп тұр; көздері мөлдіреген; екі көзі жасаурап тұр; көздері жасаурады* (бірақ *көз* сөзінің синонимі болатын *жанар* сөзіне қатысты *жанарлары мөлдіреген; жанарлары жасаурады* фактісі кездеспейді) типтестер жазба нұсқаларда кездеседі. «*Өмір деген өте шығар өткініші, Аз ғұмырда көп қуанып, көп күлші. Маған ұқсап аспандағы Ай мен Күн, Көздеріңе ғашық болып өтсінші (Ұ. Есдәулетов); Көздерің сенің сондай әп-әдемі (өлең жолдарынан)*» дегендер де поэзия жанрынан орын ала бастаған. Сол сияқты, мәселен, мұражайда, көрмеде қолғаптың немесе сырғаның бірнеше түрі орналасқан жағдайда *қолғаптар, сырғалар* болатын реттері де бар. Тұрақтылықтың өзгермелі сипатын осындай фактілер дәлелдей түседі.

Соңғы буынында /с/ дыбыс бар сөздерге тәуелдік жалғауының үшінші жағы жалғануының заңдылығы тілдік норма бойынша тұрақты: *бас+ы; жас+ы; ыдыс+ы; іс+і; үлес+і, талас+ ы*. Одан әрі тәуелденген форманың септелуі де тұрақты; тілдің норманың тұрақтылығының айқын көрінісі: *басы+на; жасы+на; ыдысы+на; ісі+не; үлесі+не; таласы+на*. Бірақ *бас, жас, талас* сөздерінің дәнекерлесуі арқылы жасалатын біріккен сөздердің қосымшалармен түрленуі жазу практикасында әркелкі. Айталық, *ақынның мерейжасына қарай құттықтау; мамандардың пікірталасына* байланысты типтес сөз орамдарында тілдің заңдылығы сақталады. Ал *отбасы* сөзіне қатысты төмендегідей фактілер бар.

Отбасына: Алғашқы адамгершілік белгілер *отбасында* қалыптасады (Егемен Қазақстан, 21 мамыр, 2019); *отбасына* берілетін жәрдемақы; *отбасыға*: *отбасыға* арналған жәрдемақы; *отбасыны*: Ел Үкіметі «Жастар жылы» аясында... алдағы 15 жылда 1,5 млн отбасыны баспанамен қамту ісі... 2019, 2020 және 2021 жылдарды қамтиды (inbisiess, 8 тамыз, 2019); *отбасыда*: Әке отбасыда маңызды рөл ойнайды. Себебі әке – отбасының тіреуі болып табылады. (ашық энциклопедия); *отбастары*: *Отбастарыңызға* амандық тілеймін (ауызекі сөйлеу тілі).

Бұл фактілер тілдік норманың өзгермелі, қозғалмалы сипатын көрсетеді.

Демек, тілдік норма біршама тұрақты, дегенмен өзгермелі сипаттар да бар. Өзгермелі сипаттарды танытатын тілдік фактілер қалай реттеледі және қалай бағаланады?

Реттеудің, бағалаудың бірнеше жолдарын атауға болады.

Біріншіден, тілдік норма әкімшілік жолмен бекітілмейді. Дегенмен қазіргі тілдің жағдайында бұйрық, өкім түріндегі тікелей болмағанымен, басқару тетіктерінің араласуының да белгілері бар. Мәселен, қазақыландырылған *әнұран*, *елтаңба*, *ұстаным*, *мұражай* деген сөздердің шеттілдік баламасын қолданыста қалдыру туралы айтылды да, тілдік норманы қатаң және біршама қатаң сақтау міндеті бар баспасөз басылымдары *гимн*, *герб*, *принцип*, *музей* сөздерін қайырадан қолданысқа әкеле бастады.

Екіншіден, тілдік норманың өзгермелі сипатын ғалымдар зерттейді. Алдымен тілдің жазбаша және ауызша қолданысындағы фактілер жиналады, белгілі бір моделдері қалыптастырылады, одан әрі баяндау, түсіндіру жұмыстары іске асырылады.

Моделдеу, іріктеу үшін тілдік фактілер негізінен классикалық үлгі сақталған көркем әдеби шығармалардан, беделді мерзімді басылымдардан алынады. Сонымен қатар қазіргі кезеңде дереккөздердің ауқымы кеңейді; яғни заңнамалық мәтіндер, ресми-іскери, ғылыми дискурстар, аударма әдебиет, әлеуметтік желі материалдары да тілдік норманың тұрақты сипаттарынан да, өзгерістерге ұшырай бастаған тұстарынан да мағлұмат бере алады. Тілдік норманы реттеудің, бағалаудың, кейбір жайттарды анықтаудың тағы бір маңызды бір негізі тілтанымдық, оның ішінде әсіресе тіл мәдениеті мен әдеби нормаға, тіл тарихына, лингвостилистикаға қатысты зерттеулер болып табылады.

Тұрақтылықтың өзгермелі сипатын қатысты қазақ тілінде талданған отбасы сөзімен бір моделде жасалған 40-қа жуық сөз бар: *Елбасы*, *қалабасы*, *әскербасы*, *базарбасы*, *дінбасы*, *керуенбасы*, *соғымбасы*, *түменбасы т.б. және отағасы*, *қонақасы*, *отанасы*, *сұтанасы*, *жігіт ағасы*, *ел ағасы*. Соңғы буынында *-асы/-есі* дыбыс тіркестері бар *сәресі*, *көресі*, *аласы*, *бересі* деген сөздер де бар. Бұлардың орфограммасы туралы да жазу практикасынан әртүрлі мәлімет іріктеліп отыр. Фактілерді ұсынамыз.

Елбасыға дауыс берейік! *Елбасына* құттықтау жолдады (ресми мәтіндерден). Бар екен осындай бір *көресің де*, Қалмайды өткен күннің көбі есімде. *Көресісін* көзіне көрсетті (көркем әдебиеттен). Алты *аласы*, бес *бересі* жоқ. *Қонақасыға* сойылған мал. *Қонақасына* семіз жабағы сойылды (түсіндірме сөздіктен). *Қонақасыға* шақырды. *Қонақасысын* қашан береді? *Қонақасысына* барамыз ба? (күнделікті тұрмыстық тілден). *Сәресіге* ас әзірлеу керек. *Сәресіні* ерте іштік. *Сәресін* ерте іштік.

Эмпирикалық материалдардан көрініп отырғанындай, *-асы / -есі* дыбыс тіркестеріне аяқталған сөздердің септік жалғау парадигмасымен түрленуі әртүрлі: *қалабасына / қалабасыға*; *қонақасыға / қонақасына / қонақасысына*; *сәресіге / сәресіне* (барыс септік); *қалабасын*, *қонақасын / қонақасысын*; *сәресін / сәресіні*; *көресін / көресіні / көресісін* (табыс септік). Бұл мәселелерді морфонология, сөзжасам салаларының әдіснамасы арқылы талдау қажет, сөйтіп, талдаудың қорытындысы орфографиялық норманы қалыптандырады (кодификациялайды).

Осылайша, тілдік фактілерді талдаудың, зерттеудің нәтижесінде тілді пайдаланушылардың жазбаша және ауызша қарым-қатынастарында: а) жоғары жиілікпен қолданылған; ә) қолданылуы дәстүрге айналған; б) мойындалған тілдік фактілер норма / тілдік норманың үлгісі болып саналады, бұндай тілдік фактілер арнаулы нормативтік сөздіктерге енгізіледі (дескриптивті, яғни сипаттама нәтижесінен алынған норма).

Кей реттерде дәстүр, қолданыс жиілігінің жоғарылығы, көпшіліктің норма деп мойындауы, нормалануы / норма дәрежесіне жетуі тілдік бірліктердің қайсысын норма деп тануға болатынын анықтауға мүмкіндік бере алмайтын жағдайлар да болады. Бұндайда жекелеген тілдік фактілер мамандардың талқысына түсіп, шешім қабылдауының нәтижесінде тілдік бірліктің бірі кейіннен нұсқау түрінде тілдік норма деп танылады Ғылыми талдау, талқы нәтижесінен қалыптасқан тілдік норма (прескриптивті норма) пайда болады.

Мәселені орфографиялық нормаға қатысты анықтай түсуге болады.

Тарихи, танымал тұлғалар есімдерінің халық тарихындағы орнын, жекелеген сипаттарын анықтайтын сөздер тұрақты анықтауыш [15] ретінде кісі есімдерімен бірге аталады.

Тарихи тұлғалардың және мифологиялық есімдердің академик Р. Сыздық көрсеткеніндей, тұрақты анықтаушының жазу практикасында бірнеше орфограммасы бар. *Қорқыт Ата / Қорқытата / Қорқыт ата* орфограммаларының бәрін де дұрыс, норма деп тануға болмайды, осы орфограммаларды реттеу керек болады, себебі: а) біріне басымдық беретіндей олардың қолданыс жиілігінде айырма аз; ә) орфограммалардың бірі дәстүрге айналып барады, жазудың дәстүрлі принципіне сәйкес келеді деуге; б) орфограммалардың бірін көпшілік қауым мойындап отыр деуге және болмайды. Сондықтан бұндай фактілер мамандар шешімі арқылы реттеледі. Сондай-ақ нормативті сөздіктерге тіркелген және жазба нұсқаларда қолданыс жиілігі басымдау *айна-қатесіз* (дұрысы *айны-қатесіз*; өйткені тіркеске «айнымаған» сөзі негіз болған деп топшылаймыз); *қоян-қолтық* (дұрысы – *қойын-қолтық*); *есіл-дерті* (дұрысы – *есі-дерті*); *шек-сілесі* (дұрысы – *ішек-сілесі*) тіркестерінің орфографиялық нормасы ғылыми талдау нәтижесінде анықталады.

Орыс ғалымы Л.И. Скворцов нормаға екі тұрғыдан қарау керектігін айтады. Біріншісі – жіктеп, сипаттап талдау арқылы норманы таңдау; екіншісі – динамикалық норма. Динамикалық тұрғыдан келгенде, норманы, ғалымның түсіндіруінше, «норма – тіл қызметінің әлеуметтік-тарихи жүріп өткен жолының қорытындысы, бұл жол арқылы жүйенің дәстүрлі жүзеге асырылуы бекітіледі немесе тілдің потенциалды мүмкіндіктерімен, әрі бұған дейін жүзеге асырылған (қолданылып келген деп түсінуге болады – А.А.) үлгілермен байланысты болатын жаңа тілдік фактілер жасалады [16, 30 б.].

Бұл пікірден біз үшін маңыздысы – норма мен тілдің қолданысында дәстүрдің рөлі бар екендігі. Бұл байланыс әсіресе орфографиялық нормада дәстүрдің, дәстүрлі принциптің сақталуының қажеттілігін көрсетеді. Қазақ жазуының нормалық мәселелерін терең зерттеген ғалым Н. Уәлидің еңбектерінде қазақ емлесінің негізгі принциптерімен қатар дәстүрлі-тарихи принцип аталады [17, 67 б.].

Демек, тілдік норманың тұрақтылығы тіл қолданысында жинақталған, жазылуы мен айтылуында дәстүр сақталатын сипат болып табылады.

Тілдік норманың тұрақтылық сипатын негізінен тілге тән грамматикалық жүйе (грамматикалық құрылым) айқын таныта алады. Қ. Жұбанов Ф. де Соссюрдің сөзіне сүйене отырып, «грамматика тілдің бір дәуірдегі күйін түгел баяндайды», – деп жазды [7, 83 б.]. Бұл грамматикалық құрылымның тұрақтылығы берік дегенді білдіреді деп түсінеміз.

Тілдің грамматикалық құрылымы консервативті, сонымен қатар оған қатаң статикалық құбылыс тән емес.

Морфологиялық және синтаксистік жүйенің, сондай-ақ сөзжасам тәсілдерінің әр тілде де орныққан заңдылықтары бар. Заңдылықтар сөздердің, сөйлемдердің, тұтастай мәтіндердің де (морфема, сөз, синтагма, сөйлем, мәтін) дұрыс құрылуын реттейді. Мәселен, -шы/-ші қосымшасының аса өнімді сипатына қарай өткен ғасырдың орта тұсында *аспазшы, шапшаразшы, гимназшы, атсейісші* тәрізді номинациялар бірлі-жарым көрініс тапты. Алайда тіл қолданысы *аспаз, шапшараз, гимнаст, атсейіс* сөздерінің мамандық, кәсіп атаулары екендігін екшеді. Сол кезеңде етістікпен ғана сөзжасамдық қатынасқа түсетін *-арман / -ермен* «Қазақ грамматикасында» осы формант берілген [14, 312 б.]; кейбір еңбектерде етіс формасына жалғанатын *-ман/-мен* қосымшасы деп талданады: *оқырман, көрермен* деген жаңа қолданыстарға көзқарас әртүрлі болды, жаңа сөздерді нормаландырудың эстетикалық принципі тұрғысынан қарағанда, *шабарман, аларман (аларманға алтау аз, берерменге бесеу көп), атарман (атарманға оғы жоқ)* моделінде пейоративті мағына болғандықтан, осы қосымшаларда жағымды мағына болмайды деген пікір айтылды, бірақ академик Р. Сыздық сөзжасамдық жүйеде де өзгерістер болатынын дәлелдеді [18, 16 б.]. Қазіргі қолданыста бұл қосымшалар мағыналарды сараптау қызметіне араласады: *тыңдарман, ақылман, жазарман; кейде стилдік қызмет атқарады: сатарман, тұрарман, ішермен, жортарман.*

Грамматика тілдің басқа қаттауларымен, оның ішінде лексикология саласымен байланысты, осы себепті грамматикалық жүйеде баяу болса да, өзгерістер болады.

Бұл байланыстың негізгі түрі, әрине, сөзжасам арқылы тілде лексикалық жаңалықтардың пайда болуынан айқын байқалады. Тілдің лексикалық құрамындағы өзгерістер форманттардың өнімсіз түрлерінің өнімдіге айналуы, құнарсыз түрлерінің сөзтудырушы құнарлы қосымша қатарына қосылуы нәтижесінде тілде лексикалық жаңалықтар пайда болады. Сонымен қатар тілдік бірліктер халық тарихы бойында қолданыла келе тұрақты формаға айналады. Мәселен, *ұр да жық* фразалық тіркесі 1988 жылғы орфографиялық сөздікте *ұрда-жық* формасында лексикаланған, жазу дағдысында тұрақталған; *ауыздан ауызға (тарады), қолдан қолға (түспеу)* тіркестері тұрақты фразалық тіркестер қатарына қосылып, дефис арқылы жазылуы қатаң нормаға айналған, әрі бұл модел басқа тіркестерге де негіз болған: *ауыздан-ауызға, қолдан-қолға, жылдан-жылға, күннен-күнге*. Бұл өзгерістер тілдік норма тұрғысынан орфографиядағы дәстүрлі принциптің сақталуына сәйкес келеді.

Лексикалық жаңалықтардың жасалуында жеке сөздердің грамматикалану процестері де бар, яғни жеке сөз грамматикалық көрсеткішке айналады. Мәселен, *хат, жай, ақы* сөздерінің номинативтік мағынасы грамматикалық мағынаға ұласқан, оларды морфема қатарына көтерілді деп бағалауға болады. Нақты айтқанда, *хат, жай, ақы* сөздерінің мағынасы: а) сөзтудырушы грамматикалық құралдардың функционалдық өтеміні атқарады; ә) жаңа сөз жасайтын сөзжасам тұлғаларының қатарын толықтырады; б) сөзжасамдағы «ақтаңдақтарды» азайтады, в) түсіндірме жолымен берілетін номинацияны ықшамдап беру қызметін жүзеге асырады; г) осылайша өзінің нақты семантикасынан гөрі жалпы грамматикалық мағынаға ауысады: *өтемақы, жәрдемақы, тұрғынжай, жапсаржай, кепілхат, ықтиярхат*. Осы фактілер арқылы тілдік бірліктердің семантикалық және функционалдық қызметінен ауысу үдерістерін (транспозиция) көрсетеді, яғни бастапқы, көшірілетін форма – *хат, ақы, жай* – көшірудің құралдары болса, осы арқылы жасалған күрделі сөздер құрамында олар транспозит болып саналады. Транспозиция тілдің құрылымында және қолданысында маңызды қызмет атқарады, тілді номинация жасау мүмкіндіктері ұлғаяды. Сөз ретінде айта кетелік, бұл құбылыс тереңірек талдауды қажет етеді.

Норма және коммуникативтік жарамдылық. Норма және коммуникативтік нысаналылық. Норманың табиғатына қатысты пікірлерде «норма дегеніміз – қоғамға қызмет етуге барынша жарамды тілдік құралдардың жиынтығы; норма коммуникативті жарамды және коммуникативті нысаналы болуы керек деген анықтама жиі айтылған. Әсіресе Прага мектебі өкілдерінің тұжырымдарында және қазақ әлеуметтік лингвистикасы саласы бойынша талдауларда жарамдылық пен нысаналылық норманың басты белгілерінің бірі ретінде аталады. Алайда бұл белгілер таратылып талданбайды.

Әлемдік лингвистикадағы зерттеулерде норманың түрлері ретінде лексикалық, грамматикалық, морфологиялық, орфографиялық, орфоэпиялық, лингвостилистикалық норма түрлері аталады. Академик Р. Сыздық лингвостилистикалық норма дегенді бөліп атайды. Сонымен қатар тіл мәдениетіне, жанрлық-стилдік ерекшеліктерге арналған еңбектерде «коммуникативті норма», «сөйлеу нормасы (речевая норма)» деген терминдер қолданылады. Коммуникативті норманың түсіндірмесі «тіл мәдениеті» ұғымының түсіндірмесімен бірдей: тілді тазалығы, дұрыс қолдану, әсерлі сөйлеу, сөзқолданыстың жатықтығы тәрізді нақтылаулар осы екі ұғымға ортақ. Осы себепті бірқатар ғалымдар бұл әлі толық анықталмаған мәселе деп есептейді. Бұған аз-кем тоқталуымыздың себебі норманың / тілдік норманың бір белгісі болып саналатын коммуникативті жарамдылық пен нысаналылық та, біріншіден, толық саралана қоймаған, екіншіден, аталғандардың арасында айтарлықтай айырмашылық жоқ. Коммуникативті норма – жарамдылық – нысаналылық тілдік құралдардың коммуникативтік жағдаяттың мақсаттары мен міндеттеріне қарай толық сәйкестікпен игерілуін білдіреді. Бұл ретте, сөз жоқ, сөзқолданыстың дәлдігі, тазалығы, коммуниканттарға әсер ете алатын басқа да белгілердің (дауыс ырғағы, сөздің нақты айтылуы т.б.) маңызды.

Дегенмен тілдік нормаға қатысты бірнеше жайттарға талдау жасауға болады. Норма болып танылатын, норма дәрежесіне көтерілген тілдік бірліктің коммуникативтік жарамдылығы деп нені түсінеміз?

Қазақ тілі – сөз байлығы мол тіл. Сөз санының көлемі сөз байлығының өлшемі емес. Әдетте, қазақ тілінің байлығы дегенде, сөз астарларының молдығы, лексемалардың денотат, референциал мағынасынан басқа сан түрлі коннотаттық семантикасының болатындығы, қазақ тілінің жалпы қорында паремиология мен фразеологизмдердің бай қоры тілге тиек болады. Қазақ сөзінің айтылуында сан түрлі дыбыс реңктері болады, бұл да – тіл байлығының бір көрсеткіші. Дыбысталған сөздің реңктері, сөз құрылымындағы дыбыстардың редукциясы, эпентеза, метатеза құбылыстары арқылы жаңа лексемалар жасалып, мағыналары екшеледі. Мысалы, *жоғары және жоғарғы* деген сөздердің семантикасы әр басқа, бірақ бір түбірден таралған. Негізінде *жоғары+ы+ғы* (салыстырыңыз: *төменгі, кейінгі*) формасындағы /ы/ дыбысының жылысуы арқылы екі жаңа сөз пайда болғанын, одан әрі әр мағыналы сөз тіркесімдеріне тірек болғанын көреміз. Бұл құбылысты сондай-ақ *әрекет – қарекет; береке – берекет* қатарларының мағыналық, стилдік саралануы дәлелдей түседі.

Қазақ тілінің бай екендігін танытатын сипаттың келесісі – синонимдер қатарының молдығы, бірақ абсолютті синонимдер жоқтың қасы, керісінше, синоним қатарлардың әрқайсысының мағыналық реңкі бар. Мәселен, *құрметті, қадірлі, қадірменді, ардақты, аяулы, аса қадірлі, аса құрметті* тәрізді қазақ сөз әдебіне тән тілдік бірліктер әлеуметтік көрсеткіштерге қарай талғап жұмсалады. Сөзқолданысындағы бұл талғам – бір жағынан, коммуникативтік жарамдылықтың, екінші жағынан, коммуникативтік жағдаяттың алғышарттарына тәуелді болатын коммуникативтік нысаналылықтың белгісі.

Коммуникативті жарамдылық пен коммуникативті нысаналылық тілдің функционалдық стилдерінің өз стилдік ерекшеліктерімен, маркерленген тілдік белгілерімен айқын саралануына байланысты. Тілдің жұмсалу өрісі мен салалары кеңейген сайын қалып алған, орныққан стиль түрлерінің лексикалық-грамматикалық қоры жетіле түседі, стилдік тармақтар толығыады, күрделенді және ішкі стилдік тармақтар (подстилидер) пайда болады. осының нәтижесінде тілдің қоры мен әдеби тілдің құрамында бар тілдік бірліктер коммуникативтік жарамдылыққа және коммуникативтік нысаналылыққа қарай іріктеледі (бөлініп шығады) және белгілі бір стильдің белгісі ретінде қалыптасады.

Қазақ тілінде *жайында, жөнінде, туралы, жайлы, турасында, хақында* деген синонимдер тізбегі бар. «Қазақстан Республикасының Көші-қон туралы заңына өзгерістер мен толықтыру туралы» және «Ішкі істер министрлігінің Көші-қон жөніндегі департаменті» деген мәнмәтіндердегі туралы және жөніндегі сөздерінің қайталануы және олардың басқа синонимдерімен алмастырылмауының себептері: а) *туралы* және *жөніндегі* ресми-іскери стилдің тұрақты тілдік бірлігіне айналған; ә) берілетін фактология мен ақпаратты нақты және бейтарап жеткізу функциясына, осы стилдің «тұйық» сипатына және басқа да ерекшеліктерге сәйкес келеді.

Сол сияқты *арнаулы* және *арнайы* синонимдері басқа тілдегі бір сөздің мағынасын коммуникативті жағдаяттың алғышарттарына, стилдік ерекшеліктерге қарай саралайды: *арнаулы қызмет, арнаулы салық, арнаулы мемлекеттік жәрдемақы, арнаулы мемлекеті органдар* деген терминдік тіркестер бекітілген екітілді терминологиялық сөздіктерге тіркелген, бұл ретте синоним қатарларының бір сыңарына терминдік мағына үстелген. Ал *арнайы* сөзі синоним парадигмасының шеткергі аймақтарындағы *әдейі* мағынасына орайласып, *арнайы іздеп келдім (арнаулы іздеп келдім емес), арнайы сәлем айтты* тәріздес қолданыстар басқа стилдік тармақтарда кеңінен жұмсалады.

Бұл фактілерден коммуникативтік жарамдылық, коммуникативтік нысаналылық, стилдік норма дегендердің арасындағы ұғымдық ортақтық байқалады және тілдік норманың динамикалық сипатын көрсетеді.

Қорытынды

Біріншіден, сөз болған проблеманың зерттеулер арқылы дәлелденген, анықталған тұстарымен қатар әлі де негіздеуді, тілдік норма мен әдеби норма, стандартты тіл дегендердің ғылыми мәнін толықтыруды қажет ететін тұстары да бар.

Екіншіден, жалпы мағынадағы норма сөздің түбірінің және грамматикалық түрленімге түсетін сөздің, стилдік мақсатта қолданылатын сөздің құрылымдық-мазмұндық деңгейі дегенді білдіреді.

Үшіншіден, зерделеуді қажет ететіндердің бірі – тіл жүйесіне тән заңдылықтар мен тілдің қолданысы, сөйлеу (речь) арқылы өзгеріске түсетін, яғни жазба тіл мен ауызша тілде (письменная речь, устная речь мағынасында) ұдайы қолданылуы арқылы тіл заңдылықтарындағы өзгерістерді көрсететін нормалық қозғалыстар. Және осы қозғалыстардың, өзгерулердің нәтижесінде тәртіптелетін, тұрақталатын белгілер, сондай-ақ тәртіпке түсу реттелу үдерістерін «бастан кешетін» тілдік бірліктердің диахронды-синхронды сипаты.

Шетел ғалымдарының пікірінше, тілдің қолданысындағы, әсіресе жазба тілдегі (письменная речь) тілдік фактілердің сапалық және сандық көлемі тіл динамикасындағы өзгерістер туралы ақпарат алудың негізі болып табылады [19, 86 б.]. Шындығында да, тілдің жұмсалыуының дәл қазіргі кезеңіндегі тілді пайдаланушылар мойындап отырған, олардың санасында орныққан тілдік бірліктер – тілдік норма. Мәселеге байланысты біздің ізденістеріміздің алғашқы қорытындылары бойынша тілдік норма – жүйенің нормасы. Демек, тілді пайдаланушылардың барлығынан «талап етілетін», айтылуы мен жазылуы тіл заңдылықтарына сәйкес міндеттелетін қатаң норма үлгілері бар. Тілдік бірліктердің санада орнығуы қоғам дамуына тән әлеуметтік-мәдени үдерістерге тәуелді. Мәселен, қазақ тілі қолданылатын әртүрлі стилдік тармақтарда күрделі сөздердің, оның ішінде лексикаланған атаулардың, термин мәнді күрделі сөздердің бірге жазылу үдерісі басымдылық танытып келеді. Бұл жайт тілдің қолданысына ықпал жасайтын сыртқы түрткіжайттарға және тіл жүйесінің өз ішінде жүретін процестерге байланысты.

Қоғам дамуының белгілі бір кезеңінде белгілі бір қоғамдастықта жұмсалатын тілдің фонетикалық, морфонологиялық, грамматикалық, лексикалық қаттауларына тән, әдеби тілдің ауқымында қатар өмір сүретін тілдік бірліктер болады. Бұл құбылысты академик Р. Сыздық «норма дегеніміз – таңдау, ал таңдау үшін кемінде екі варианттан тұратын дүние сөз, тұлға, дыбыс, тіркес, сөйлем түрі т.б.) болу керек. Таңдау тілдің қолданысы үстінде болады» деп айқын айтады [10, 83 б.]. Осыдан ғалым өз еңбектерінде лексикалық варианттар, грамматикалық варианттар, фонетикалық және лексика-фонетикалық варианттарды тарату үшін «әдеби норма» терминін пайдаланады.

Үшіншіден, тілдік норма да, әдеби норма да тілдік бірліктердің айтылымы мен жазылуына тікелей қатысты. Тұрақтылық, динамикалық, коммуникативтік жарамдылық, коммуникативті нысаналылық тілдің орфоэпиялық және орфографиялық ерекшеліктеріне және олардың бір-біріне ықпал жасауына тәуелді.

Тілдік норма және әдеби норма – негізінен жазба тіл арқылы танылатын, дамыған әдеби тілдің басты белгісі. Ал жазба тілдің синхрониядағы әдеби тілдің ерекшеліктері мен динамикасы тіл мәдениеті саласының нысанасы болып табылады. Қазақ тіл мәдениеті саласының әдіснамасы арқылы қоғамдағы өзгерістерге байланысты туындаған тілдегі құбылыстарды коммуникативтік, антропоэзеттік, когнитивтік аспектілерді қарастыратын маңызды проблемалар бар. Баяндалған жайттар норма vs. тілдік норма vs. әдеби норма проблемаларының жекелеген тұстары ғана екендігіне назар аудартамыз.

Әдебиет

1. Косериу Э. Синхрония, диахрония и история: проблема языкового изменения // Новое в лингвистике. – Москва: Изд-во иностр. лит., 1963. – Вып. 3. – С. 143-343.
2. Горбачевич К.С. Нормы современного русского языка. – Москва: Просвещение, 1978. – 240 с.
3. Ожегов С.И. Очередные вопросы культуры речи // Лексикология. Лексикография. Культура речи. – Москва, 1974. – С. 259-260.

4. Виноградов В.В. Проблемы культуры речи и некоторые задачи русского языкознания // Вопросы языкознания. – 1964. – № 3. – С. 3-9.
5. Караулов Ю.Н. Русский язык. Энциклопедия. – Москва: Дрофа, 1997. – 721 с.
6. Байтұрсынов А. Ақ жол: Өлеңдер мен тәржімелер, публ. мақалалар және әдеби зерттеу. – Алматы: Жалын, 1991. – 464 б.
7. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы, Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2010. – 608 б.
8. Балақаев М. Қазақ тілінің мәдениеті. – Алматы, Қазақстан, 1971. – 152 б.
9. Балақаев М. Қазақ әдеби тілі және оның нормалары. – Алматы: Ғылым, 1984. – 182 б.
10. Сыздық Р. Тілдік норма және оның қалыптануы (кодификациясы). – Астана: Елорда, 2001. – 230 б.
11. Сулейменова Э.Д., Шаймерденова Н.Ж., Мадиева Г.Б. и др. Словарь по языкознанию. Тіл білімі сөздігі. – Алматы, 1998. – 544 с.
12. Сүлейменова Э.Д., Шаймерденова Н.Ж., Смағұлова Ж.С., Ақанова Д.Х. Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігі. – Астана: Арман-ПВ, 2008. – 392 б.
13. Қазақ әдеби тілінің анықтамалығы. – Астана: Ш.Шаяхметов атындағы тілдерді дамытудың республикалық үйлестіру әдістемелік орталығы, 2016. – 150 б.
14. Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002. – 784 б.
15. Сыздық Р. Қазақ тілінің анықтағышы (емле, тыныс белгілері, сөз сазы). – Астана, 2000. – 532 б.
16. Скворцов Л.И. Теоретические основы культуры речи. – М., 1980. – 300 с.
17. Уәли Н. Графика. Орфография. Орфоэпия: монография. – Алматы, 2018. – 235 б.
18. Сыздық Р. Жаңа сөздер жайынан // Жұлдыз. – 1966. – №10. – Б. 148-154.
19. Karjus A., Blythe R.A., Kirby S., Smith K. Quantifying the dynamics of topical fluctuations in language // Language Dynamics and Change. – 2020. – No. 10. (1). – P. 86-125.

Reference

1. Coseriu E. Synchroniya, diahroniya i istoriya: problema yazykovogo izmeneniya [Synchrony, diachrony and history: the problem of language change]. In: Novoe v lingvistike [New in linguistics]. Moscow, 1963. Iss. 3. P. 143-343. [in Russian].
2. Gorbachevich K.S. Normy sovremennogo russkogo yazyka [Norms of the modern Russian language]. Moscow, 1978. 240 p. [in Russian].
3. Ozhegov S. I. Ocherednye voprosy kyl'tyry rechi [The usual questions of the culture of speech]. In: Leksikologiya. Leksikografiya. Kyl'tyra rechi [Leksikology. Leksikography. Culture of speech]. Moscow, 1974. P. 259-260. [in Russian].
4. Vinogradov B. B. Problemy kyl'tyry rechi i nekotorye zadachi russkogo yazykoznaniiya [Problems of speech culture and some tasks of the Russian language]. In: Voprosy yazykoznaniiya [Problems of linguistics]. 1964. Vol.3. P. 3-9. [in Russian].
5. Karaulov Yu.N. Russkij yazyk. Enciklopediya [Russian language. Encyclopedia]. Moscow, 1997. 721 p. [in Russian].
6. Baitursynov A. Aq zhol: Olender men tarzhimeler, publ. maqalalar zhane adebi zertteu [White Road: Poems and translations, pub. Articles and literary research]. Almaty, 1991. 464 p.
7. Zhubanov K. Qazaq tili zhonindegi zertteuler [Research on the Kazakh language]. Almaty, 2010. 608 p. [in Kazakh].
8. Balakaev M. Qazaq tilinin madenieti [Culture of the Kazakh language]. Almaty, 1971. 152 p. [in Kazakh].
9. Balakaev M. Qazaq adebi tili zhane onyn normalary [Kazakh literary language and its norms]. Almaty, 1984. 182 p. [in Kazakh].
10. Syzdyk R. Tildik norma zhane onyn qalyptanuy (kodifikaciyasy) [Language norm and its formation (codification)]. Astana, 2001. 230 p. [in Kazakh].
11. Suleimenova E.D., Shaimerdenova N.Zh., Madiyeva G.B. and others. Slovar' po yazykoznaniiyu. Til bilimi sozdigi [Dictionary of Linguistics. Dictionary of linguistics]. Almaty, 1998. 544 p. [in Kazakh].
12. Suleimenova E.D., Shaimerdenova N.Zh., Smagulova Zh.S., Akanova D.Kh. Aleumettik lingvistika terminderinin sozdigi [Dictionary of sociolinguistic terms]. Astana, 2008. 392 p. [in Kazakh and Russian].
13. Qazaq adebi tilinin anyqtamalygy [Directory of the Kazakh literary language]. Astana, 2016. 150 p. [in Kazakh].

14. Qazaq grammatikasy [Kazakh grammar]. Astana, 2002. 784 p. [in Kazakh].
15. Syzdyk R. Qazaq tilinin anyqtagyshy (emle, tynys belgileri, soz sazy) [Determinants of the Kazakh language (spelling, punctuation, vocabulary)]. Astana, 2000. 532 p. [in Kazakh].
16. Skvortsov L.I. Teoreticheckie osnovy kyl'tyry rechi [Theoretical Basic of Speech Culture]. Moscow, 1980. 300 p. [in Russian].
17. Uali N. Grafika. Orfografiya. Orfoepiya: monografiya [Graphics. Spelling. Orthoepy: monograph]. Almaty, 2018. 235 p. [in Kazakh].
18. Syzdyk R. Zhana sozder zhajynan [About new words]. In: Zhuldyz. 1966. Vol. 10. P. 148-154. [in Kazakh].
19. Karjus A., Blythe R.A., Kirby S., Smith K. Quantifying the dynamics of topical fluctuations in language. In: Language Dynamics and Change. 2020. Vol. 10. (1). P. 86-125. [in English].

A. Aldash

*A. Baitursynov Institute of Linguistics, Almaty, Republic of Kazakhstan
(E-mail: aimank51@mail.ru)*

Language norm vs. literary norm: orthological analysis

Abstract. In connection with the transition of the Kazakh alphabet to the Latin script, further improvement of the orthological codification of the Kazakh language becomes relevant. As you know, the system-centric object of the science of orthology is the norm / linguistic norm / literary norm. In passing, we note that there are still unresolved issues in the definition of a linguistic norm / literary norm in linguistics. In recent years, the problems of orthology have been actively developed in Kazakh linguistics, incl. special attention was paid to the study of spelling, orthoepic, lexical norms of the modern Kazakh literary language. First of all, there is a need to define the essence of the norm as an ontological category and the creation of an integral orthological theory, which will contribute to a deeper understanding of the phenomenon in general of the linguistic norm, its systemic properties and functioning features, in particular. And also the unification and codification of the language norm will have an effective impact on further improving the language culture and the development of language capital will contribute to ensuring the full activity of the Kazakh language as a state language. The article analyzes the relationship and difference between the concepts of norm – linguistic norm – literary norm and the characteristic features of norms – regulatory function, tradition and internal dynamism.

Keywords: linguistic norm, literary norm, stability, dynamism, traditional principle, communicative suitability, communicative expediency.

А. Алдаш

*Институт языкознания имени А. Байтурсынова, Алматы, Республика Казахстан
(E-mail: aimank51@mail.ru)*

Языковая норма vs. литературная норма: ортологический анализ

Аннотация. В связи с переходом казахского алфавита на латинскую графику актуальным становится дальнейшее совершенствование ортологической кодификации казахского языка. Как известно, системноцентрическим объектом науки об ортологии является норма / языковая норма/ литературная норма. Следует отметить, что в определении языковой нормы / литературной нормы в казахской лингвистической науке до сих пор имеются лакуны и

«белые пятна». В данном контексте последние годы в казахском языкознании активно стали разрабатываться и вопросы ортологии, когда особое внимание стали уделять изучению орфографических, орфоэпических, лексических норм современного казахского литературного языка. В ортологической теории прежде всего возникает необходимость определения понятия нормы как онтологической категории и создание интегральной концептуальной теории, которая будут способствовать более глубокому пониманию феномена языковой нормы, в целом, а также ее системных свойств и особенностей функционирования, в частности. Унификация и кодификация языковой нормы окажет эффективное воздействие в дальнейшем повышении языковой культуры и развитии языкового капитала, что, несомненно, будут способствовать полноценному функционированию казахского языка как государственного. В статье анализируются взаимосвязь и различие понятий норма – языковая норма – литературная норма и характерные признаки норм, такие как регулятивная функция, традиционность и внутренняя динамичность.

Ключевые слова: языковая норма, литературная норма, стабильность, динамичность, традиционный принцип, коммуникативная пригодность, коммуникативная целесообразность.

Автор туралы мәлімет:

Аймәнкул Алдаш, филология ғылымдарының докторы, профессор, бас ғылыми қызметкер, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Құрманғазы көшесі, 29, 050010, Алматы, Қазақстан Республикасы.

Information about author:

Aimankul Aldash, Doctor of Philology, Professor, Chief Researcher, A. Baitursynov Institute of Linguistics, Kurmangazy str., 29, 050010, Almaty, Republic of Kazakhstan.

Сведения об авторе:

Аймәнкул Алдаш, доктор филологических наук, профессор, главный научный сотрудник, Институт языкознания имени А. Байтұрсынова, ул. Курманғазы, 29, 050010, Алматы, Республика Казахстан.

Ж.О. Артықбаев

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы
(E-mail: socantropology@mail.ru)*

**Басмыл-Қарлұқ қарым-қатынасы контексіндегі Апай-Бөрі одағы
(аңыздық деректерді талдау тәжірибесінен)**

Аннотация. Қазақ ауызша дәстүрінде сақталған «Апай-Бөрі одағының қалыптасуы» туралы тарихи аңыз Орталық Азия өңірінде IX-XI ғасырларда шығыстан батысқа қарай бағытталған алапат миграциялардан өте нақты мәлімет береді. Біріншіден, аңыздағы «бөрі тонды, бөрте атты» жігіттің бейнесінің астарынан Орхон бойындағы ауыр соғыстардан кейін батысқа қарай жылжыған Көне Түрік қағанаттарының белгілі жауынгер бөлігі Бөрі (қытай жазбаларындағы-Фулә) тайпасын көруге болады.

Екіншіден, осы аңызда айтылатын Апай бейнесі, оның қаракесектен туды-мыс делінетін баласы бізді қарлұқ мәселесіне қарай бастайды. Қазақ және қырғыз этностары құрамындағы қаракесектерді біз қарлұқтармен байланыстырамыз.

Үшіншіден, батысқа жылжу барысында қарлұқтар ғұндардан босаған кең алқапты алғаш игерді де, белгілі дәрежеде ғұн мұрасына ие болды, бұл тәжірибе оларға кейіннен Қарахан империясын құруға мүмкіндік берді.

Төртіншіден, Сібірді мекендеген шорлардың қаракесек құрамында кездесуі қаракесек елінің атасы Болат қожа атында жасырылған деп жорамалдауға болады. Шын мәнінде Болат және Қарлұқ (Қаралұқ) бір мағыналы синоним сөздер, екеуі де темірдің жоғары сапалы қару жасайтын түрін білдіреді. Сібірдегі шор аталатын шағын этнос әлі күнге дейін темір ұсталығын өздерінің сакралды дәстүрі ретінде сақтаған.

Бесіншіден, қазақ шежіресіндегі Апай-Бөрі одағы туралы әңгіме басмыл-қарлұқ қоныс аударуын терең зерттеуге мүмкіндік беретін жақсы дерек деп білеміз. Жоғарыда айтылғандар осы мақалада ашып беріледі.

Кілт сөздер: ауызша дәстүр, тарихи аңыз, басмыл, қарлық қоныс аударуы, ғұн, шор, қасиеттендіру.

Кіріспе

Қазақ халқының құрамына енген көптеген рулардың ішінде ерекше жұмбақ тарихымен және тағдырымен қызықтыратын рулар бар. Соның бірі – Орта жүз арғын тайпасының бір бұтағы бәсентиін руы. Қазақ этносының құрамына енген негізгі рулардың қайсы болмасын өз тарихын қадым заманның қараңғы түкпірлерінен бастайды. Бір ерекшелігі, олардың ішінде көне атауларын сол қалпында сақтап қалғандары да бар. Қазақ шежіресін ақтарып отырып, үш жүзге негіз болған үйсін, арғын, алшын атаулары осындай көне дүниенің жәдігерліктері екеніне көз жеткіземіз. Сонымен бірге қазақ құрамындағы қыпшақ, жалайыр, қаңлы, адай, шекті, керей, найман руларының да ерте заманнан бері өздерінің түпкілікті атауын сақтап қалғанын анықтаймыз. Олар – кезінде Орталық Азия мен оған шекаралас аймақтарға да тараған, белгілі болған елдер. Осы аталған тайпалардың іштерінде мемлекет құрғандары да бар, бірақ соған қарамастан түпкілікті атауларын сақтап қалғанына қайран қаласың. Бұл мәселе қазақ халқының, жалпы түрік халықтарының белгілі дәрежеде этноним және политоним қызметін атқаратын эпонимдеріне өте көңіл бөлу керек екенін көрсетеді. Мысалы, Кіші жүз құрамында Әлімұлы ішіндегі Кете тайпасының арғы тарихы Кіші Азияда мемлекет құрған ұлыстармен байланысып жатса, оның еш таңқаларлығы жоқ.

Талдау

Бұл мақалада біз ортағасырлық жазба деректері мен қазақ ауызша дәстүрінде сақталған аңыздарды пайдалана отырып, VIII-X ғасырлар аралығында болған тарихи оқиғалардың қазақ этникалық құрамына әсерін тәпсірлеуді мақсат етеміз. Мәселе Түркі қағанаттары құрамында аталатын басмыл (бәсими) және қарлұқ топтарының саяси тарихы, олардың батысқа қарай қоныс аударуы барысында ұлы далалық аймаққа қоныстануы, этникалық атауларында болған өзгерістер.

Ертіс бойын ежелден мекендеген бәсентиін руының тарихтың талқысына талай түскені ортағасырлық жазба және ауызша деректерді ақтарсақ бірден көрінеді. Бәсентиін атауы деректерде бірде басмыл, бірде басими болып өзгеріп жүреді. Қытай жазбаларында көбінесе «басими» атауы қолданылады. Біз бұл мақалада түпнұсқаларды өзгертпей осы екі атауды қатар қолдана береміз. Орхон сына жазуларының ішінде «Білге қаған жазуы» аталатын тамаша ескерткіш бар. Зерттеушілердің айтуына қарағанда, ол – түрік заманының тамаша ел басшысы Құтлық қағанның үлкен ұлы. Құтлықты кей ескерткіштерде Елтеріс қаған деп те атайды. Білге қағанның інісі – атақты қолбасшы Күлтегін. Осы Білге қаған 734 жылы қайтыс болып, бір жылдан кейін Көк Түрік елінің ағалары жиналып, Орхон өзені бойында ірі ас береді. Білге қағанды жоқтаудың негізгі мәтінін жазған Йоллығ тегін басими елі туралы да аздаған хабар береді. Жазбаға қарағанда бәсимилер/басмылдар Көне Түркі қағанатын билеген әулетке тым жағымды болмаған. Оның «... *Жиырма жасымда басмылдық ыдықұт /Бід-ұқ/ бастаған халқы бодан ел еді. Елші жібермей содан соғыстым, кейін қайтардым*» деуі бәсими елінің Көк Түрік қаған әулетіне қатысты алым-салығын уақытында төлемей, сыбағасын бермей, өз бетімен кетіп бара жатқанын көрсетеді. Қалай болғанда да Білге қаған жауласып барып тіл табысқанға ұқсайды. «Бід-ұқ» деп көне түркі дәуірінде ұйғырлар мен бәсимилер өз басшыларын атайды.

Білге қағанның және бір айтқаны:

*«...Отыз екі жасымда басмыл, қарлұқ жиналды,
Оларды қырдым, өлтірдім.
Күн жеткені үшін жау болды.
Бір жылда төрт жолы соғыстым...» [1, 82-91 б.].*

Дастанның бұл жолдары басмылдардың бірінші көтерілістен кейін басылып қалмағанын, одан он екі жыл өткен соң қарлұқпен қосылып қайта бас көтергенін көрсетеді. Көне түркі дәуіріндегі деректер Ашина әулетімен соғыстарда бәсимилердің жалғыз болмағанын айғақтайды. Ертістің жоғарғы ағысы, одан әрі Орхон жазығы, оңтүстікке қарай Қашқария аралығын мекендеген бәсими ұлысы көрші ұйғыр, қарлұқ елдерімен бірде бейбіт араласса, бірде қантөгіс соғыс жағдайында болған. Бұл одақтастық Орхон өзенінің бойында Ұйғыр бірлестігі күшейген тұста көрінеді. Ол кезде ұйғырлар Орталық Азияның жауынгер, көшпелі оғыз текті тайпаларының одағы есебінде белгілі.

Басими (басмыл) тайпасы туралы аздаған деректер ұйғырдың атақты көсемі Мойын-шорға арналған тас жазуында да бар. Бұл жазу Селенгі өзенінің бойында 1909 жылы табылған. Жазбада көшпелі түрік тілді рулардың өзара қым-қуыт соғысы, жаугершілігі, билік үшін күрестің сан қырлы оқиғалары сипатталған. Басмыл тайпасымен қатар Орталық Азияға кеңінен тараған оғыз және қыпшақ елдерінің де тарихына қатысты мәліметтер баршылық.

Тоғыз оғыз, татар елдерімен Ашы Алтыр көлде, Касуіден өте соғысып жеңген соң, Мойын чор тардуш, телес халқын өзінің екі ұлына бөліп берді. «Екі ұлыма жабғу және шад деген атақ бердім» дейді қолбасшы. Осы соғыстардың кезінде қарлұқ және басмыл елдері қағанның шақыруына қарамастан одақтан шығып, әскерін бермей қойса керек. Мойын-шор «Одақтастан қол келді, Қарлұқ одақтасқа келмеген» дейді. Осы хабар «Ертіс өзені Арқар басы Ер қамыстан өте он бірінші айдың он сегіз жаңасында Болчу өзені жағасында қарлұқты жеңдім» деуге себеп. Бірақ бұл жеңістер түпкілікті саяси мәселені шешпеген. Келесі жылдары тағы да қаған қалың әскерді бастап, Көк түріктердің оғыз, қарлұқ елдерімен соғысып жүргенін көреміз. «Бесінші ай жиырма алтысында оғызға қарсы аттандым. Сонан соң түргеш, қарлұқты жеңдім. Табарын

/дүние-мүлкін/ алып, үйін құлаттым» дей келе Мойын шор басмылдың тағы да қарлұқпен қосылып, бірігіп кеткенін, бірақ өзінің оларды қайтарғанын, Орхон-Балықта ел сарайын, ел үйін тұрғызғанын» жазады. Мойын-шор «қой жылы /755 ж./ басмыл-қарлұқты жоқ қылдым» дейді, бірақ жазбаның келесі бір тұсында «қарлұқтың тірісі барып түргешке қосылды» деген де мәлімет бар. Бұл дегеніңіз басмыл-қарлұқ одағының жаңа жақтастар іздегенін көрсетсе керек. Енді қағандарға қарсы бұрынғыдан да күшті тайпалардың қауымдастығы қарсы тұрғанын аңғаруға болады [2, 141-145 б.].

Қарлұқ туралы Әбілғазы бахадур хан: «Қарлұқ елі Моңғолиядағы биік таулардың арасында тұратын еді, егін егіп, мал өсіретін, бір жақсысын хан көтеріп, ол өлсе екіншісін хан сайлар еді. Өздері көп халық емес, заманның түзу кезінде екі мың үйден аспайтын. Сол жұртта төрт мың жылдай отырды. Шыңғыс моңғол еліне хан болғаннан кейін барлас Құбылай ноянды елші қылып, «маған бағынсын» деп қарлұқтарға жіберді. Ол уақытта қарлұқтардың патшасы Арслан хан деген еді. Шыңғыс ханның сөзін қабыл қылып, басы өзінің қызы етіп, көп сыйлықтар алып, ханды көруге елшімен бірге барды. Шыңғыс хан да өз жамағатынан Арслан ханға бір қыз беріп, өзі қамқор болатынын айтып қайтарды. Қайтарында Шыңғыс хан бектеріне қарап «мұны неге Арслан хан дейміз, бұдан соң Арслан сирақ деп аталсын» деді. Моңғол тілінде тәжікті “сирақ” дер еді», – деп әңгімелейді [1, 31-32 б.].

Әбілғазы шежіресі Шыңғыс заманында қарлұқты Арслан хан басқарғанын дәлелдейді және сол заманда қарлұқтың тәжікке жақын екендігінен хабар береді. Орхон сына жазуларынан бастау алатын жазба деректерге сүйенсек, қарлұқтардың ерте кездегі қонысы – Алтай таулары. «Қарлұқтар бұрынғы уақытта Алтай тауында өмір сүрді және тоғыз-оғыздарға бағынышты болды. Одан кейін өз қожайындарына қарсы көтеріліп, түркеш елін жаулап алды, одан әрі мұсылман елдеріне қарай қозғалды», – деп жазады араб тарихшысы әл-Марвази. 710-734 жылдары Көк түріктердің басшылары Күлтегін мен Білге қаған тұсында мемлекет ішіндегі кикілжің нәтижесінде қарлұқ елінің үлкен тобы Алтайды тастап, Жетісу мен Сыр бойына жылжыды, бір тобы Сарыарқа даласына бекінді. Көне түріктің Терхин жазбасында: «Ит жылы үш-қарлұқ елі азаттық туып көтеріп, бөлініп шықты, көшті. Батысқа, он оқ елінің жұртына олар келді», – делінеді. Осы кезден бастап енді қарлұқ пен оғыз арасындағы жер үшін, ел үшін соғыс басталды.

766 жылы қарлұқтар Жетісу жеріндегі Талас пен Суяб сияқты ірі қалаларды бағындырып, өздеріне орда жасады. Ол кезде қарлұқтың басшысын деректерде «йабғу/жабғу» деп атайды, бірақ қарлұқ тайпаларының тілінде сөз басы «дж» көп жазылады. Оғыздар «йабғу» десе, қарлұқтар «жабғу» атауын қолданады, осыдан барып «жабғу-хақан» қалыптасады. Қарлұқтың ішіндегі шығыл деген ата /Чигил/ өздеріне жеке иелік көтерді. «Алтыннан көтерілген Арғу-Талас пен Қашу, Ордакент пен Шығыл-балықтың иесіміз», – деуші еді. Үш қарлұқ дейтін себебі, оның ішінде болат, шығыл, ташлық /тухси/ дейтін ірі-ірі үш үлкен ру бар. Оңтүстікке жылжу барысында қарлұқтың ішіне-қалаш, әзкіш, шарық, арғу сияқты Орта Азияның елдерінен көптеген қауымдар қосылды. Сонымен этносаяси тарихы бірнеше ғасырға созылған қарлұқ елі бір шеті Алакөл мен Ыстықкөл, бір жағы Сырдың орта ағысы мен Тохарстан /Жиделі-Байсын/ арасында мемлекеттің іргесін көтерді. Тым ерте замандарда қалыптасқан дәстүр бойынша қарлұқтың жазғы жайлауы Сарыарқаның кең даласы Қарқаралы-Қазылық, Бұғылы-Тағылы мен Ортау арасын қамтыды. Қысқы қонысы мен жаз жайлауының арасындағы шекаралық алқапта Болат тауы, Болат қаласы деген жерлер де кездеседі. Араб саяхатшысы әл-Идриси / XII ғ./: «Тараз қаласы мен кимек елінің қағанының жұртына дейін /Ертіс бойы/ шөл дала мен қарлұқ-түрік жері арқылы 81 күн жүру керек. Қарлұқтар жер өндемейді, бірақ қонысы өте құнарлы. Бедуиндер сияқты жүннен жасалған шатырларда /киіз үй/ тұрады. Шығыс жағында Хайхам бекінісі бар, патшалар тұрады. Патша жақсы қаруланған, көп әскерді ұстайды. Бекініс-қорған таудың басына орналасқан, оның сыртында су толтырылған шұңқыр бар, көл сияқты». Географиялық есептер бойынша Әл-Идрисидің суреттеп отырған өлкесі Орталық Қазақстанның алқабына сәйкес келеді [3, 65-70 б.].

Енді Н.Я. Бичурин аудармасындағы басмыл туралы мәліметтерге көшейік: «...Басими Сарайға (Қытай сарайы – Ж.А.) бірінші рет Чжен-гуань билігінің жиырма үшінші жылы, 649 жылы келді. Тьхянь-бао билігінің бірінші жылы басими Хойхумен (ұйғыр – Ж.А.) бірігіп, Тукю (түрік – Ж.А.) ханын өлтірді және басимилердің үлкен көсемі Ашинами Хэли Тюцзуйені хан көтерді, және осыдан кейін Сарайға елшілік аттандарды. Сюань-цзун бұл елшілерді қызыл күрең, шөп түсті қымбат киіммен, алтын қауырсындармен, белдікпен және шегірен терімен қапталған садақпен марапаттады. Бірақ үш жыл да өткен жоқ, Гэлолу мен Хойхудан тас-талқан болған Ашинами Хэли Бэй-тьхин (Байтын тауы- ?) жеріне қарай қашты, одан кейін астанаға көшіп келген соң әскери шен алды, оның жері мен елі Хойху қарамағына өтті» [4, 355-356 б.]. Жоғарыдағы дерек «Тан-ши» жылнамасынан алынған. Ең бастысы, бұл жазба басими тайпасының көне оғыздық негізін сақтаған ұйғыр қауымына жақын болғанын айғақтайды. Тіпті деректің өзі де «Тан-ши» кітабының Гаогюй руларына қатысты толықтыру аталатын бөлігінде орналасқан. Бұл жерде он төрт ру туралы сөз болады. Олар: сеянто, байегу, бугу, дубо, гулиган, байси және т.б.

Осы екі арада бәсими тайпасымен одақтас болған гэлолу және ұйғыр тайпаларына қысқаша түсініктеме керек сияқты. Қытай деректеріне қарағанда Гэлолу тайпасы Алтай тауынан батысқа қарай, қазіргі Тарбағатай тауының қыраттарында, Ертіс бойында көшіп жүрген жоғарыда қысқаша сипатталған қарлұқ тайпалық одағы, ал Хойху деген атпен ұйғырлар белгілі. Мәселе бұл жерде қытай жазбаларындағы «р» дауысының түсіп қалуына байланысты. Бәсими (біздің пікірімізше негізінен бәсентиін), Қарлұқ (біздің пікірімізше негізінен қаракесек) және Ұйғыр (біздің пікірімізше көбінесе оғыз-түркілер) бір-бірімен көрші және кейде одақтас ұлыстар деп есептейміз. Бұл көптеген көне деректерден көрініп тұрады. Басмыл, немесе бәсими аталған тайпалар VIII ғасырдан кейін тарих сахнасынан осы атаумен кездесе қоймайды. Гэлолу /қарлұқ/ мен хойхудан /ұйғыр/ жеңілген ел көбінесе сол жеңімпаздардың құрамына еніп кеткенге ұқсайды. Көшпелілердің дәстүрі бойынша әлсіз рулар күшті саяси одақтарға еніп, солардың атымен жүре берген, бірақ өз арасында бұрынғы атын сақтап қалады. Махмұт Қашқари түрік елдері мен олардың тілдері туралы айта келіп, басмылдарға мынадай сипаттама береді: «Рұмға /Византияны айтып отыр – Ж.А./ бәрінен жақын орналасқан тайпа бажанақ, одан кейін қыпшақ, оғұз, иемәк, башғырт, басмыл, қай, ябаку, татар, қырғыз тайпалары... Қырғыздар Шыңға жақын орналасқан» [5, 10 б.]. Бұл мәтінде ерекше айтатын мәселе басмылдың түріктің ірі тайпалары қыпшақ, башқұрт, оғызбен қатар аталуы. Екіншіден, оның көне түрік этномәдени қауымдастығына жататын тайпалардың жуан ортасынан орын алуы. Басмылдар орналасқан жер шамасы да Орталық Азияның орта тұсы, үлес салмағы да орташа. М. Қашқари жазуына қарағанда басмылдардың өз тілдері бар: «қай, ябаку, татар, басмыл тайпаларының да өз тілдері бар. Олар түркі тілін әлімсақтан біледі. Қырғыз, қыпшақ, оғыз, тохси, яғма, шігіл, оғрақ, жарұқ тайпалары тек түрік тілімен ғана сөйлеседі. Иемәк пен башқұрт тілдері оларға жақын» [5, 54-55 б.].

Басмыл аты Махмұд Қашқари жинағының түркі халықтарының жыр-өлең нұсқалары бөлімінен де көрінеді. Соның бірі «Жабақыларға қарсы күрес жырлары» деп аталады:

Ертістің суын жайлаған,
 Найзасын кекке қайраған.
 Иемектер серттен таймаған,
 Бет алар бізге олар да.
 Сертесіп уәде қылады,
 Ханнан көмек сұрады,
 Басмылдар да жиылды.
 Күн аптабы есті алар,
 Бізді сынап қас болар.
 Қара көзге жас толар, халыққа сондай қиын-ды!

Сөздіктің өлең қорында тағы да бір қызық шумақ кездеседі. Мазмұны басмыл мен қарлұқ одағына қатысты сияқты:

Басмылдар қолын қамдады,
Арсыланға барғалы,
Қәуіпке толып жан-жағы,
Зәре-құттары қалмады.
«Елім» деп соққан жүрегі,
Түріктің ол да ұлы еді,
Тілегін халқы тіледі,
«Қолдағай», – деп Тәңірім! [6, 10-14 б.].

Көне түркілердің «басмыл», қытайлардың «бәсими» атаған елі еуропалық көршілерінде «басмюль» атауымен танылды деп алғашқы жазатын зерттеуші – Н.А. Аристов. Оның пікірінше, «басмыл» сөзі аралас, құрама, көп деген ұғымды білдіреді. Мысалы Басими /басмыл/ қағандығы кезінде бұл одаққа 40 ру енгені белгілі, ал басмылмен одақтас ұйғырларда тоғыз ру, қарлұқтарда тіпті аз – үш тайпа ел. Сонымен бірге Н.А. Аристов «басмыл» сөзінің мағынасы «арғын» атауымен тікелей байланысты, екеуі де құрама, аралас деген мағынаны білдіреді деген ұсынысты алғаш рет оқырман қауымға жариялады [7, 91-93 б.]. Біз Н.А. Аристовтың соңғы жорамалын қабылдай алмаймыз. Қазақта «арғын болдың – әркім болдың!» деген сөз бар, бірақ ол арғын руының көп араластығын емес, санының көптігін білдірсе керек дейміз. Бір жағынан бәсентиін елінің құрама екенін шежіре жақсы дәлелдейді. Ертіс бойында кең тараған өлеңмен жазылған Қимадиддин шежіресінде Бәсентиін руына қатысты былай делінеді:

*Кеткенде өзге ағайын жайлау көшіп,
Жұрт қалар жерошақта күлі өшіп.
Түрікпен қармақ салып жұртта қалып,
Бір өзі балықшылық еткен кәсіп.
Кім білсін ол уақытта қандай кезең
Бойында деп айтады Есіл өзен,
Ешкіммен сөйлеспей-ақ, қатыспай,
Етсе өмір мен атамнан қалай безем,*

М.Ж. Көпейұлы шежіресінде осы әңгіменің бір нұсқасы бар: «Көп арғынның жолаушылары келе жатып он екі жасар бір бала тауып алады. Бәсентиінге байлайды, сөйтсе ол бала: «Қожант шәһәрінікімін, хан баласын ойнатып жүрген балалар едік, ортамыздан хан баласы суға кетті. Сонан соң елге барсақ бізді хан өлтіреді ғой деп, тоз-тоз болып, жонға қашып шығып кеттік. Түбім-тегім түрікпен еді», – деген соң, Бәсентиін бала қылып алыпты. Мұнда келген соң, жерінде көрген өнегесі болған соң, балық аулайтын бала болып, «Балықшы түрікпен» атанып, күні бұл күнге шейін тұқым-жұрағаты, ұрпағы бар дейді. Және келе жатып бір жас сұлу қатын тауып алыпты. Соңына еріп жүрген бір кішкене баласы бар дейді.

– Бұл балаң кімдікі? – дегенде,

– Өзімнің күшігім, – депті.

Ол қатынды да да Бәсентиін алыпты. Қойнына жатқанда буаздығы білініп:

– Бұл қалай? – дегенде:

– Бұл жанға айтпайтұғын сырым, – деген екен. Сол баланың атын Сырым қойған екен. Осы екі бала қатын алып, өсіп-өніп, бірінің тұқымы «Күшік» атанып, бірінің тұқымы «Сырым» атанып, ел-жұрт болып кеткен. Күндердің күнінде осы қатынның артынан жоқшы келді дейді. Белгілі байы жоқ, қыз күнінде бала тауып, тағы буаз болған соң, өз үйінен өзі ұялып, қашып шығып кеткен екен. Белгілі байы болмағандықтан ешкімнің де сөзі болмады. Қатын да, екі бала да Бәсентиін олжасы болып қала берді дейді».

Бәсентиін ішіндегі Бұқа-Күбір атасы Орталық Азияға атағы шыққан көне татар қауымынан болса керек. Қазақ шежіресінде көп мәселелер тікелей айтылмаса да, жанама мәлімет беріледі. Бұқа-Күбірдің атасы бұрынғы замандарда өмір сүрген Татарбай деген адам деген дерек көзі осыны нұсқайды. Татарбайдың Ертіс бойына келіп, қамыстан кепе соғып күн көріп кетуі де өте ескілікті аңыздарды еске түсіреді. Бұл аңыздар Ертістің орта ағысында мекендеген көне оғыз, қыпшақ, басмыл қауымдарынан бәсентиін руы құралатын тұста шыққанға ұқсайды. Аңыздың негізгі атқаратын қызметі осы жаңа қауымдастықтың өз ішінде бір-біріне туыс, бауыр екенін дәлелдеу. Бұл қазақтың руларының қай-қайсына да қатысты туысқандық идеологияның көрінісі. Белгілі дәрежеде Н.А. Аристов айтқандарында көптеген ойланарлық мәліметтер бар. Ең алдымен арғын одағына енген бәсентиін (бәсими /басмыл) руына қатысты. Бәсими ру одағы түрік-ашинаға дейін-ақ ғұндардың құрамында болғаны, немесе сыртқы одақтас қызметін жасағаны көрініп тұр. Кейіннен ғұндардың батысқа қарай бағытталған «Ұлы көшіне» бәсими тобы жартылай қатысқан сияқты. Екінші мәселе басмылдың «тоғыз ата ұйғырмен», «үш ата қарлұқпен» қосылып, Көк Түрік қағанаты билігіне таласуы. Біздің пікірімізше, үш қарлұқ қазақ этносының құрамындағы қаракесек руы, ал ұйғырлар Шығыс Түркістан жеріне ауып, кейін сол жерде отырықшы, қалалық мәдениеттің (сарт, тараншы) арасына сіңіп кетті де, тек кейін ғана, XX ғасырдың 30-жылдары қайтадан ұйғыр атанды. Н.А. Аристов басими тайпасының көпшілігі ұлы төңкерістің кезінде Ертіс бойымен батысқа қарай жылжып, қазіргі қоныс тепкен жерлеріне келді дейді. Біз де осы пікірге қосыламыз. Әуелі ұйғырлармен одақтас болған, ал кейін /750-753 жж./ олардан тас-талқан болып жеңілген басмылдар ыдырап кетті. Олардың көп бөлігі Бешбалық (қазіргі Шығыс Түркістан) маңындағы отырықшы елдермен араласып, жаугершілік дәстүрлерін жоғалтты. Көшпелілердің жауынгер тайпалары отырықшы өлкені жаулап алу барысында біртіндеп бейбіт тұрмысқа көшеді. Егін, бау-бақша, саудамен айналыса бастаған көшпелілер тез арада өздерінің жауынгерлік дәстүрінен айырылады. Сонымен бірге басими (бәсентиін) елінің бір бөлегінің Батысқа қарай бағытталған көшпелілер қозғалысына қатысып, Византия-Рум еліне тікелей әсер етуі, тіпті араласып кетуі де әбден мүмкін. Бізге бір нәрсе анық: «басмыл», «бәсими», «басмюль» атанып жүрген көне түрік қауымы қазақтың Орта жүзіне енген бәсентиін тайпасының арғы атасы болып табылады.

Басмылдар мен қарлұқтардың ең ауыр көші-қоны шамамен 840-шы жылғы Қырғыз шапқыншылығына байланысты болса керек деген пікірдеміз. Сол жылы Орхон бойындағы Қарабалғасын сияқты астана қаласынан, кең жайылым мен ыңғайлы қыстаудан айрылған басмылдар мен қарлұқтар Ертіс бойына, Ұлы далаға келді. Әбілғазы баһадүрдің «Шаджарат и түрк» кітабында Орталық Азия өңірінде IX ғасырдың ортасында Орхон бойындағы Ұйғыр қағанатының құлауына байланысты өріс алған алапат миграциялар сипатталады деп есептейміз: *«Монғол жұртында екі тау бар, ұзындығы күн шығыстан күн батысқа қарай созылып жатқан үлкен таулар, біреуінің аты – Тоқырату буалық, екіншісінің аты – Ұсқынлық текрем. Сол екі таудың арасында моңғол жұртының күн батысында тағы бір тау бар, оны Құттағ дейді. Осы айтылған таулардың арасында бір жерде ағып жатқан он сай (өзен) бар, тағы бір жерде тоғыз сай (өзен) бар, бәрі де үлкен өзендер еді. Көне ұйғыр елі сол сулардың ара-арасында отырар еді. Тоғыз сайдың жағасында отырғандарды тоғыз ұйғыр, он сайдың жағасында отырғандарды он ұйғыр дер еді. Жүз жиырма ру ел еді. Бір кісіні патша көтергенмен, оның дегенін істеп, оған бағынбас еді, мұның өзі кейін олардың ыдырауына соқтырды...*

Ұйғырлар үш мың жылға жақын осы айтылған жұртта отырды. Одан кейін ыдырап, әркімге олжа болып, жан-жаққа бытырап кетті. Бір бөлегі жұрттың арасында отырып қалды, бір бөлегі Ертіс өзенінің жағасына келді. Бұлардың өзі тағы үшке бөлінді. Бір бөлігі Бешбалық шаһарына барып, егін егіп, дәулетті ел болды. Енді бір бөлегі жылқы, қой бағып, Бешбалық маңында көшіп-қонып, көшпенді өмір сүрді. Үшінші бөлегі Ертістің тоғанында балық, құндыз, тиін, сусараулап, етін жеп, терісін киіп күнелтті. Жібектен не мақтадан, не басқа материалдан

істеген киімді ағамның аяғына киіп көрмеген еді. Егер қыздарын қарғаса, «жылқылы, қойлы жігітке тұрмысқа шығып, ет жеп, қымыз ішіп, басыңа жаман күндер тұсын» дер еді [1, 32 б.].

Орта Ертіс бойына қарай жылжыған басмыл тобы алдымен өзеннің оң жағалауын мекендеген отырықшы қауымдармен араласты. Олардың тарихы және этникалық құрамы жайлы генеалогиялық аңызды сақтап қалған парсылық ғалым Гардизи “Заин-ал-ахбар” еңбегінде: *“Татарлардың басшысы қайтыс болып, артынан екі ұлы қалған; үлкен ұлы патшалықты билеген, бұл әрекетті кіші ұлы көре алмаған, кішісінің есімі Шад еді. Шад ағасына қастандық жасап, онысы сәтсіз аяқталып, содан өз өміріне қауіп төнгендіктен, өзімен бірге көңілде кұң әйелді ертіп үлкен өзеннің жағасына, ағашы мен жабайы аң-құсы мол жерге барып, шатыр тігіп орналасыпты. Екеуі күнде аңға бірге шығып, етті қорек етіп, бұлғын, тиін мен ақ тышқан терісінен өздеріне киім киіпті. Біршама уақыт өткеннен кейін оларға туыстарының ішінен 7 адам келіп қосылыпты: біріншісі Ими, екіншісі Имақ, үшіншісі Татар, төртіншісі Байандұр, бесіншісі Қыпшақ, алтыншысы Ланиказ, жетіншісі Аджлад. Бұлар өз билеушелірінің жылқысын баққан жылқышылар екен, жылқыларының көптігінен табындары өткен жерлерде жайылым қалмай, содан Шадтың жайлаған жеріне келіпті. Таныс адамдарды көрген кұң әйел “Ер түс” деп айғай салған екен, мағынасы тоқтаңдар, аттан түс деген сөз. Осындай себептерге байланысты өзен Ертіс аталып кеткен екен. Кұң әйелді танып, барлығы тоқтап, жайғасып, шатырларын тіккен. Аңға кеткен Шад олжалы болып оралып, келген жолаушыларды дәмге шақырады. Жердің жайлылығы ұнап келген адамдары қысқа дейін қалды. Қар түскеннен кейін елге қайтып оралу мүмкін болмады да, бір жағынан жайылымның кеңдігі мен молдығына қызығып сол жерде қысты өткіземіз деп қыстап қалды. Қар еріп, жер қарая бастаған уақытта, олар өз жұртына – татарлар еліне бір адамды жіберген еді. Мақсаты сол тайпа жайлы хабардар болу. Жіберілген адам бұрынғы жұртқа келгеннен кейін тұрғылықты жердің қаңырап бос қалғандығын, халықтың жоқтығын көреді, елді жау шауып, байлығын тонап, бүкіл халықты қырып-жойып кеткеніне көзі жетеді. Қырғыннан аман қалғандары жаңағы адамды көріп таудан түсіпті, содан ол адам Шадтың жағдайы жайлы өз қауымдастарына әңгіме айтып, қызықтырып, ертіп әкетіпті. Шад еліне келгеннен кейін барлығы оны өздерінің басшысы ретінде қошеметтеп, құрмет көрсетті. Басқалары да бұл хабарды естігеннен кейін бас-аяғы 700 адамдай болып сол маңға жиналды. Ұзақ уақыт Шадтың қол астында болғаннан соң, олар саны жағынан ұлғайып, айналаға тарап, аталған жеті адамның есіміне байланысты жеті тайпа құраған” дейді [7, 231-232 б.].*

Бұл аңыз нақты тарихи оқиғаны нұсқамайды. Себебі жеті адамның аты жеті түрлі елдің атын білдіреді. Мысалы «татар» моңғолдардан да ерте тарихқа белгілі болған, жауынгер ел. Батыстың ортағасырлық тарихнамасында «татар» деп шығыс өлкедерден келген жалап алушыларды айтады, яғни шартты атауға айналған ұғым. «Байандур»-оғыз елінің жалпылама аты болуы да мүмкін, дегенмен осы аттас тайпа ортағасырлық оғыздар арасында белгілі. Қыпшақтың тарихын біз айтпасақ та белгілі, өз бетімен жеке этникалық қауым. Ланиказ – бұл жерде ғұн қауымдарынан қалған кіші ру болуы мүмкін, не көне иран (ариан) қауымдастығына жататын алан еліне қатысы бар. Аджлад- (әжі) – шамасы Енисей бойындағы қырғыз елі. Ал ими, имақ атаулары түсініксіз, мүмкін орхон жазуларындағы «иемек» руларына қатысты, яғни кимектер – өзен бойындағы ел болар деп жобалауға болады.

Енді бәсимилердің Орта Ертіс бойына келуі қазақ шежіресінде бар ма екен, соны көрейік. Бәсентиін тайпасының құрамындағы ірі рулардың бірі Апай-Бөрі аталады. Оның тарихы Шығыс Түрік қағанатының заманына кетеді және қазіргі Павлодар қаласы маңындағы Құрманкөл (Құрмантүз) сияқты жер атауының шығу себептеріне қатысты аталады: *«Бүгінгі күні Коряковка көлі аталатын осы Құрманкөлдің бұрынғы қожасы қыпшақтың Құрман деген бір байы екен, – дейді шежіре. Құрманның мейлінше бай болғаны сондай, жылқысының санын өзі де білмейді екен. Жалғыз баласы болыпты.*

Күндердің күнінде, салт атты, сабау қамшылы, бөрі тонды, бөрте атты жігіт келіп, Құрман байға бала болыпты. Малға шын жаны ашып қарағандықтан жылқы билігі соған беріліпті. Байдың жалғыз баласы сері болыпты. Он жігітпен жүреді дейді. Жазғытұрым бие құлын төгіп жатқанда бай баласы жылқы аралапты. Жаңа туып жатқан қара құлынды сойып, терісін ала беріпті. Осы жүрген он бірімізді де бір түсті қылып қара құлын жарғақ киеміз деп. Бөрі тонды, бөрте атты жылқышы мұны көрген соң, іші күйіп жылап, долданып байға келіпті:

– Бай, маған батаңызды беріңіз, малға менің иелігім болмады. Мына қорлықты көріп жүргеннен өлгенім артық деп... Бай жалынып-жалпайып тоқата алмайды:

– Мен риза, Құдай риза, осы жылқының қақ жарымын ал, – депті.

– Жоқ, бай, бір тай да алмаймын, батаңды бер, – депті.

– Жоқ, балам, дәнеме алмай кетсең, бата да бермеймін, ризалығым да жоқ, – депті.

– Олай болса, теңбіл көк сәуригіңді бер, үйірінде бес байталы бар. Соны үйірімен берсеңіз, шын-батаңызды бергеніңізді сонан білемін, – депті.

– Уа, шырағым, маған құт болған, қыдыр болған, көбікті көктің тұқымы еді. Өзімің аузымды көбікті саумалға тигізген жануарым еді. Мал қадірін білмеген құ жалғызға болғанша, мал қадірін білетұғын сенде болғаны жақсы, – деп, батасын берген екен.

Байдың батасын алып, алты тұяқ жылқымен Ертістің бер жағына өтіп, Апай деген жесір қатынның қызын алып, онан бес бала туады: Келден, Қыстау, Қақа, Сатыбалды, Жаңбыршы, Малы да басы да өсе бастайды.

Жоғарыда айтқан малдың «Көбікті көк» атанып жүргені биеге шапқан айғырдың қасасынан ақ көбік шұбалып, үзілмей ағып тұрады екен. Соны Бөрі өз алақанына тосып алып, балаларына әкеліп жалатады екен. Бір баласы жаламайды екен. Сол жаламағанның ұрпағы ана төртеуіндей болмады деседі, жарлы-жақыбай, өсімсіз-өнімсіз болды деседі.

Жесір қатын Апай атанған – Қаракесек қатыны еді деседі. Байы өлген жесір қатын үй-отанымен, қара-құрасымен төркініне келген. Артынан Қаракесек іздеп келіп, бұрын да тапқан бала-шағасы болса керек, екіқабат кетіп еді десе керек. Ер ұл тапқан екен де оны бөтен бір жерге асыратқан екен. Қаракесек көзі бар балаларды алып қайтыпты. Жесір қатын байсыз отыра ала ма? Бұл жақта тиген байынан бала туып, «Апай» аталған атпен үрім-бұтағы «Апай» атанып, Апаймен Бөрі оттас, ораздас болып кеткен. Біздің жақта тұрған биік Бөгембайды сол Апайдың ауызынан туған бала осы дейді. Мұның үрім-бұтағы осы Баянаула бауырынан жаңада кетсе керек. Бөрінің бел баласы Келден қыстауы екен дейді... Баянаулада бір асуды Қазанғап асуы дейді. Бөріден шыққан, атағы жер жарған Қазанғап қыстаған жер дейді» [8; 9, 65-66 б.].

Қорытынды

Ең алдымен, біздің ойымызша бұл ғажайып аңыз Орталық Азия өңірінде IX-XI ғасырларда шығыстан батысқа қарай бағытталған алапат миграциялардан өте нақты мәлімет береді. Аңызға қарағанда зерттеулерде Үшінші Түрік қағанаты, немесе Ұйғыр қағанаты, немесе Біріккен қағанат аталатын мемлекет ыдыраған уақытта Ертістің оң жағалауына қыпшақ тайпалары иелік жасаған. Қыпшақтардың дәулеті тасыған бай ел болғаны Құрман бай образымен берілген. Аңыздағы «бөрі тонды, бөрте атты» жігіттің бейнесінің астарынан Орхон бойындағы ауыр соғыстардан кейін батысқа қарай жылжыған Көне Түрік қағанаттарының белгілі жауынгер бөлігі Бөрі (қытай жазбаларындаы – Фуле) тайпасын көруге болады.

Екіншіден, осы аңызда айтылатын Апай бейнесі, оның қаракесектен туды-мыс делінетін баласы бізді қарлұқ мәселесіне қарай бастайды. Шамасы шығыстан жылжыған тайпалар бірнеше бағытты ұстанған, яғни бәсимилер Ертістің оң жағымен қоныс аударса, қарлұқтар өзеннің далалық жағына ие болған. Шығыстан қоныс аудару жүздеген жылдарға созылғандықтан, біз қарлұқ тайпалары қазақ жерінің орталық бөлігіне ертерек қоныстана бастады деген жорамалды ұстанамыз.

Үшіншіден, батысқа жылжу барысында қарлұқтар ғұндардан босаған кең алқапты алғаш игерді де, белгілі дәрежеде ғұн мұрасына ие болды, бұл тәжірибе оларға кейіннен Қарахан империясын құруға мүмкіндік берді. Қазақ заманына қатысты айтсақ, Орта жүз құрамындағы Арғын, Кіші жүз құрамындағы Әлімұлы, қырғыз этносы ішіндегі қаракесек аталатын рулардың түп-төркіні VIII-X ғғ. аралығында Орталық Қазақстан, Жетісу өңірін мекендеген қарлұқ елінің тарихына барып астасады.

Төртіншіден, жоғарыда айтылған жорамалдың бір дәлелі – Қазақ хандығы заманында қарлұқ тайпалары қоныстанған Сібір (Кузнецкий Алатау-Темірші Алатау) мен Сырдария арасындағы жерлерден көп санды қаракесек руы мен оның кейбір бөліктерінің кездесуі. Мысалы Сібірді мекендеген Шор елі Қаракесек ішінде де ру статусында бар. Бұл жұмбақтың негізгі шешімі Қаракесек елінің атасы Болат қожа атында жасырылған деп жорамалдауға әбден болады. Шын мәнінде Болат және Қарлұқ (Қаралұқ) бір мағыналы синоним сөздер, екеуі де темірдің жоғары сапалы қару жасайтын түрін білдіреді. Сібірдегі шор аталатын шағын этнос әлі күнге дейін темір ұсталығын өздерінің сакралды дәстүрі ретінде сақтаған. Шор арасындағы теміршілік дәстүр XVII-XVIII ғасырлардағы Ресей деректерінде жақсы сипатталады. Ал Орталық Қазақстан аймағын мекендеген қаракесектерде теміршілік дәстүрдің топонимиялық белгілері (Темірші тауы) және этнографиялық нышандары (келіннің отқа май құю дәстүрін ұсталық дүкенінде жасау т.б.) сақталған.

Бесіншіден, қазақ шежіресіндегі Апай-Бөрі одағы туралы әңгіме басмыл-қарлұқ кезеңін сипатауға мүмкіндік беретін жақсы дерек деп білеміз. Белгілі дәрежеде Ертістің сол жағалауын мекендеген Апай-Бөрі аталатын рулық бірлікті басмыл-қарлұқ одағынан қалған жұрнақ деп есептейміз.

Әдебиет

1. Абульгазы. Родословное древо тюрков. Сочинение Абуль-Гази, хивинского хана. Пер. и пред. Г.С.Саблукова, с послесл. и прим. Н.Ф. Катанова. – Казань, 1906. – 223 с.
2. Айдаров Ф. Орхон ескерткіштерінің тексі. – Алматы: Ғылым, 1990. – 220 б.
3. Сыздықов С.М. Қарлық мемлекетінің тарихы. – Алматы: Қазақпарат 2000. – 216 б.
4. Артықбаев Ж.О., Ерманов А.Ж., Жанисов А.Т. Калабалгасын – уникальный памятник старины Павлодарского Прииртышья. – Павлодар: ПГУ 2002. – 44 с.
5. Махмұт Қашкири. Түрік сөздігі. Үш томдық. – Т. 1. – Алматы, 1997. – 591 б.
6. Махмұт Қашқари. Жаз бен қыстың айтысы. Ауд.: Ф.Оңғарсынова. – Алматы, 1985. – 253 б.
7. Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей. – СПб., 1897. – 45 с.
8. Бартольд В.В. История турецко-монгольских народов // Бартольд В.В. Сочинения. – Т. 5. – М., 1968. – С. 195-232.
9. Историко-культурное наследие кимаков и кипчаков. Сост. Н.Е. Кузембаев // Серия – Кочевники. – Павлодар, 2006. – 204 с.
10. Әбілғазы Б. Түрік шежіресі. Аудар. Б.Әбілқасымов. – Алматы, 1991. – 208 б.
11. Бартольд В.В. Двенадцать лекций // Бартольд В.В. Сочинения. – Т. 5. – М., 1968. – С. 19-194.
12. Бартольд В.В. Очерки истории туркменского народа // Бартольд В.В. Сочинения. – Т. 2. Ч.1. – М., 1963. – С. 547-626.
13. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. – Т. 1. – СПб., 1851. – 390 с.
14. Материалы по истории туркмен и Туркмении. – Т. 1. – М.-Л., 1939. – 612 с.
15. Қаржаубай С. Объединенный каганат тюрков. – Астана, 2002. – 224 с.
16. Кумеков Б.Е. Расселение тюркоязычных племен. Сообщения ал-Идриси XII в. о странах кимаков и карлуков // Казахстан в эпоху феодализма. – Алма-Ата, 1981. – С. 5-11.
17. Кононов А.Н. Родословная туркмен. Сочинение Абу-и-гази хана Хивинского. – М. – Л., 1958. – 285 с.
18. Моңғолдың құпия шежіресі. Аудар. М. Сұлтаняұлы. – Өлгий, 1979. – Б. 79-81.
19. Малявкин А.Г. Уйгурские государства в IX-XII вв. – Новосибирск, 1993. – 297 с.

20. Монгол-казах толь – моңғолша-қазақша сөздік. – Уланбатар – Өлгий, 1984. – 887 б.
21. Омари Ж. Қаз дауысты Қазыбек би. – Астана, 2000. – 320 б.
22. Рашид-ад-дин. Сборник летописей. – Т. 1. кн.1. – М. – Л., 1952.

Reference

1. Abulgazy. Rodoslovnoe drevo tyurkov. Sochinenie Abul'-Gazi, hivinskogo hana. Per. i pred. G.S. Sablukova, s poslesl. i prim. N.F. Katanova [Family tree of the Turks. Composition of Abul-Gazi, the Khan of Khiva. Translated and foreword by G.S. Sablukov, with an afterword and notes by N.F. Katanov]. Kazan, 1906. 223 p.
2. Ajdarov G. Orhon eskertkisherinin teksti [The text of Orkhon monuments]. Almaty: Gylym 1990. 220 p.
3. Syzdykov S.M. Qarlyq memleketinin tarihy [History of the Karlyk State]. Almaty: Qazaqparat 2000. 216 p.
4. Artykbaev Zh.O., Ermanov A.Zh., Zhanisov A.T. Kalabalgasyn – unikal'nyj pamyatnik stariny Pavlodarskogo Priirtysh'ya [Kalabalgasyn – a unique ancient monument of the Pavlodar Irtysh region]. Pavlodar: PGU 2002. 44 p.
5. Mahmut Qashqari. Turik sozdigi. Ush tomdyq. – Т. 1. [Turkish dictionary. In: three volumes. Volume I]. Almaty, 1997. 591 p.
6. Mahmut Qashqari. Zhaz ben qustyn ajtysy. Aud.: G. Ongarsynova [Summer and winter debate. Tr. F. Ongarsynova]. Almaty, 1985. 253 p.
7. Aristov N.A. Zаметки об этническом составе тюркских племен и народностей [Notes on the ethnic composition of the Turkic tribes and nationalities]. SPb., 1897. 45 p.
8. Bartold V.V. Istoriya turetsko-mongol'skih narodov [History of the Turkish-Mongolian peoples]. In: Bartold V.V. Sochineniya. – Т. 5 [In: Bartold V.V. Comp. – Т. 5]. Moscow, 1968. P. 195-232.
9. Istoriko-kul'turnoe nasledie kimakov i kipchakov. Sost. N.E.Kuzembaev [Historical and cultural heritage of the Kimaks and Kipchaks. Comp. N.E. Kuzembaev]. In: Seriya – Kochevniki [In: Series-Nomads]. Pavlodar, 2006. 204 p.
10. Abilgazy B. Turik shezhiresi. Audar. B.Abilqasymov [Turkish chronicle. Trans. B.Abilhasymov]. Almaty, 1991. 208 p.
11. Bartold V.V. Dvenadtsat' lekcii [Twelve lectures]. In: Bartold V.V. Soch. – Т.5 [In: Bartold V.V. Comp. – V. 5]. М., 1968. P. 19-194.
12. Bartold V.V. Oчерки истории туркменского народа [Essays on the history of the Turkmen people]. In: Soch. T.II. Ch.1 [In: Comp. – V. 2. Part 1]. Moscow, 1963. P. 547-626.
13. Bichurin N.Ya. Sобрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. T.I [Collection of information about the peoples who lived in Central Asia in ancient times. – V. 1]. Saint Petersburg, 1851. 390 p.
14. Materialy po istorii Turkmen i Turkmenii. T.1 [Materials on the history of Turkmens and Turkmenistan. – V. 1.]. Moscow-Leningrad, 1939. 612 p.
15. Qarzhaubaj S. Ob'edinennyj kaganat tyurkov [United Khaganate of the Turks]. Astana, 2002. 224 p.
16. Kumekov B.E. Rasselenie tyurkoyazychnyh plemenah. Soobsheniya al-Idrisi XII v. o stranah kimakov i karlukov [Settlement of Turkic-speaking tribes. Messages of al-Idrisi of the XII century about the countries of the Kimaks and Karluks]. In: Kazakhstan v epohu feodalizma [In: Kazakhstan in the era of feudalism]. Alma-Ata, 1981. P. 5-11.
17. Kononov A.N. Rodoslovnaya Turkmen. Sochinenie Abu-i-gazi hana Hivinskogo [The geneology of the Turkmens. The composition of Abu-gazi Khan of Khiva]. Moscow-Leningrad, 1958. 285 p.
18. Mongoldyn qupiya shezhiresi. Audar. M.Sultaniyaulы [The secret Chronicle of the Mongols. Trans. M. Sultaniyaulы]. Olgij, 1979. P. 79-81.
19. Malyavkin A.G. Ujgurskie gosudarstva v IX-XII vv. [Uyghur states in the IX-XII centuries]. Novosibirsk, 1993. 297 p.
20. Mongol-kazah tol' – mongolsha-qazaqsha sozdik [Mongolian-Kazakh Tol-Mongolian-Kazakh dictionary]. Ulanbatar – Olgij, 1984. 887 p.
21. Omari Zh. Kaz dauysty Kazybek bi [Kaz dauysty Kazybek bi]. Astana, 2000. 320 p.
22. Rashid-ad-din. Sbornik letopisej. – Т. 1. kn.1 [Collection of chronicles. – V. 1. Book 1]. Moscow-Leningrad, 1952.

Zh.O. Artykbayev

*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan
(E-mail: socantropology@mail.ru)*

The Apai-Bori Union in the context of Basmyl-Karluk relations (from the experience of legend analysis)

Abstract. The historical legend of «The origin of the Apai-Bori Union» which is preserved in the Kazakh oral tradition gives a specific information about the grandiose migrations from the east to the west of Central Asia in the IX-XI centuries. In the context of the image of the man «in a wolfskin coat and on a gray horse», we see the tribal group of Bori (in Chinese texts also known as Fule), one of the militant components of the ancient Turkic khaganates, who retreated to the west after heavy wars on the banks of the Orkhon.

Second, through the image of the Apai, and her son who was born from the karakesek, we have already penetrated the Karluk problem. Karakeseks are connected with karluks. Now they are part of the Kazakh and Kyrgyz communities.

Third, during the movement to the west, the Karluks began to develop the territories freed from the Huns. Perhaps, they inherited their political values, which later helped them to create the empire of Karakhan.

Fourth, it can be assumed that the fact there are generic groups of Siberian shors among the Karakesek is probably revealed through the analysis of name of the native leader of the karakeseks of Bolat Kozha. In fact, Bolat and Karluk (Karaluk) are similar synonymous. Both of these names were applied in the past to steel from which highest quality cutting weapons were prepared. The Siberian Shor people's sacred attitude to blacksmithing has been preserved to this day.

Fifth and last, the story of the Apai-Bori union in the Kazakh genealogy is an excellent source that allows researchers to study problems associated with the migration of the Basmyl-Karluk tribes. All of the above is disclosed in this article.

Keywords: oral tradition, historical tradition, basmyl, karluk migration, huns, shors, sacralisation.

Ж.О. Артыкбаев

*Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Республика Казахстан
(E-mail: socantropology@mail.ru)*

Союз Апаи-Бори в контексте взаимоотношения Басмыл – Карлук (из опыта интерпретации легендарных источников)

Аннотация. Историческое предание «О происхождении союза Апаи-Бори», сохранившееся в казахской устной традиции, подтверждает сведения о грандиозных миграциях тюркских народов с востока на запад Центральной Азии в IX-XI веках. Во-первых, в контексте образа джигита «в шубе из волчьей шкуры и на сивом коне» мы видим родовую общину Бори (в китайских текстах- Фуле), одну из воинственных структур древнетюркских каганатов, отступившую на запад после тяжелых войн на берегах Орхона.

Во-вторых, через образ Апаи и ее сына, якобы родившегося от каракесековца, мы проникаем уже и карлукскую проблему. Каракесеков, находящихся в составе казахов, а также кыргызов мы связываем с карлуками.

В-третьих, в ходе продвижения на запад карлуки начали осваивать территории, освободившиеся от гуннов, и в какой-то мере унаследовали их политические ценности, что в последующем помогли им создать караханидскую империю.

В-четвертых, можно предположить, что тот факт, что среди каракесов имеются родовые группы сибирских шорцев гипотетически определяется через анализ имени родночальника каракесов Болат кожа. И в самом деле Болат и Карлук (Каралук) – это синонимы однозначно, поскольку оба эти названия этимологически восходят к названию стали, из которой готовились самые качественные режущие виды оружия. У сибирских шорцев сакральное отношение к кузнечеству сохранилось до сегодняшних дней.

В-пятых, рассказ о союзе Апай-Бори в казахском шежире является прекрасным источником, который позволяет исследователям более основательно изучать проблемы связанные с миграцией басмыло-карлукских племен. Всё, вышеизложенное раскрывается нами в данной статье.

Ключевые слова: устная традиция, историческое предание, басмыл, переселение карлуков, гунны, шорцы, сакрализация.

Автор туралы мәлімет:

Артықбаев Жамбыл Омарович, тарих ғылымдарының докторы, археология және этнология кафедрасының профессоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көшесі, 2, Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы.

Information about author:

Artykbayev Zhambyl Omarovich, Doctor of Historical Sciences, Professor of Department of Archeology and Ethnology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, K. Satpayev str., 2, Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan.

Сведения об авторе:

Артықбаев Жамбыл Омарович, доктор исторических наук, профессор кафедры археологии и этнологии, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Нур-Султан, Республика Казахстан.

J. Bayarsaikhan

National Museum of Mongolia, Ulaanbator, Mongolia
(E-mail: jabayarsaikhan@gmail.com)

Fish depictions in the deer stones

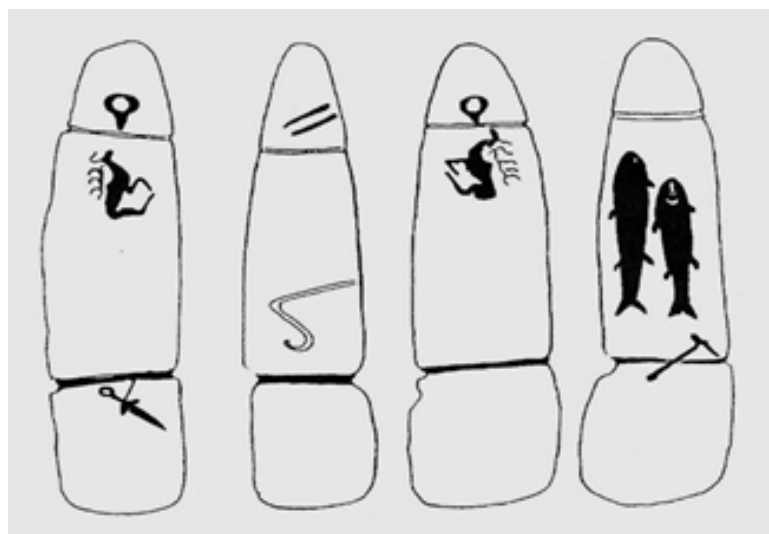
Abstract. The autochthonous community of Central Asia, including Mongolia, is based on a nomadic culture, the origins of which go back to the paleoculture, the Bronze Age. The article is devoted to the topic of Central Asia - study drawings, petroglyphs in the Late Bronze Age. On the deer stones, petroglyphs, logograms depicting heavenly bodies (sun, moon), hunting and labor tools, wild and domestic animals, fish, as well as the so-called «pair fish» of which were found during archaeological work in Mongolia, South Siberia, Central Asia. The article notes that in the depicted figures, logos reflected the «world view» of the ancient people, their mythology and ideology, understanding of the world and nature. Some artifacts of the paleoculture discovered during archaeological excavations are still kept in the National Museum of Mongolia. Exploring the artefacts of paleoculture, the author makes his own contribution to the study of the cultural origins of Central Asia.

Keywords: paleoculture, Central Asia, Mongolia, deer stones, drawings, fish, worldview

Introduction

A unique culture of stone statues of deer image has spread among nomads in Central Asia 3,000 years ago. The monuments have become a great pride of Mongolian culture, bringing to our time rich ideas about the minds, beliefs, and sacrifices of the people of that time.

The deer stone depicts several animals apart from the deer, and one of them is a fish. Today, only two deer stones depicting fish have been found. One of them is located near Saadag Khairkhan, south of Zagastai pass in Zavkhan aimag (province). There are depictions of two deers and a pair of fish in this deer stone, that first published by Volkov V.V. These representations are defined to refer to the time of the deer stones, not the time of Turkic. The monument was later turned into a Turkic man-stone [1, p. 69] (picture 1). In other words, the width of the base of the coin at the site of the monument was redecorated during the Turkic period, the human head was carved, the man was repaired as a stone and erected next to a square fence.

Picture 1. Deer stone of Saadag Khairkhan

The monument is now upright in front of Zagastai pass on the left-hand side of the great road, on the left side of one of the two railing stone curb parallel to the Turkic period monument fenced with an iron curb (picture 2).

Picture 2. Current condition of Saadag Khairkhan deer statue

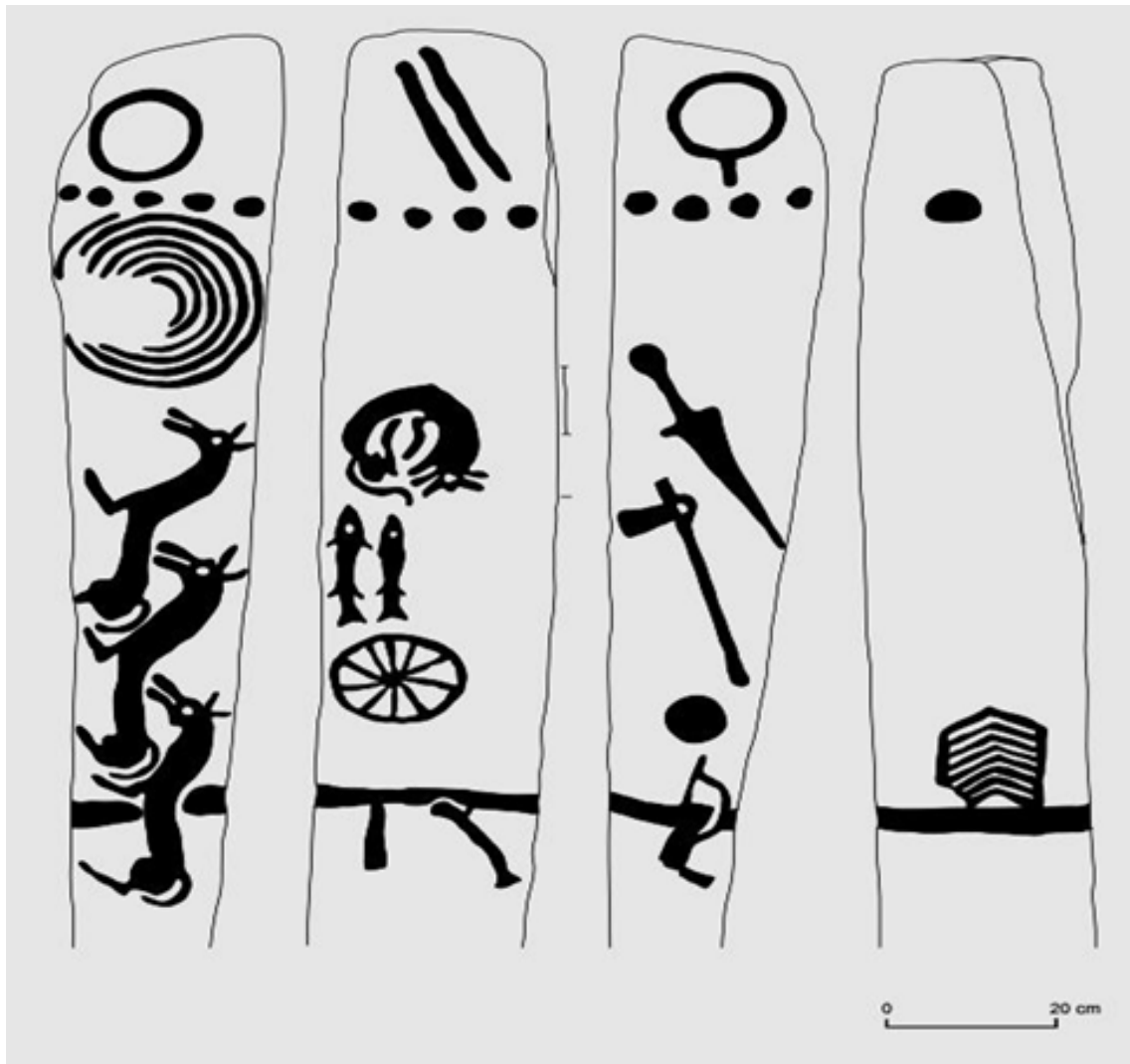
On the northeast side of the Turkic memorial is a large keregsur with a circular frame, and predictably, the deer stone appears to have originally been next to that keregsur (Kereksury).

There is no denying that this deer statue, which depicts a fish, has been immortalized on the side of the road since ancient times, and the feathers were influenced by the name of Zagastai Pass (“zagas” is Mongolian word that means “fish”). In addition to the above-mentioned statues, deer statues depicting fish have not been recorded anywhere else until recently.

In 2006, a research team led by D. Erdenebaatar and A.A. Kovalev discovered a complex of monuments with 8 deer statues and their sacrificial structures in Surtiin Denj, Burentogtokh soum, Khuvsgul aimag (province) [2, p. 103]. These researchers excavated the site in full and brought one deer stone to the National Historical Museum of Mongolia at the time, which is now in an outdoor area of the National Museum. However, the description of the deer stone has not yet been published. In 2013, we made hand drawings and descriptions of the statue of the deer stone to make an address description for the audience, and in the process of doing this, we identified a representation of a pair of fish in the monument.

Analysis

The deer monument is described in full: Made of grey granite. At the top of the statue, there are two diagonal lines on the front side, and on the left side, there is a pendant on the left side of the ring, which is engraved on both sides. Below them, around the statue, 14 hollows depicting a necklace. Below this, a circular beast, a pair of fish, a 10-spoke chariot-like figure, a right-angled circular coil on the right, and three horses below it, carved out the lowest horse, cut the belt and continue down. At the back of the statue, above the belt, there is a shield with a pattern on the palate, and on the left side, there are daggers, axes and mirrors. At the bottom of the statue, a wide belt is engraved, and on the front side of the belt, a whip and a knife are worn. Some parts of the coil image depicted in the statue are holed up, and the lack of damage other than fading storage is good (picture 3).

Picture 3. Deer stone on Sortiin Denj

Including this statue, there are now two deer statues depicting fish in the culture of the deer statue, with a pair of Fish depicted in each deer statue.

M.H. Mannai-ool has studied deer stones in Tuva, some of which are generally considered to be «fish-shaped» [3, p. 139-140; 144-145].

At the beginning of the 19th century, from the 2nd millennium BCE to the 1st millennium BCE, a giant 3-5 m long statue in the shape of a fish called “vishap” or with various interesting depictions such as rams and bulls was discovered in Armenia. According to ancient mythology and folklore, the

statue is associated with the worship of rivers and water, and the word «vishap» in ancient Armenian and Georgian means «whale», but now means «dragon» [4]. Some researchers believe that these monuments are related to Mongolian deer stones in terms of their origin [5], but there is still a lack of concrete evidence to link them directly.

Fish was a great source of farming and eating food for peoples around rivers, lakes and oceans, but also has a history of taking a particular place in their spiritual, artistic and religious consciousness. So far, more than 40,000 years ago, a related fish hook was found in East Timor, an Asian island nation, making it the oldest fishing evidence in the world [6, p. 1117-1121].

In the highlands of Central Asia, there is much evidence of fishing from the Neolithic period. In addition to hunting in Mongolia, fishing played a minor role in the breeding of Neolithic people. Examples are a fishing spear from a house excavated in the southern foothills of Ovoot Mountain in Dornod aimag, a fish made of stone found in the Dulaan Gobi of Dornogobi aimag, and a large fish-shaped whitewashing stone found in Ongon soum, Sukhbaatar aimag [7, p. 89]. This tablet stone has a special significance in that it expresses the unity, faith and artistic pleasure of the two entrepreneurs [8]. Perhaps the idea is to combine the abundance of grain with the symbolism of fish breeding. This suggests that the depiction of fish dates back to ancient times.

Fish depictions on rock paintings in Mongolia are very rare, and no specific information has been published so far, except for a single fish depiction on Tsagaan Salaa rock paintings [9, p. 227]. However, petroglyphs from neighboring countries are not common, while petroglyphs from coastal countries are quite common.

Dozens of fish-shaped artefacts made of various materials have been found in artefacts from the Bronze and Iron Age, widespread in Eurasia, many of them dating back to the 6th-4th centuries BCE. On these items, a number of fish are described individually or as being handled by birds of prey [10, p. 130-134; 11, p. 168-169; 12, p. 19; 13, p. 37; 14, p. 30]. There are also goldfish figures from the Tuva Arjan-2 (second half of the 7th century BCE) [15, Fig. 8,2], and a pair of goldfish figures from the 6th-5th century BCE tombs in Ust-Bukon, East Kazakhstan [16, tab.57,5-6]. In the tomb of Altai Pazyryk (V-II centuries BCE) were found several textiles depicting fish hanging from saddle sticks [17, fig 167; 18, p. 223].

However, textiles from Xiongnu tombs depict animals such as fish, birds, and frogs [19, p. 98-104, tab. LIII-LV]. Some scholars also believe that the image of a bronze fish from the tombs of the ancient Chinese Zhou (1046-256 BC) was a currency [20].

In terms of spiritual followings, there were various queer consciousness concepts about fish among the Ancients, and fish, as animals living in water, were associated with the idea of water worship, sources of life, water power and deities. In ancient China, abundance symbolized wealth, energy, renaissance, and harmony, and the image of a single fish was a symbol of asceticism, orphans, bachelors, and widows, while the image of a pair of fish was a symbol of unity, joy, marriage, and reproduction [21, p. 68]. Seals, inscriptions, and objects with fish figures have been found in the culture of Harrapa and Mohenjo Daro (2600–1900 BCE) in the Indus Valley in present-day Pakistan [22, p. 68, 79, 187]. Scholars have speculated that the image of a fish in the Indus Valley alphabet, which dates back to 2600 BCE, may have meant a «shining star» or a «god» in addition to the meaning of «fish» [22, p. 69-71]. In the Indian and Tibetan traditions, which are based on Buddhism, the pair of goldfish is considered to be a symbol of fertility and peace in addition to water worship, and in pre-Buddhist times it was worshipped as a representation of the sacred Ganges and Yamuna rivers [23, p. 176].

Around 680 BCE, ancient Athens depict a fish on a pottery symbolizing the female's uterus and procreation. Later, the concept of Atargatis (ə'targət /s /), the Syrian goddess of reproduction, with a fish-shaped female goddess, was passed down through ancient Greece and Rome, and became the basis for the worship of fish, Ichthys, the son of Atargatis, a mysterious symbol of Christianity. It has a history of breaking down the five letters of the Greek word «fish» from «Ichthus» or «ἰχθύς» as an abbreviation for «Jesus, Christ, God, Son and Savior». The word, which consists of these five letters of ancient Greece, is represented by a circle with 6 or 8 rays, which is found in the ruins of the ancient Greek city of Ephesus in present-day Turkey [24] (picture 4).

Picture 4. Stone monument found in the ruins of Ephesus

The Buryats believe that the earth rests on the back of a large fish in the middle of the tortoise and that when this fish moves or converts, the sea floods and earthquakes occur [25]. Altai people believe that the creator created the earth and all things by the order of the White Mother, who lives in the Great Ocean. In addition to believing that the three giant fish shaped the earth, they also associated the seasons, natural disasters, the heavens, and the earth with the bodies and temperaments of giant fish. Many versions of the myth of the fish, which is the source of man and animals, have survived. One of the most important spirits of Teleut shamans was the spirit of a large fish, the son of Dalai Khan, the lord of the sea [26, p. 268-291; 27, p. 391-393]. The lower part of the tambourine of some Siberian ethnic shamans depicts frogs, fish, and lizards because they thought these are animals of Death (Erlig) from the underworld [28]. According to the shaman researcher O. Purev, shamanic view seems to divide all creatures in the world are divided into four groups: aquatic, amphibians, terrestrial, and celestial. It has been suggested that only aquatic animals include all aquatic animals, from fish and amphibians, and that there is a whole environment in the water called «lus» (Lus means aquatic in Mongolian) [29, p. 83-84].

As the Mongols discussed the three mothers of the universe as “the mother tea of the eatery, the mother of the tissue mound, and the mother fish of the animal”, the mythological creator described above appears to have a double bearing on the mother’s understanding.

Since Mongolians have been discussing the three Mothers of the World as “Mother’s Tea, Mother’s Mother Khadag, and Mother’s Mother Fish”, it seems that the notion of the mythical creator mentioned above is also preserved.

Later, the Mongols worshiped fish as a sea animal, and traditionally wore fish backs and necks on children’s clothes, toys, and necklaces to symbolize longevity [30, p. 403-404].

An overview of the consciousness of the ancient peoples of the East and West about fish, first

of all, had a wide meaning: the origin of the world, the Lord savagery of rivers and oceans, fertility, womanhood, a symbol of energy, peace and unity, as well as the Virgin of the shaman's helper.

Based on the above ancient ideas, it seems possible to make several assumptions about the pair of fish depicted in the deer stone we are studying. First of all, according to the concept of shamanism, like the depiction of other animals in the deer stone, it may be an expression of nomadic thinking about the guardian spirit, the aquatic or the underwater world. In other words, just as pigs are associated with the cult of the land, fish can be associated with ancient consciousness, which saw them as the masters of the mysterious world of rivers, lakes, and oceans. It is possible that the animism in the minds of Central Asian nomads during the Bronze Age also represented a stage in its development.

Looking at the depiction of a pair of fish on deer stone in Sertiin Denj and Zagastai Pass, the fact that one of them is smaller than other one. It suggests that they are symbols of male and female heredity, breeding, and an ancient example of the ideology of the pair of fish in later Eastern thought.

The ten-spoke circular shape depicted under the pair of fish in deer stone of Sertiin denj deserves attention in terms of context (Picture 3). To put it simply, this depiction seems like a carriage wheel and the image of a fish are reminiscent of the 6- or 8-spoke circle that includes the Christian Ichthyus we mentioned earlier.

Moreover, we know that one of the eight most sacred symbols of Buddhism, the «horol gem», which is considered to be the oldest symbol, has eight-spoke wheels, and a «fish gem» with a pair of goldfish. The circular shape with wheels and spokes was a symbol of the sun in the Hindu valley civilization (2600-1900 BCE), and in the Vedic period (1750-500 BCE), and in the post-Vedic period, the circular symbol of the sun.

The ancient Babylonian sun-god Shamash and the Indian sun-god Vishnu were also represented in a circle [31, p. 169]. A circular image of 12 leaf-shaped beams on a jar of Harrap culture (or 2600-1900) is considered an extremely ancient fact of the Earth showing a solar year with 12 months [31, p. 170].

Buddha did not want to make any image of himself, and his disciples' depicted malevolence, swastika and other symbols on one and a pair of toes.

Researchers believe that the Buddha's footprints date back to the 4th century BCE [12], but the earliest known works date back to the 1st century BCE [32].

The roundel was represented on the Buddha's footsteps has as many rays as the sun, which later developed into eight rays, which are considered to represent the «wheel of the path» or the eight lines of enlightenment. [33, p. 42], developed as a symbol of overcoming obstacles [34, p. 14].

It is a very interesting result to trace only a small number of images depicting a deer in Central Asia, including the territory of present-day Mongolia, which has long been a region of many ideologies and cultural interactions.

In other words, the image of a fish and a roundel remains a great representation of the ancient Eastern culture, starting with the sun, and a brief symbol of later Christianity.

Conclusions

Studies have shown that rock paintings in Mongolia and neighboring countries are often depicted as shining or coiled rays radiating outside the circle [35, p. 92, 36, tab. 39; 37, p. 151, 38, p. 52, fig. 65].

In our case, however, the sun is rarely depicted as a spoke wheel, but petroglyphs often depict horse-drawn carriage wheels.

Thus, the representation of fish and roundels was inseparable from ancient and Eastern ideas and religious symbols, and was also represented in the culture of the Mongol deer monument, a document of the migration, and cultural interactions of ancient peoples.

Reference

1. Волков В.В. Оленные камни Монголии. – М., 2002. – 248 с.
2. Ковалёв А.А., Эрдэнэбаатар Д. Поздний бронзовый век и начало раннего железного века Монголии в свете открытий Международной Центрально-Азиатской археологической экспедиции // Древние культуры Монголии и Байкальской Сибири. Материалы международной научной конференции. – Улан-Удэ, 2010. – С. 104-117.
3. Маннай-оол М.Х. Оленные камни Тувы // Учёные записки Тувинского научно-исследовательского института языка, литературы и истории. Вып. XIII. – Кызыл, 1968. – С. 139-145.
4. Марр Н.Я., Смирнов Я.И. Вишапы // Труды Государственной Академии Истории Материальной Культуры, т. I. – Ленинград, 1931. – 105 с.
5. Мещанинов И. И. Каменные статуи рыб — вишапы на Кавказе и в Северной Монголии // Записки Коллегии Востоковедов, I. – Ленинград, 1926.
6. Sue O'Connor, Rintaro Ono, Chris Clarkson. Pelagic Fishing at 42,000 Years Before the Present and the Maritime Skills of Modern Humans. Science. – 25 November 2011. – Vol. 334, no. 6059. – P. 1117-1121.
7. Цэвээндорж Д., Баяр Д., Цэрэндагва Я., Очирхуяг Ц. Монголын археологи. – УБ., 2003.
8. Монгол улсын түүх. I боть. – УБ., 2002.
9. Esther J., Kubarev V.D., Tseevendorj D. Repertoire of petroglyphs of Central Asia. Fascicule no. 6, Mongolia du nord-ouest: Tsagaan Salaa-Baga Oigor. – Paris: De Boccard, 2001.
10. Алексеев А.Ю. О так называемых «нащитных эмблемах» скифской эпохи. // Между Азией и Европой. Кавказ в IV-I тыс. до н.э. – СПб., 1996. – С. 130-134.
11. Королькова Е.Ф. Иконография образа хищной птицы в скифском зверином стиле VI-IV вв. до н.э. // История и культура древних и средневековых обществ. Сб. статей, посв. 100-летию со дня рожд. М.И. Артамонова. / Проблемы археологии. Вып. 4. – СПб., 1998. – С. 166-177.
12. Strong J.S. Relics of the Buddha (Buddhism: A Princeton University Press Series). – J: Princeton University Press, 2004. – P. 85.
13. Королькова Е.Ф. Звериный стиль Евразии. Искусство племён Нижнего Поволжья и Южного Приуралья в скифскую эпоху (VII-IV вв. до н.э.). Проблемы стиля и этнокультурной принадлежности. – СПб: «Петербургское Востоковедение», 2006. – 272 с.
14. Luvsannogov S. Хүний оюун хүрэл урлан. – УБ., 2006.
15. Чугунов К.В. Искусство Аржана-2: стилистика, композиция, иконография, орнаментальные мотивы. // Европейская Сарматия. – СПб, 2011. – С. 39-60.
16. Степная полоса Азиатской части СССР в скифо-сарматское время. / Серия: Археология СССР. Т. 10. – М., 1992. – 494 с.
17. Rudenko S.I. Frozen Tombs of Siberia: The Pazyryk Burials of Iron-Age Horsemen. – London, 1970. – 340 p.
18. Полосьмак Н.В. Всадники Укока. – Новосибирск: Инфолио-пресс, 2001. – 336 с.
19. Руденко С.И. Культура хуннов и Ноинулинские курганы. – М.-Л., 1962. – 205 с.
20. Hartill D. Cast Chinese Coins. – United Kingdom: Trafford Publishing. – September 22, 2005. – 450 с.
21. Cooper J.C. An Illustrated Encyclopaedia of Traditional Symbols. – London, 1987.
22. Kenoyer J.M. Ancient Cities of the Indus Valley Civilization. – Oxford University Press, 1998. – 260 p.
23. Beer R. The Encyclopedia of Tibetan Symbols and Motifs. – Boston: Shambala, 1999. – 370 p.
24. Kathryn Qanna Yahu. Worthless Deities Listed in the Hebrew Text. – 2015.
25. Дьяконова В.П. Природа и человек в религиозных представлениях народов Сибири и Севера (Вторая половина XIX-начало XX в.). – Л., 1976. – 336 с.
26. Хангалов М.Н. Собрание сочинений., т. 1. – Улан-Удэ, 1958. – 551 с.
27. Мифы народов мира / Ред. С. А. Токарев. – М.: Советская энциклопедия, 1991. – 671 с.
28. Between worlds: Shamanism of the peoples of Siberia. – Moscow, 2006. – 296 p.
29. Пүрэв О. Монгол бөөгийн шашин. – УБ., 1999.
30. БНМАУ-ын угсаатны зүй. I боть. – УБ., 1987. – 365 p.
31. Acharya S. Suns of God: Krishna Buddha and Christ Unveiled. – Adventures unlimited press, 2004. – 596 p.
32. Nehru L. Origins of the Gandharan Style. – Delhi: Oxford University Press, 1989. – 230 p.
33. Pal P. Indian Sculpture: Circa 500 B.C.-A.D. 700. – University of California Press, 1986. – 288 p.

34. Beer R. *The Handbook of Tibetan Buddhist Symbols*. – Serindia Publications, 2003.
35. Дэвлет М.А. Петроглифы Мугур-Саргола. – М., 1980. – 272 с.
36. Окладников А.П., Окладникова Е.А., Запорожская В.Д., Скорынина Э.А. Петроглифы Чанкыр-кёля. – Новосибирск: Наука. Сиб. отд-ние, 1981. – 146 с.
37. Шер Я.А. Петроглифы Средней и Центральной Азии. – М., 1980. – 328 с.
38. Gai Shanlin. *Petroglyphs in the Wulanchabu grassland*. – Beijing, 1989.

Reference

1. Volkov V.V. *Olennye kamni Mongolii [Deer stones of Mongolia]*. Moscow, 2002. 248 p. [in Russian].
2. Kovalyov A.A., Erdenebaatar D. *Pozdnij bronzovyj vek i nachalo rannego zheleznogo veka Mongolii v svete otkrytij Mezhdunarodnoj Central'no-Aziatskoj arheologicheskoy ekspedicii [Late Bronze Age and the beginning of the early Iron Age of Mongolia in the light of the discovery of the International Central Asian Archaeological Expedition]*. In: *Drevnie kul'tury Mongolii i Bajkal'skoj Sibiri. Materialy mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii [Ancient cultures of Mongolia and Baikal Siberia. Proceedings of the International Scientific Conference]*. Ulan-Ude, 2010. P. 104-117. [in Russian].
3. Mannaj-ool M.X. *Olennye kamni Tuvy [Deer stones of Tuva]*. In: *Uchyonye zapiski Tuvinskogo nauchno-issledovatel'skij institut yazyka, literatury i istorii. Vyp. XIII [Scientific notes of the Tuvan Scientific-Research Institute of Language, Literature and History. Issue. XIII]*. Kyzyl, 1968. P. 139-145. [in Russian].
4. Marr N.Ya., Smirnov Ya.I. *Vishapy [Vishapy]*. In: *Trudy Gosudarstvennoj Akademii Istorii Material'noj Kul'tury, T. I [Works of the State Academy of History of Material Culture, vol. I]*. Leningrad, 1931. 105 p. [in Russian].
5. Meshchaninov I.I. *Kamennye statui ryb — vishapy na Kavkaze i v Severnoj Mongolii [Stone fish statues – vishap stones in the Caucasus and in Northern Mongolia]*. In: *Zapiski Kollegii Vostokovedov, I [Notes of the Collegium of the Orientalists, I]*. Leningrad, 1926. [in Russian].
6. Sue O'Connor, Rintaro Ono, Chris Clarkson. *Pelagic Fishing at 42,000 Years Before the Present and the Maritime Skills of Modern Humans*. *Science*. 25 November 2011. Vol. 334, no. 6059. P. 1117-1121.
7. Ceveendorzh D., Bayar D., Cerendagva Ya., Ochirhuyag C. *Mongolyn arheologi*. UB., 2003.
8. *Mongol ulsyn tuuh. I bot' [History of Mongolia. Vol.I]*. UB., 2002. [in Mongolian].
9. Esther J., Kubarev V.D., Tseevendorj D. *Repertoire of petroglyphs of Central Asia. Fascicule no. 6, Mongolia du nord-ouest: Tsagaan Salaa-Baga Oigor*. Paris, De Boccard, 2001.
10. Alekseev A.Yu. *O tak nazyvaemyh «nashchitnyh emblemah» skifskoj epohi [About the so-called «protective emblems» of the Scythian epoch]*. In: *Mezhdu Aziej i Evropoj. Kavkaz v IV-I tys. do n.e. [Between Asia and Europe. Caucasus in IV-I BC.]*. SPb., 1996. P. 130-134. [in Russian].
11. Korolkova E.F. *Ikonografiya obraza hishchnoj pticy v skifskom zverinom stile VI-IV vv. do n.e. [Iconography of the image of a bird of prey in the Scythian beast style in VI-IV BC]*. In: *Istoriya i kul'tura drevnih i srednevekovyh obshchestv. Sb. statej, posv. 100-letiyu so dnya rozhd. M.I. Artamonova. Problemy arheologii. Vyp. 4 [History and culture of ancient and medieval societies. Coll. article, devoted to the 100th anniversary of M.I. Artamonova. Problems of archeology. Issue. 4]*. SPb., 1998. P. 166-177. [in Russian].
12. Strong J.S. *Relics of the Buddha (Buddhism: A Princeton University Press Series)*. J, Princeton University Press, 2004. P. 85.
13. Korolkova E.F. *Zverinyj stil' Evrazii. Iskusstvo plemyon Nizhnego Povolzh'ya i Yuzhnogo Priural'ya v skifskuyu epohu (VII-IV vv. do n.e.). Problemy stilya i etnokul'turnoj prinadlezhnosti [The animal style of Eurasia. The art of the tribe of the Lower Volga and Southern Urals in the Scythian epoch (VII-IV centuries BC). Problems of style and ethnocultural affiliation]*. SPb, «Peterburgskoe Vostokovedenie», 2006. 272 p. [in Russian].
14. Luvsannorov S. *Hunij oyuun hurel urlan [The human mind is made of bronze]*. UB., 2006. [in Mongolian].
15. Chugunov K.V. *Iskusstvo Arzhana-2: stilistika, kompoziciya, ikonografiya, ornamental'nye motivy [Art of Arzhana-2: stylistics, composition, iconography, ornamental motifs]*. In: *Evropejskaya Sarmatiya [European Sarmatia]*. SPb, 2011. P. 39-60. [in Russian].
16. *Stepnaya polosa Aziatskoj chasti SSSR v skifo-sarmatskoe vremya [Steppe strip of the Asian part of the USSR in the Scythian-Sarmatian period]*. In: *Arheologiya SSSR. T. 10 [Archeology of the USSR. V. 10]*. Moscow, 1992. 494 p. [in Russian].

17. Rudenko S.I. Frozen Tombs of Siberia: The Pazyryk Burials of Iron-Age Horsemen. London, 1970. 340 p.
18. Polosmak N.V. Vsadniki Ukoka [Horsemen of Ukoka]. Novosibirsk, Infolio-press, 2001. 336 p. [in Russian].
19. Rudenko S.I. Kultura hunnov i Noinulinskie kurgany [The culture of the Huns and the Noinul kurgans]. Moscow-Leningrad, 1962. 205 p. [in Russian].
20. Hartill D. Cast Chinese Coins. United Kingdom, Trafford Publishing. September 22, 2005. 450 p.
21. Cooper J.C. An Illustrated Encyclopaedia of Traditional Symbols. London, 1987.
22. Kenoyer J.M. Ancient Cities of the Indus Valley Civilization. Oxford University Press, 1998. 260 p.
23. Beer R. The Encyclopedia of Tibetan Symbols and Motifs. Boston, Shambala, 1999. 370 p.
24. Kathryn Qanna Yahu. Worthless Deities Listed in the Hebrew Text. 2015.
25. Dyakonova V.P. Priroda i chelovek v religioznykh predstavleniyah narodov Sibiri i Severa (Vtoraya polovina XIX – nachalo XX v.) [Nature and man in the religious representations of the peoples of Siberia and the North (the second half of the XIX-beginning of the XX centuries)]. L., 1976. 336 p. [in Russian].
26. Hangalov M.N. Sobranie sochinenij., t. 1 [Collected works. Vol.1]. Ulan-Ude, 1958. 551 p. [in Russian].
27. Mify narodov mira. Red. S. A. Tokarev [Myths of the peoples of the world. Ed. S.A. Tokarev]. Moscow, Sovetskaya enciklopediya, 1991. 671 p. [in Russian].
28. Between worlds: Shamanism of the peoples of Siberia. Moscow, 2006. 296 p.
29. Purev O. Mongol boogijn shashin [Mongolian shamanism]. UB., 1999. [in Mongolian].
30. BNMAU-yn ugsaatny zuj. I bot' [Ethnography of the People's Republic of Mongolia. Vol. I]. UB., 1987. 365 p. [in Mongolian].
31. Acharya S. Suns of God: Krishna Buddha and Christ Unveiled. Adventures unlimited press, 2004. 596 p.
32. Nehru L. Origins of the Gandharan Style. Delhi, Oxford University Press, 1989. 230 p.
33. Pal P. Indian Sculpture: Circa 500 B.C.-A.D. 700. University of California Press, 1986. 288 p.
34. Beer R. The Handbook of Tibetan Buddhist Symbols. Serindia Publications, 2003.
35. Devlet M.A. Petroglify Mugur-Sargola [Petroglyphs of Mugur-Sargol]. Moscow, 1980. 272 p. [in Russian].
36. Okladnikov A.P., Okladnikova E.A., Zaporozhskaya V.D., Skorynina E.A. Petroglify Chankyr-kyolya [Petroglyphs of Chankyr-lake]. Novosibirsk, Nauka Sib. otd-nie, 1981. 146 p. [in Russian].
37. Sher Ya.A. Petroglify Srednej i Central'noj Azii [Petroglyphs of Central and Central Asia]. Moscow, 1980. 328 p. [in Russian].
38. Gai Shanlin. Petroglyphs in the Wulanchabu grassland. Beijing, 1989.

Ж. Баярсайхан

Моңғолия Ұлттық музейі, Ұлан-Батыр, Моңғолия

(E-mail: jabayarsaikhan@gmail.com)

Бұғы тастарында балықтың бейнеленуі

Аннотация. Орталық Азияның автохтонды қауымдастығы, соның ішінде Моңғолияның мәдениеті көшпелі мәдениетке негізделген палеомәдениеттен, қола дәуірінен бастау алады. Мақала Орталық Азиядағы өзекті тақырып болып келген – қола дәуіріне жататын петроглифтерді, суреттерді зерттеуге арналған. Бұғы тастарда, жартастарда, тас мүсіндерде аспан денелерін (күн, ай) бейнелейтін суреттер, петроглифтер, логограммалар, аңшылық және еңбек құралдары, жабайы және үй жануарлары, балықтар, сондай-ақ «жұп балықтар» деп аталатын суреттердің көпшілігі Моңғолия, Оңтүстік Сібір, Орталық Азия археологиялық жұмыстары кезінде табылған. Мақалада бейнеленген суреттер мен логограммаларда ежелгі адамдардың «әлем суреті», олардың мифологиясы мен дүниетанымы, қоршаған әлем мен

табиғатты түсінуі бейнелейтіндігі көрсетілген. Археологиялық қазба жұмыстары кезінде табылған палеомәдениеттің кейбір жәдігерлері әлі күнге дейін Моңғолияның Ұлттық музейінде сақтаулы. Палеомәдениеттің артефактілерін зерттей отырып, автор Орталық Азияның мәдени бастауларын зерттеуге өзіндік үлес қосады.

Кілт сөздер: палеомәдениет, Орталық Азия, Моңғолия, бұғы тастары, суреттер, балықтар, дүниетаным.

Ж. Баярсайхан

*Национальный музей Монголии, Улан-Батор, Монголия
(E-mail: jabayarsaikhan@gmail.com)*

Изображение рыб на оленных камнях

Аннотация. Автохтонная общность Центральной Азии, в т.ч. и Монголии, основывается на базе кочевой культуры, истоки которой восходят к палеокультуре, эпохи бронзы. Статья посвящена актуальной в Центральной Азии теме – исследованию рисунков, петроглифов в эпоху поздней бронзы. На оленных камнях, скалах, изваяниях древней палеокультуры запечатлены рисунки, петроглифы, логограммы с изображением небесных светил (солнце, солярий, луна), орудий охоты и труда, диких и домашних животных, рыб, а также, так называемых «парных рыб», многие из которых найдены во время археологических работ на территории Монголии, Южной Сибири, Средней Азии. В статье отмечается, что в изображенных рисунках, логограммах отразилась «картина мира» древних людей, их мифология и мировоззрение, понимание окружающего мира и природы. Некоторые артефакты палеокультуры, обнаруженные во время археологических раскопок, до настоящего времени хранятся в Национальном музее Монголии. Исследуя артефакты палеокультуры, автор вносит свой определенный вклад в изучение культурных истоков Центральной Азии.

Ключевые слова: палеокультура, Центральная Азия, Монголия, оленные камни, рисунки, рыба, мировоззрение.

Information about author:

Jamsranjav Bayarsaikhan, Doctor of Historical Sciences, Professor, Deputy Director, National Museum of Mongolia, Zhuulchin str., 1, Ulaanbator, Mongolia.

Автор туралы мәлімет:

Жамсранжав Баярсайхан, тарих ғылымдарының докторы, профессор, директордың орынбасары, Моңғолия Ұлттық музейі, Жуулчан көшесі, 1, Ұлан-Батыр, Моңғолия.

Сведения об авторе:

Жамсранжав Баярсайхан, доктор исторических наук, профессор, заместитель директора, Национальный музей Монголии, улица Жуулчан, 1, Улан-Батор, Монголия.

МРНТИ 16.21.51

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2021-2-54-62>

Т.Н. Боргоякова

*Федеральный институт развития образования Российской академии народного хозяйства и государственной службы при Президенте РФ (РАНХиГС), Москва, Российская Федерация
(E-mail: borgatyana@rambler.ru)*

***К.Н. Бурнакова**

*Институт иностранных языков Московского городского педагогического университета,
Москва, Российская Федерация
(E-mail: klara_burnakova@mail.ru)*

*Автор для корреспонденции: klara_burnakova@mail.ru

Особенности семантики и функций хакасской формы на -галах в предложении¹

Аннотация. Статья посвящена хакасской форме на -галах, представляющей собой одну из вторичных причастных форм, которая встречается только у носителей тюркских языков Южной Сибири. Актуальность темы исследования обусловлена тем, что эта форма отличается своей сложной структурной организацией. Она включает в себя не менее сложные функционально-семантические особенности, которые не подвергались специальному комплексному анализу в более ранних исследованиях. В научной литературе существуют разные точки зрения на её происхождение, что свидетельствует о недостаточности научных знаний об этом причастии. Целью статьи является анализ и систематизация основных характеристик данной формы для выявления конкретных значений с помощью материалов хакасского языка. В ходе исследования проведен теоретико-аналитический обзор исследований причастия на -галах в других тюркских языках. Сравнительные и типологические методы обеспечили сопоставимость полученных результатов и подтвердили доказательную базу, основанную на оригинальных примерах хакасского языка. Комплексный анализ синтаксических конструкций с участием причастной формы на -галах выявил особенности его структурных характеристик в хакасском языке. В результате исследования уточнены компоненты структурной организации показателя на -галах, формирующие специфику его семантики и влияющие на появление многообразных функций в предложении. Обобщена и систематизирована информация о специфике семантики данной формы, которая выражает действие, находящееся во временном отрезке между прошлым и настоящим, которое ориентировано на момент речи. Основная функция её заключается в том, чтобы констатировать отсутствие результата действия к моменту речи, а также выразить отношение говорящего к этому факту.

Ключевые слова: время, причастие, функция, семантика, глагол, наклонение, синтаксис, частица, служебное имя.

Введение

Тюркские языки находятся в тесном родстве друг с другом. Об этом свидетельствуют многочисленные исследования, касающиеся не только специфики их звукового строя и основного словарного фонда, но и грамматического строя с разнообразием форм. В каждом языке существует свой набор средств выражения связи между словами в простом предложении или между частями сложного предложения, которые, как правило, отличаются четким

¹ Примечание: Статья подготовлена в рамках выполнения научно-исследовательской работы государственного задания РАНХиГС.

распределением функций при построении фраз. Актуальность нашего исследования связана с тем, что материалы хакасского языка показывают необходимость более полного освещения грамматических форм с точки зрения их семантики и функций. Даже в рамках сибирского региона многие вопросы грамматики хакасского языка не получили должного глубокого, всестороннего описания. Многие явления грамматики, отраженные в специальной литературе по хакасскому языку, а в других источниках по тюркологии нуждаются в уточнении.

Внутри тюркской семьи, как и в любой другой языковой семье, существуют группы, которые под воздействием разных факторов приобрели какие-то особенные черты, отличающие их от других языковых групп. В этом отношении тюркские языки Южной Сибири исследованы достаточно полно. Выявлены особенности, которые свойственны только языкам данного ареала. Одним из таких особенностей является система временных форм, которая была достаточно полно представлена во многих известных публикациях лингвистами предшествующих поколений [1; 2; 3; 4]. В то же время в любом лингвистическом исследовании остаются вопросы, для решения которых требуется накопление определенного объема знаний в виде готовых публикаций описательного и аналитического характера, в виде источников языкового материала, словарей, грамматик, справочников и текстов. В настоящее время накоплен достаточно большой объем материала по хакасскому языку и другим сибирским тюркским языкам [5; 6; 7; 8], который может служить основой для серьезных лингвистических анализов.

Анализ

Объектом нашего исследования является система временных форм хакасского языка, которая нашла отражение практически во всех известных трудах по тюркологии, вместе с тем, в хакасском языке она требует более детального описания с точки зрения выполняемых временными формами функций. Некоторые из них нуждаются в уточнении структурных и семантических характеристик. Если базовые формы, представляющие прошедшее, настоящее и будущее времена, были описаны хорошо в научных публикациях, в частности, достаточно полная информация о них содержится в научных и практических грамматиках, как это было уже отмечено выше, то значительной части временных форм, относящихся к периферии временной системы, требуется всестороннее, более глубокое изучение. Одна из таких форм является предметом данного исследования. Форма на *-галах/ -гелек, -халах/-келек, -алах/-елек* представляет периферию поля прошедшего времени не только хакасского языка, но и других языков Южной Сибири. Эта форма обладает набором уникальных свойств, которые связаны с её сложной структурной организацией и не менее сложными функционально-семантическими характеристиками.

Морфологические особенности этой формы были описаны в научных исследованиях в прошлом столетии в трудах Н.П. Дыренковой [9], Н.А. Баскакова [10], В.Г. Карпова [11], синтаксические свойства описаны в работе Т.Н. Боргояковой [12] на материале хакасского языка. Эти работы представляют определенный интерес тем, что результаты их исследований основаны на большом объеме оригинального языкового материала, извлеченного из живой разговорной речи и из текстов, составленных естественным путем без языка посредника. Этим объясняется то, что позиции авторов этих работ не имеют существенных расхождений, различия могут обнаруживаться в глубине проникновения в проблему в процессе поиска решений. Представленный в них аналитический материал позволяет судить о тесной связи хакасского языка с другими сибирскими тюркскими языками.

Форма на *-галах* входит в число «морфологических общесибирских изоглосс» тюркских языков Южной Сибири [13, с. 83]. Она отличается от других временных форм тем, что имеет сложную семантическую структуру, которая создает довольно противоречивое представление о её структурной организации и функциональных особенностях, что нашло отражение в определении её статуса в тюркских языках Сибири. Кроме названных выше тюркских языков

Южной Сибири эта форма встречается в чулымско-тюркском языке и барабинском диалекте татарского языка [14, с. 98; 15, с. 21]. Н.Н. Широбокова, анализируя морфологические общесибирские изоглоссы, подчеркивает, что «центром образования этой формы в тюркских языках является древнекыргызский язык». В качестве языков, в которых присутствует форма на -галак, ею отмечены хакасский, шорский, чулымско-тюркский, тувинский, алтайский языки и барабинский диалект татарского языка, а также язык фу-юйских кыргызов и «в составе единичных прилагательных» этот аффикс встречается в башкирском языке и в заказанском говоре татарского языка [13, с. 83]. В связи с причастием на -галак отмечается наличие аналогичной формы в якутском и в современном киргизском [13, с. 82]. Однако в указанных языках, в отличие от языков Южной Сибири она существует в виде аналитического форманта -а илик, которая «по своему синтаксическому употреблению» близка к причастиям [16, с. 56]». Е.И. Коркина также отмечает, что за «причастное происхождение форманта илик говорит прежде всего присущая причастным формам широта его синтаксических функций» [17, с. 242].

Обобщая мнения о структурной организации формы на -галах в языках Южной Сибири, авторы приходят к общему мнению о количестве компонентов, среди которых отмечают наличие усилительной и отрицательной частиц, прошедших процесс полной синтетизации. Существуют разные точки зрения относительно первого компонента, они подробно описаны в специальных изданиях по грамматике и истории языка [1, с. 310; 18, с. 69; 13, с. 82-88]. Для хакасского языка остается более приемлемым мнение исследователей, согласно которому первый компонент является причастием прошедшего времени на -ган [19, с. 220; 3, с. 120]. Два остальных компонента представляют собой сочетание ограничительной частицы ла и отрицательной частицы чох/чогыл, которые вместе передают значение «ещё не ...». Таким образом, вся цепочка состоит из причастия прошедшего времени на -ган в сочетании с притяжательным аффиксом, ограничительной частицей ла и отрицательной частицей чох/чогыл: -ган-ы ла чох. Несмотря на то, что несколько иной взгляд на состав компонентов имеется в работах Д.М. Насилова и Н.Н. Широбоковой, оба единогласны в том, что все компоненты аналитического форманта синтетизовались [20, с. 59; 13, с. 88].

Как показывают материалы хакасского языка, отрицание чох присоединяется к причастным формам через аффикс принадлежности. Такой процесс наблюдается и с другими причастными формами. Например, в сочетании с отрицательной частицей эти причастия сначала оформляются притяжательным аффиксом (субстантивируются) и только затем присоединяется к аффиксу лица: кил-ген-і чогыл/чох 'не пришел / букв. прихода=его нет', парчаа-м (<пар=чаң=ы=м) чогыл/чох 'не могу пойти (букв. уходу=моему нет (возможности) / ухода=моего нету)', чоохтаз-а(=р) чогыл-лар/чох 'они обычно не разговаривают' или чоохтаз-ар=лар=ы чогыл/чох 'у них нет желания говорить друг с другом'. Во всех приведенных здесь примерах отсутствует ограничительная частица ла. Теоретически все эти формы способны принять и ограничительную частицу ла, но в реальной ситуации общения она закрепились за формой на -ган в виде единого комплекса -галах (<-ган-ы ла чох).

Со всеми названными здесь причастными формами отрицательная частица чох/чогыл выражает отсутствие реального действия, но её сочетание с разными, во временном отношении, формами обеспечивает определенный семантический компонент в виде дополнительного модального оттенка: с формой на -ган – отсутствие ожидаемого действия (кил-ген-і чогыл / чох); с формой на -чаң – невозможность совершения действия (парчаа-м чогыл / чох 'не пойду / букв. уход=мой невозможен'); с формой на -а(-р) – закономерное отсутствие действия, которым возможно предшествовали какие-то условия (чоохтаз-а(=р) чогыл-лар / чох 'они обычно не разговаривают').

Форма на -галах, которая в развернутом виде выглядит как кил=ген=і ле чогыл / чох (букв. 'прихода=его=только / ещё=нет'), реально выражает то, что действие не совершилось к моменту речи, а модальное значение ожидания является следствием контекста и субъективной оценки действия, говорящим. Например: Мині утчаң алып ам даа төре=елек 'Богатырь,

который меня победит, еще не родился'. В данном примере говорящий акцентирует внимание не на ожидании того, что должно случиться, а подчеркивает, что данный факт не имел места к моменту речи. Дифференциальным признаком этой формы является её отношение к моменту речи – отсутствие реального действия. В силу этой своей особенности форма на *-галах* тесно связана с формой недавнопрошедшего времени на *-ды*. Все эти формы стоят на границе между прошедшим и настоящим временем и определяют, что: 1) действие произошло к моменту речи (*-ды*); 2) действие не произошло к моменту речи (*-ба-ды*); 3) действие ещё не произошло (*-галах*) к моменту речи, но не исключается вероятность совершения его в другое время благодаря наличию в его структуре элемента, имеющего значение «еще не ...». Причастие на *-галах* используется в тех случаях, когда для говорящего важно подчеркнуть вероятности совершения действия когда-нибудь в другое время.

Функции формы на -галах. В предложении она выполняет три главные функции: 1) определения в составе свободного словосочетания; 2) конечного сказуемого в простом предложении; 3) зависимого сказуемого в сложноподчиненном предложении. Эти функции были рассмотрены на материале тувинского [8] и хакасского языков [7].

Форма на *-галах* актуализирует отсутствие результата действия или состояния к моменту речи, но, в отличие от формы на *-ды*, делает это менее категорично и является модально окрашенной, при этом содержит субъективную оценку действия или состояния говорящим. Эти особенности определяют сферу её употребления. Она имеет широкое распространение в устной разговорной речи, в фольклорных текстах, реже в художественной литературе. В диалогической речи и в повествованиях от первого лица её употребление более естественно. Очевидно, этому способствует наличие субъективной оценки, которая заложена в её сложной структурной и семантической организации.

В функции определения форма на *-галах* используется для обозначения конкретного состояния, которое к моменту речи предметом ещё не достигнуто, например: *пыс-халах үгүре* 'суп, который ещё не сварился', *пүт-келек тура* 'дом, который ещё не построен', *тоозыл-галах чаа* 'война, которая ещё не окончена'. Состояние объектов определяется контекстом, ситуацией общения, но общим для всех словосочетаний является отрицательная коннотация, подчеркивающая отсутствие результата на момент речи. Специфика значения, которое вносит анализируемая форма на *-галах* в каждое конкретное словосочетание состоит в том, что она не только констатирует отсутствие результата на момент речи, но и содержит сему, указывающую на потенциальную возможность реализации исходного значения, выраженного словосочетанием, в будущем. Эта возможность логически вытекает из семы «ещё не ...».

В составе конечного сказуемого форма на *-галах*, функционирует на границе между прошлым и настоящим. Как известно, в любом языке традиционно действие может быть совершено или не совершено к моменту речи, и для этого обычно существуют специальные формы. Все остальные же тонкости передачи значения совершенности или не совершенности действия к моменту речи передаются дополнительными лексическими средствами, часто с участием наречий, частиц и пр. В хакасском языке глагольная форма *-галах* уже сочетает эти значения в себе. Действие, как правило, не совершено, но имеет указание на вероятность его наступления в неопределённом будущем, например, *кил-гелек* 'пока ещё не пришел'. Здесь важно обратить внимание на то, что в зависимости от ситуации общения и контекста, промежуток времени между моментом речи и совершением ожидаемого действия может быть очень коротким или неопределённо длительным, например: *Пабам ибзер кил-гелек* 'Отец ещё не пришел домой' – действие ожидаемое в ближайшее время; *Олгым школаны тоос-халах* 'Сын школу ещё не закончил' – промежуток между моментом речи и ожидаемым действием является неопределённым, но можно предположить достаточно большим. Говорящий акцентирует не ожидаемое действие, а факт отсутствия результата действия к моменту речи, например: *Мини утчаң алып төре-елек* 'Богатырь, который победит меня, ещё не родился' – здесь говорящий также констатирует факт отсутствия такого действия на момент речи, и не только не ожидает его совершения, а скорее, наоборот, утверждает обратное. Выражение всех

этих значений достигается только формой на *-галах*. Носители языка отдают предпочтение этой форме в тех случаях, когда хотят подчеркнуть, что отсутствие результата на момент речи не является окончательным, что всегда существует вероятность совершения его в будущем, например: *Тохта, маңзыраба, ам даа ирте. Чылтыстар сых=халах (ХЧН 51)* 'Погоди, не спеши, ещё рано. Звёзды ещё не взошли'.

Важно также помнить, что форма на *-галах* не определяет, как скоро действие совершится. Она указывает лишь на отсутствие действия к моменту речи. Это значение является базовым в его семантической структуре и определяет название временной формы. На наш взгляд, следующая фраза может служить примером того, что действие не совершилось к моменту речи и нельзя сказать, как скоро станет это возможным, также нельзя утверждать, что говорящий этого ждет, желает и пр., например: *Мини алахтырчаң кизи ам даа төре-елек (ХЧН113)* 'Человек, который меня обманет, ещё не родился'.

Форма на *-галах* встречается в функции конечного сказуемого без каких-либо сопутствующих частиц в 26% фраз из общей выборки, состоящей из 250 фраз, извлеченных из разных источников: из произведений художественной литературы, фольклорных текстов, полевых материалов, полученных путем наблюдения за живой разговорной речью носителей хакасского языка.

Примерно в 20% фраз в функции конечного сказуемого форма на *-галах* употребляется в сочетании со словами *ам даа* соответствующее русскому «до сих пор», «всё ещё», делающими более очевидным значения несовершенности действия к моменту речи и противопоставление прошлого и настоящего.

Другая функция формы на *-галах* связана с полипредикативными конструкциями времени. В зависимости от характера взаимоотношений между главным и зависимым предикативными единицами, причастие на *-галах* может употребляться:

1. с аффиксами местного (-та/-те) или дательного (-ха/-ке) падежей, например: *Пус тибіре=елек=те, ол андар удаа палыхтап чөрчең.* 'Пока лед не тронулся, он часто ходил туда рыбачить';

2. с этими же падежными аффиксами, но в сопровождении утвердительной частицы *-ох / -өк* или усилительной частицей *таа / тее, даа / дее*, например: *Аалда хар хайыл=галах=т=ох, тагның пу саринда от көгер настаан.* 'Ещё до того, как в деревне снег растаял, с этой стороны горы трава начала зеленеть';

3. со служебными именами, которые в свою очередь, могут оформляться аффиксами местного или дательного падежей (*туста* 'во время', *тусха* 'ко времени', *аразында* 'в промежутке', *алында* 'перед тем, как ...' и др.). Все они определенным образом модифицируют исходное значение причастия на *-галах* в функции зависимого сказуемого, например: *Ічезі, пабазы чаадаң айлан=галах=ха, үреп парган.* 'Мать=его умерла прежде, чем отец=его вернулся с войны';

4. со служебными именами, оформленными аффиксами местного или дательного падежей и частицей *-ох / -өк*, например, *тусох, алындох: Ічезі, пабазы чаага пар=галах=х=ох, харанга агыр чөрчең* 'Ещё до того, как отец=его ушёл на войну, мать=его побаливала тайком'

Заключение

Таким образом, в условиях отсутствия специальных союзов для выражения временных отношений между двумя событиями, важную роль приобретают причастно-падежные и причастно-послеложные конструкции. Они принимают на себя основную нагрузку в качестве средств выражения временных отношений между главным и зависимым событиями. Конструкции с причастием на *-галах* не относятся к главным средствам передачи значения предшествования главного и зависимого событий, но они отличаются от других средств тем, что способны выразить эти отношения лаконично и выразительно.

Литература

1. Исхаков Ф.Г., Пальмбах А.А. Грамматика тувинского языка. Фонетика и морфология. – Москва: Изд-во восточной литературы, 1961. – 472 с.
2. Дульзон А.П. Лично-временные формы чулымско-тюркского глагола. Уч. зап. Хак.НИИЯЛИ. Вып. VIII. – Абакан, 1960. – С. 101-145.
3. Карпов В.Г. Хакасский язык: проблемы и перспективы развития: монографический сборник научных статей. – Абакан: Изд-во ХГУ им. Н.Ф. Катанова, 2007. – 260 с.
4. Монгуш Д.А. О временных формах в тувинском языке // Уч. зап. Тув.НИИЯЛИ. Вып. VII. – Кызыл, 1959. – С. 85-92.
5. Ооржак Б.Ч. Временная система тувинского языка. – Москва: Языки славянской культуры, 2014. – 184 с.
6. Тыбыкова А.Т. Исследования по синтаксису алтайского языка. Простое предложение. – Новосибирск: Изд. НГУ, 1991. – 225 с.
7. Черемисина М.И., Боргоякова Т.Н. О хакасском причастии на -галах/-гелек в роли зависимого предиката // Грамматические исследования по языкам Сибири. – Новосибирск: Изд. «Наука» СО, 1982. – С. 70-82.
8. Шамина Л.А., Черемисина М.И. Причастие на -галак (-калак) в тувинском языке // Грамматические исследования по языкам Сибири. – Новосибирск: Изд. «Наука» СО, 1982. – С. 57-69.
9. Дыренкова Н.П. Грамматика хакасского языка. Фонетика и морфология. – Абакан: Хакоблиздат, 1948. – 124 с.
10. Баскаков Н.А., Инкижекова-Грекул А.И. Хакасский язык // Хакасско-русский словарь. – Москва: Изд-во иностранных и национальных словарей, 1953. – 488 с.
11. Карпов В.Г. Изъявительное наклонение в хакасском языке. Автореф. Дисс. канд. филол. наук. – Москва, 1955. – 16 с.
12. Боргоякова Т.Н. Способы выражения временных отношений между двумя событиями. – Москва: Изд. РУДН, 2002. – 173 с.
13. Широбокова Н.Н. Отношение якутского языка к тюркским языкам Южной Сибири. – Новосибирск: Наука, 2005. – 269 с.
14. Юсупов Ф.Ю. Изучение татарского глагола. – Казань: Татарское книжное издательство, 1986. – 287 с.
15. Дыренкова Н.П. Грамматика шорского языка. – Москва – Ленинград: Изд-во Академии наук, 1941. – 308 с.
16. Убрятова Е.И. Исследования по синтаксису якутского языка. II. Сложное предложение. Книга первая. – Новосибирск: Изд. «Наука» СО, 1976. – 214 с.
17. Коркина Е.И. Наклонения глагола в якутском языке. – Москва: Наука, 1970. – 307 с.
18. Грамматика алтайского языка (Составлена членами Алтайской миссии). – Казань. 1869. – 290 с.
19. Грамматика хакасского языка. – Москва: Наука, 1975. – 418 с.
20. Насилов Д.М. Заметки о форме -калак в шорском языке // Чтения памяти Э.Ф. Чиспиякова (II). – Новокузнецк, 2000. – С. 56-61.

Список принятых сокращений

ХЧН – Хакас чоңының ныхахтары. – Абакан: Хызылчар книга издательствозының Хакасиядагы пөлігі, 1986. – 144 с.

Reference

1. Iskhakov F.G., Palmbakh A.A. Grammatika tuvinskogo yazyka. Fonetika i morfologiya [Grammar of the Tuvan Language. Phonetics and Morphology]. Moscow, Publishing House Vost. Lit., 1961. 472 p. [in Russian].
2. Dulzon A.P. Lichno-vremennyye formy chulymsko-tyurkskogo glagola [Personal-temporal forms of the Chulym-Turkic verb]. In: Uch.zap. Khak.NIIYALI. Vyp. VIII [Schol. not. KhakRILLH. Issue VIII]. Abakan, 1960. P. 101-145. [in Russian].
3. Karpov V.G. Hakasskij yazyk: problemy i perspektivy razvitiya: monograficheskiy sbornik nauchnyh statej [Khakass Language: Problems and Development Prospects: a monographic collection of scientific articles]. Abakan, Publishing House of KSU named after N.F. Katanov, 2007. 260 p. [in Russian].
4. Mongush D. A. O vremennyh formah v tuvinskom yazyke [On Tense forms in the Tuvan Language]. In: Uch. Zap. Tuv. NIIYALI. Issue VII [Schol.not. TuvRILLH. Issue VII]. Kyzyl, 1959. P. 85-92. [in Russian].
5. Oorzhak B. Ch. Vremennaya sistema tuvinskogo yazyka [The temporary System of the Tuvan language]. Moscow, Languages of Slavic Culture, 2014. 182 p. [in Russian].
6. Tybykova A.T. Issledovaniya po sintaksisu altayskogo yazyka. Prostoye predlozheniye [Research on the syntax of the Altai language]. Novosibirsk, 1991. 225 p. [in Russian].
7. Cheremisina M. I., Borgoyakova T. N. Okhakasskom prichastii na -galakh/-gelek v roli zavisimogo predikata (-kalak) v tuvinskom yazyke [About the Khakass participle in -galakh/-gelek as a dependent

predicate]. In: Grammaticheskiye issledovaniya po yazykam Sibiri [Grammatical studies on the languages of Siberia]. Novosibirsk, 1982. P. 70-82. [in Russian].

8. Shamina L.A., Cheremisina M.I. Prichastie na -galak (-kalak) v tuvinskom yazyke [The participle in -galak (-kalak) in the Tuvan Language]. In: Grammaticheskie issledovaniya po yazykam Sibiri [Grammatical Studies on the Languages of Siberia]. Novosibirsk, 1982. P. 57-69. [in Russian].

9. Dyrenkova N. P. Grammatika hakasskogo yazyka. Fonetika i morfologiya [Grammar of the Khakass language. Phonetics and morphology]. Abakan, Hakoblizdat, 1948. 124 p. [in Russian].

10. Baskakov N.A., Inkizhekova-Grekul A.I. Hakasskij yazyk // Hakassko-russkij slovar' [Khakass-Russian dictionary]. Moscow, Publishing House of Foreign and National Literature, 1953. 488 p. [in Russian].

11. Karpov V. G. Iz»yavitel'noye nakloneniye v khakasskom yazyke. Avtoref.diss.... kand.filol.nauk [The indicative mood in the Khakass language]. Moscow, 1955. 16 p. [in Russian].

12. Borgoyakova T.N. Sposoby vyrazheniya vremennyh otnoshenij mezhdu dvumya sobytiyami [Ways of expressing temporal relations between two events]. Moscow, Publishing House of RUDN, 2002. 173 p. [in Russian].

13. Shirobokova N.N. Otnoshenie yakutskogo yazyka k tyurkskim yazykam Yuzhnoy Sibiri [Relations between Yakut and Other Turkic Languages of Southern Siberia]. Novosibirsk, 2005. 269 p. [in Russian].

14. Yusupov F.Yu. Izuchenie tatarskogo glagola [The Study of the Tatar Verb]. Kazan, Tatar Book Publishing House, 1986. 287 p. [in Russian].

15. Dyrenkova N.P. Grammatika shorskogo yazyka [Grammar of the Shor language]. Moscow, 1941. 308 p. [in Russian].

16. Ubryatova E.I. Issledovaniya po sintaksisu yakutskogo yazyka. II. Slozhnoe predlozhenie. Kniga pervaya [Research on the syntax of the Yakut language. II. Complex sentence. Book one]. Novosibirsk, Publishing house «Nauka» SO, 1976. 214 p. [in Russian].

17. Korkina E.I. Nakloneniya glagola v yakutskom yazyke [Verb inclinations in the Yakut language]. Moscow, 1970. 307 p. [in Russian].

18. Grammatika altayskogo yazyka [Altai Grammar]. Kazan, 1869. 290 p. [in Russian].

19. Grammatika hakasskogo yazyka [Grammar of the Khakass language]. Moscow, Nauka. 1975. 418 p. [in Russian].

20. Nasilov D.M. Zametki o forme -kalak v shorskom yazyke [Notes on the form -kalak in the Shor language]. In: Chteniya pamyati E.F. Chispiyakova (II) [Readings in memory of E.F. Chispiyakov (II)]. Novokuznetsk, 2000. P. 56-61. [in Russian].

Abbreviations

KCHN – Khakass chonynyn nymahtary [Tekst]. Sost. V.I. Domozhakov [Compiled by V.I. Domozhakov]. Abakan, Hyzylchar kniga izdatel'stvozyrynyn Hakasiyadagy poligi, 1986. 144 p. [in Russian].

Т.Н. Боргоякова

*Ресей Федерациясы Президентінің жанындағы Ресей халық шаруашылығы және мемлекеттік басқару академиясының білім беруді дамыту жөніндегі федералды институты (РХШМБА), Мәскеу, Ресей Федерациясы.
(E-mail: borgtatyana@rambler.ru)*

***К.Н. Бурнакова**

*Мәскеу қалалық педагогикалық университетінің шет тілдер институты,
Мәскеу, Ресей Федерациясы.
(E-mail: klara_burnakova@mail.ru)*

* Байланыс үшін автор: klara_burnakova@mail.ru

Хакастың -галах формасының сөйлемдегі семантикасы мен қызметінің ерекшеліктері

Аннотация. Мақала Оңтүстік Сібірдегі түркі тілдерінде сөйлеушілердің арасында ғана кездесетін екінші реттік есімше формаларының бірі, хакастың -галах формасына

арналған. Зерттеу тақырыбының өзектілігі осы форманың күрделі құрылымдық бітімімен ерекшеленетіндігінен көрінеді. Ол осыдан бұрынғы зерттеулерде арнайы кешенді талдау жасалмаған, күрделілігі кем соқпайтын функционалды-семантикалық ерекшеліктерді қамтиды. Ғылыми әдебиетте оның шығу төркіні туралы әр түрлі көзқарастар бар, алайда ол осы есімше жөніндегі ғылыми мағлұматтың жеткіліксіздігін көрсетеді. Мақаланың мақсаты – хакас тілі материалдарын пайдалана отырып, нақты мағыналарды анықтау үшін осы форманың негізгі сипаттамаларын талдау және жүйелеу. Зерттеу барысында басқа түркі тілдеріндегі -ғалах есімшесіне қатысты зерттеулерге теориялық-талдамалық шолу жасалды. Салыстырмалы және типологиялық әдістер алынған нәтижелердің салғастырмалығын қамтамасыз етті әрі хакас тілінің өз мысалдарына негізделген дәлелдемелік базаны нақтылады. -Ғалах есімше формасының қатысуымен жасалған синтаксистік құрылымдарды кешенді талдау оның хакас тіліндегі құрылымдық сипаттамаларының ерекшеліктерін ашып берді. Зерттеу нәтижесінде -ғалах есімшесі көрсеткіштеріне қатысты оның семантикалық ерекшелігін қалыптастыратын және сөйлемдегі әр түрлі функцияларының пайда болуына әсер ететін құрылымдық бітімінің компоненттері айқындалды. Өткен мен қазіргінің арасындағы уақыт үзінде орын алатын, сөйлеу сәтіне ыңғайланған әрекетті білдіретін бұл форманың семантикалық ерекшеліктері туралы ақпарат жинақталып, жүйеленді. Оның негізгі қызметі – сөйлеу кезінде іс-әрекет нәтижесінің жоқтығын көрсету, сондай-ақ сөйлеушінің осы сәтке қатысы барын білдіру.

Кілт сөздер: шақ, есімше, функция, семантика, етістік, рай, синтаксис, демеулік.

T.N. Borgoyakova

*Federal Institute for Education Development of the Russian Academy of National Economy
and Public Administration under the President of the Russian Federation (RANEPA),*

Moscow, Russian Federation

(E-mail: borgatyana@rambler.ru)

***K.N. Burnakova**

*Institute of Foreign Languages of the Moscow City Pedagogical University (GAOU VO Moscow,
Moscow State Pedagogical University), Moscow, Russian Federation*

(E-mail: klara_burnakova@mail.ru)

**Corresponding author: klara_burnakova@mail.ru*

Peculiarities of the function of the Khakass form -galah in a sentence

Abstract. The article is devoted to the Khakass participle form – galah. It is one of the secondary participle forms, which is found only among the speakers of the Turkic languages of Southern Siberia. The relevance of the research theme is because this form is distinguished by its complex structural organization. It includes no less complex functional and semantic features that were not received the most serious analysis in earlier studies. In the scientific literature, there are different points of view on its origin, which indicates the lack of scientific knowledge about this participle. The purpose of the article is to analyze and systematize the main characteristics of this form in order to identify specific meanings using materials of the Khakass language. In the course of the research, a theoretical and analytical review of the studies on participle form ending in – galah was carried out in other Turkic languages. Comparative and typological methods ensured the comparability of the results and confirmed the evidence foundation based on the original examples of the Khakass language. A comprehensive analysis of syntactic constructions with the participation of the participle form on -galah revealed the features of its structural characteristics in the Khakass language. As a result of the study, the components of the structural organization of the indicator on -galah, which form the specifics of its semantics and affect the appearance of various functions have been clarified

in the sentence. Information about the specifics of the semantics of this form is generalized and systematized, which expresses the action located in the time interval between the past and the present. Its main function is to state the absence of the result of the action at the time of speech, as well as to express the speaker's attitude to this fact.

Keywords: tense, participle, function, semantics, verb, mood, particle, auxiliary word, syntax.

Сведения об авторах:

Боргоякова Татьяна Николаевна, к.ф.н., доцент, ведущий научный сотрудник, Федеральный институт развития образования Российской академии народного хозяйства и государственной службы при Президенте РФ (РАНХиГС), проспект Вернадского, 82, стр.1, Москва, Российская Федерация.

Бурнакова Клара Николаевна, д.ф.н., доцент, профессор кафедры англйистики и межкультурной коммуникации Института иностранных языков, Московский городской педагогический университет, Малый Казенный пер., д. 5Б, Москва, Российская Федерация.

Авторлар туралы мәлімет:

Боргоякова Татьяна Николаевна, ф.ғ.к., доцент, жетекші ғылыми қызметкер, Ресей Федерациясы Президентінің жанындағы Ресей халық шаруашылығы және мемлекеттік басқару академиясының білім беруді дамыту жөніндегі федералды институты (РХШМБА), Вернадский даңғылы, 82, 1-ғимарат, Мәскеу, Ресей Федерациясы.

Бурнакова Клара Николаевна, ф.ғ.д., доцент, Мәскеу қалалық педагогикалық университеті, шет тілдер институты, англистика және мәдениетаралық байланыс кафедрасының профессоры, Малый Казенный к., 5Б үй, Мәскеу, Ресей Федерациясы.

Information about authors:

Borgoyakova Tatyana Nikolaevna, PhD in Philology, Leading Researcher at the Federal Institute for the Development of Education of the Russian Academy of National Economy and Public Administration under the President of the RF (RANEPА), Vernadsky Prospect, 82-1, Moscow, Russian Federation.

Burnakova Klara Nikolaevna, Doctor of Philology, Professor of the Department of Anglistics and Intercultural Communication, Institute of Foreign Languages, Moscow City Pedagogical University, Malyi Kazennyi pereulok, 5b, Moscow, Russian Federation.

В.Я. Бутанаев

*Н.Ф. Катанов атындағы Хакас мемлекеттік университеті,
Абақан, Ресей Федерациясы
(E-mail: astaibeg@mail.ru)*

Енисей қырғыздарының мемлекеттік құрылымы

Аннотация. Бұл мақалада ежелгі қырғыз мемлекеттігінің өмір сүру жағдайларын кешенді түрде қамтып, аталған кезеңдегі тарихи оқиғалар желісін қайта жаңғырту үшін әртүрлі дереккөз материалдарын жүйелеуге талпыныс жасалады. Автор қағандар әулеті мен олардың өкілдеріне сипаттама беріп, көшпенді қоғамның әлеуметтік саты деңгейлерін, вертикалды және горизонталды құрылымдық түзілімдердің өзара әрекеттестігін, Қырғыз қағанатындағы әдет заңының түпкілікті қағидаларын қарастырады. Зерттеуде қырғыздардың билеуші «Ажо» («Ажэ») әулетінің шығу тегі туралы әртүрлі болжамдар көрініс тапқан көне түркі жазба ескерткіштеріне, қытай жылнамаларына, тибет құжаттарына, моңғол шежіресіне және арабтардың географиялық еңбектеріне сілтеме жасалады, сондай-ақ «аз», «аз бұдұн» сөздерінің әрқилы ғалымдар тарапынан түсіндірмесі қырғыз халқы этногенезі контекстінде талданады. Бірінші қырғыз қағаны Барысбектің дипломатиялық қызметі, әскери жорықтары мен өлімі, оның Түркі қағанаты билеушілерімен туыстық байланыстары және саяси қарым-қатынастары сипатталады. Қырғыз мемлекетінің жоғары лауазымды тұлғалары – бектер келесі алты топқа бөлінді: цзайсяндар (жоғары әкімшілік шен), тұтұқтар (жергілікті жердегі атқамінерлер), бүйрұқтар (орталықтан аймаққа жіберілетін өкілдер), чжаншилер (іс жүргізушілер), чорлар немесе чурлар (әскери титул), тархандар (алым-салық жинаушылар); олардың әрбірі мемлекет басқаруда өзіне тән міндеттерді атқарды және қағанаттың алдында тұрған ағымдағы мәселелерді шешті. Ежелгі қырғыздардың көшпенді социумының тіршілігінде патриархалдық отбасы – «арка кұн» мен рулық қауым – «аал кұн» біраз маңызды орын алды. Қырғыз мемлекетіндегі әлеуметтік-этностық қанаудың бір көрінісі – тамырын сақ-ғұн дәуірлерінен тартатын қыштымдар құрылымы (институты) болды. Қырғыз қоғамында «төре» деп аталатын дәстүрлі әдет құқығының қатаң сақталатын қағидаларына негізделген сот төрелігі жүйесінің алғашқы нышандары ірге тепті.

Кілт сөздер: Орталық Азия, қырғыз мемлекеті, көшпенді қоғам, хакастар, қаған, ел, бек, аз, қыштымдар.

Кіріспе

Екі мың жыл бойына Оңтүстік Сібір мен Орталық Азияны мекендеген жауынгерлік рухы мықты көшпенді түркі халықтарының бірі – қырғыздардың ежелгі тарихында орын алған оқиғалар зерттеушілерді бей-жай қалдырмақ емес. Орталық Азиядағы саяси күрес алаңына б.д.д. III ғасырдың соңында шыққан қырғыздар одан әрі қарайғы ұзақ та қиян-кескі тарихының өне бойында өз бостандығын қарудың күшімен қорғап, осы өңірдегі үстемдік үшін ғұндардың, жуань-жуаньдардың, түркілердің, сейяньтолардың, ұйғырлардың, кидандардың, моңғолдардың және басқа көшпенділердің қуатты империяларымен тайталасып келді. IX ғасырда қырғыз тарихының жұлдызды сәті туды. Ұйғырлардың қорғаныс шебін тас-талқан ете отырып, қырғыздар Орталық Азияның кең даласын өзіне қаратты және әскери туын Байқал сырты, Мәнчурия, Қытай, Алашань, Шығыс Түркістан, Ертіс пен Обь өзендері бойына дейін желбіретіп өтті. Сібір тайгасы шегінен бастап, Тянь-Шаньның солтүстік беткейіне дейінгі Азия

жазықтықтары Қырғыз қағанатының құзырына қарады. Қырғыз тарихының терең білгірі, академик В.В.Бартольд бұл кезеңді «ұлы қырғыз мемлекеттігі» дәуірі деп атады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Енисей қырғыздары мемлекеттігінің тарихын зерттеуде автор көне жазба дереккөздеріне, археологиялық қазбанәтижелеріне, этнографиялық зерттеу материалдарына, фольклорлық және лингвистикалық мәліметтерге, т.б. жүгінеді. Тарихи-типологиялық, тарихи-салыстырмалы, ретроспективалық және проблемалық-хронологиялық зерттеу әдістері пайдаланылды.

Қырғыз мемлекеті тәуелсіз саяси құрылым болып, оның заңды дербестігін көрші державалар мойындады және елшілік қарым-қатынас жасасты. «Хягас қуатты мемлекет еді, – деп растайды IX ғасырға тиесілі қытай дереккөздері, – оның кеңістігі тукюе иелігіне [яғни Түркі қағанатына – В.Б.] барабар болды. Тукюе Үйі өз қыздарын олардың билеушілеріне ұзатып отырды. Шығыста гулигандарға [яғни Байқал бойындағы құрықандарға – В.Б.], оңтүстікте Тибетке, оңтүстік-батыста Гэлолуға [Қазақстанның оңтүстік-шығысында орналасқан Қарлұқ мемлекетіне – В.Б.] дейін созылып жатты» [1, б. 354]. «Ұлы қырғыз мемлекеттігі» тұсында (IX ғ.) қытай императоры өз хаттарында қырғыз қағанына ілтипат көрсете отырып, мынадай жолдарды жазды: «Хан ием, Сіз солтүстіктің жарық шашқан Жетіқарақшысы секілдісіз. (Сіз) иен даланың солтүстігінде ерлік таныттыңыз және билеушіге айналдыңыз. (Сіздің) қарым-қабілетіңіз аса таяқтың ұшар басындай көз шағылтады. (Сіз) шекара ажыратып, мемлекет құрдыңыз; батырлық рухыңызбен айрықша көзге түсіп, көптен бері билеушілік қабілетіңіз мәлім болды». «Сіздің қуатыңыз солтүстіктегі елдерді теңселтіп, даңқыңыз Солтүстік қақпасына [қытай астанасына] дейін жетті» [2, б. 21-27]. Қытай сарайы тарапынан қырғыз қағаны «текті батыр, шынайы және жарқын жүзді қаһарман қаған» деген мәртебелі лауазымға ие болды» [3, б. 125].

Қаған қырғыз еліндегі бүкіл бодан халықтың басшысы, өрістегі күллі малдың иесі болып саналды. Оның сөздері бұлжымас заңға айналды және жолдан тайғандарды «семсердің өткір жүзіндей» қиып түсті. Түркілердің көшпенді қоғамында хан билігі институты ру басыларының билігінен өрбіп шықты, өйткені түркі тілдерінде, оның ішінде хакас тілінде «қан» мен «билеуші» ұғымдары бір ғана «хан» сөзімен беріледі. Осылайша, хан әу баста қаны бір туыстардың билеушісін білдірді. Ол дәрежеге өз қандастарының қолдауымен билікті басып алған адам қол жеткізді. Бұл түсінік хакастардың туысы бар адамды – ханға, туысы жоқ адамды құлға теңейтін мақал-мәтелдерінде сақталған.

XIII ғасырда өмір сүрген араб ойшылы Закарийя әл-Қазвини өз еңбегінде қырғыз билеушісі туралы мынадай мағлұмат береді: «Олардың өздері бас иетін ханы бар, себебі ол көңілдерін жайландырады. Жасы қырыққа толмаған болса, хан бар жерде олардың ешбірі тізе бүгіп отыра алмайды» [4, б. 110]. Қырғыз заңдарына сәйкес, жасы қырықтан асқан адам ғана хан тағын иемдене алатын. Сондай-ақ, хакастар үшін қырық жас адам өміріндегі ең маңызды белес боп саналды. Қырық жасқа дейін биік қоғамдық лауазымдарды иемденуге, бата беруге, спиртті ішімдіктерді ішуге, т.б. тыйым салынды. Тек қырықтан соң ғана өмірлік тәжірибе жинақталады деген пайым болды.

Енисей қырғыздары мемлекетті білдіру үшін «ел» ұғымын қолданды. Басқа да түркі халықтарындағы секілді, «ел» сөзі екі түрлі мағынада жұмсалды: 1. Халықтың хандармен және бектермен туыстық байланыстағы елтұтқа бөлігі; 2. Елтұтқа топ басқаратын мемлекет немесе тайпалар одағы. Көне түркі мемлекеттерінің әрбірінде көштің басында ақсүйек рулардан шыққан, «тәңірі елі» деп аталатын билеушілер тұрды. Халық пен билеуші «ел» бірін-бірі толықтырды. Хан «елді ұстап», «бүдүнды» (қарапайым жұртты) басқарды, яғни ол азаматтық та, саяси-әкімшілік те билікті жүзеге асырды.

Хакас фольклорының мәліметінше, таққа мінген хан халыққа «жаяуларды аттылы етемін, жалаңашты тонды етемін» деп уәде берген. Халықты басқарудың мұндай қағидасы

Түркі қағанаты дәуірінде қалыптасқан болатын. Мысалы, Күлтегін бітіктасында: «Жалаңаш халықты тонды, Кедей халықты бай қылдым. Аз халықты көп қылдым», – делінеді [5, б. 40]. «Азаматтық басқарудың» көсемі бола отырып, хан ру басының құқығы ауқымында әрекет етті. Мұнымен қатар, ол әскери қолбасшының, төре бидің және абыздың да міндеттерін атқарды. Хан билігі Ұлы Көк – Тәңірінің жарылқауымен жүзеге асты. Ханға көктен түскен мұндай қайыр-шарапат түркі тілдерінде өмір қуатын білдіретін «құт» сөзімен түсіндірілді.

Хан теңдес адамдардың ішіндегі таңдаулысы болды, мұны «хан көтеру» деп аталатын таққа отырғызу рәсімі айғақтайды. Жоғары шенді игі жақсылар мұрагерді ақ киізге отырғызып, Күннің бағыты бойынша ғұрыптық құрбандық шалынатын орынды тоғыз рет айналдыратын да, егер ол мәңгі Жаратушының қалауына қарсы іс жасайтын болса, онда жаза ретінде бар байлығынан айырылатынын және иелігінде астындағы киізі ғана қалатынын айтып, бата беретін. Хан бұған «мұнан былай менің сөзім семсердей болады» деп серт беретін. Хакастардың батырлық эпосында Хонгорай билеушілері айтатын осыған ұқсас – «семсердің жүзі – өткір, ханның сөзі – заң» деген тұжырым сақталып қалған. Шығыстанушылардың зерттеулерінде атап көрсетілгендей, түркілердің ханды таққа отырғызу рәсімі шамандықтағы бақсыны әспеттеу ғұрпына келеді және, шамасы, сол алғашқы қауымдық дәуірлерден тамыр тартады [3, б. 99].

Қырғыз мемлекетінде «Ажо» немесе «Ажэ» деген атпен белгілі билік әулеті қалыптасты. Таң хроникасы: «Оның туы тігілген. Басқалары ұрпақтар атымен аталады», – деген мәлімет береді [1, б. 352; 6, б. 282]. Қытай дереккөздеріне сүйенсек, «Ажо» (Ажэ) – билеушінің мәртебесі әрі VIII-IX ғғ. қырғыздардың билеуші үйінің (әулетінің) тайпалық аты. Қытай үлгісінде жеткен осы қырғыз сөзінің мағынасы туралы ғалымдар арасында әлі күнге дейін бір ауызды байлам жоқ.

Осыған орай, VIII ғ. көне түркі жазбаларында әлденеше рет кездесетін жұмбақ «аз халқы» туралы мәселе қызығушылық тудырады [7, б. 102-104]. Түркітанушы И.В. Кормушиннің пікірінше, аздардың бірқатары Батыс Саянның оңтүстік бөлігінде, ал басқа, негізгі бөлігі Саяннан солтүстікке қарай, қазіргі Хакасияның аумағында, қырғыздарға таяу жерде қоныстанған [8, б. 12].

Түркі ханзадасы Күлтегін 711 ж. қырғыздарға әскери жорық жасаған кезде, «дала аздары жерінен» шыққан адам Көгмен таулары (Батыс Саян) арқылы жол көрсеткен. Оның «менің жерім – Аз» деген өз сөзі келтіріледі [5, б. 62, 67]. Контексте үңіліп қарағанда, аздардың Батыс Саянның (Көгменнің) тайгалық жынысында емес, дереккөзде айтылғандай, Саян етегіндегі жазық далаларда, яғни Абақан аңғарында мекендегені айқындалады. Белгілі шығыстанушы В. Бартольд аздардың қырғыз халқымен бірнеше рет қатар аталатынына әлдеқашан назар аударған. Түркі қағаны Білгенің (Могилян) билігі тұсында көршілес, бірақ Көгмен тауларының екі беткейін мекендеген (э)чиктер пен қырғыздар оған жауластықта болды. Білге қаған бітіктасында (э)чиктерге, содан кейін, конекстке қарағанда, Енисей қырғыздарына балауға болатын аздарға (аз бұдүн) қарсы жорықтар мен жеңістер жөнінде баяндалады. Кейбір шығыс дереккөздерінде қырғыздарды тіпті «ас» этнонимімен де атаған [9, б. 485; 10, б. 20].

Хягас мелекетінің билеушісі Ажо, қытай жылнамаларына сәйкес, Енисей (Гянь) өзенінің батыс жағындағы Қара тауда ірге тепкен. Көне түркі бітіктастарының мәліметі бойынша, қырғыз ханы Көгмен ішінде тұрақтаған. Көгмен деп бұл арада тек Батыс Саян ғана емес, оның Абақан аңғарындағы етегі де меңзеледі. Шамалауымызша, аталған дереккөздерде қырғыз билеушісінің бір ордасы туралы сөз етілген және ол аздар қоныстанған аймақта болған.

Біз үшін қырғыз қағаны Барыс бектің «аз халқы» (аз бұдүн) туралы нақты айтылатын Күлтегін бітіктасының мәліметтерінің маңызы зор [5, б. 38]. Көптеген түркітанушылар, оның ішінде белгілі ғалым С.Е. Малов та бар, «аз бұдүн» сөз тіркесін «саны аз халық» деп оқиды және одан этностық ұғым қарастырмайды. Мұндай аудармалардың екіұштылығы түркі тілдерінде «аз» сөзінің «саны аз, көп емес» деген мағына арқалайтындығына байланысты. Бұл ретте осы жолдарды әу басында В. Радлов пен Н. Козьмин: «Мен Аз-қырғыздардың елін құрдым (жасадым)», – деп оқығандығына зейін қою қажет [11, б. 8].

«Аз-қырғыз» сөз тіркесін «саны аз қырғыздар» деп оқуға болмайтындығы айқын, себебі көне түркі бітіктастарында: «Қуатты қырғыз қағаны біздің бәрінен бетер жауымыз болды», – делінген. Қытай дереккөздерінде де: «Цзянгунь [яғни қырғыздар – В.Б.] – күшті мемлекет», – деп айтылған.

Қырғыз жазба ескерткіштерінде «аз халқы» (аз бұдүн) кездеспейді, бірақ В. Радловтың аудармаларында «ач бұдүн» – «ач халқы» тіркесі ұшыарасады [12, б. 59]. Қырғыздардың өзі «аз» этнонимін «ач» деп айтуы ықтимал.

Қырғыз мемлекетіндегі жұмбақ «аздар» немесе «ачтар» деген кімдер? Олардың аттары түркі бітіктастарында неліктен қырғыздармен қатар еске алынады?

Күлтегін бітіктасының мәтініне үңілсек, «аздар» қырғыздардың елтұтқа бөлігіне сәйкесетінін байқаймыз. Мұндай жағдайда «аз» немесе «ач» халқын Қырғыз мемлекетінің қытай жазбаларында «ажо» (ажэ) түрінде бедерленген билеуші әулетімен теңдестіру қажет. Көне түркі бітіктастарының қашалған уақыты қытайдың Таң жылнамаларының Хягас елі және оның билеушілері – ажәлер туралы мәлімет берген мезгілімен тұспа-тұс келеді. Шамасы, аталған қытайлық пішіндерде түркілік қырғыз және аз (ач) этнонимдерінің дыбысталуы таңбаланған. Қытай жылнамалары бойынша, Ажо әулеті Қытайда билік құрған Таң Үйінің (Әулетінің) тегі атақты қолбасшы Ли Линге ұласатын бір тармағынан тарайды. Осы күнге дейін хакас руларының ішінде «ажыг» сүйегі бар, ол «ызыр» сүйегіне туыс деп танылып, ежелгі қырғыздардың ұрпақтары боп саналады [13, б. 20-21]. «Ажыг» сүйегі тарихи тұрғыдан байырғы «ач» халқымен және қырғыздардың билеуші «ажэ» әулетімен байланысты болуы әбден мүмкін.

Талдау

VIII-X ғғ. қырғыз билеушілері қаған мәртебесіне ие болды. Мұндай дәрежені Орталық Азияда көшпелі империялар құрған көне түркі қоғамының жоғары билік сатысындағы адамдары меншіктейтін. Бірінші қырғыз қағаны – Барысбек. Түркі қағаны Қапаған оның қаған атануына келісім беруге және оған Құтлық Елтеріс қағанның қызын ұзатуға мәжбүр болды [5, б. 38]. Бұл жағдай, шамасы, 693 жылы Құтлық Елтеріс өлгеннен соң көп ұзамай, Қапаған қағанның солтүстікке жорығы сәтсіздікке ұшырағаннан кейін орын алды. Осылайша, Қырғыз мемлекетінің дәрежесі Түркі қағанатымен, ал қырғыз қағанының мәртебесі түркі қағанының мәртебесімен теңесіп, екі елдің билеуші тайпалары әулеттер құдалығы арқылы бейбітшілік орнатты.

Қырғыз қағаны Барысбек сыртқы саясатын белсенді түрде жүргізді. 707, 709, 711 жылдары Таң империясына, сондай-ақ Тибет ханына қырғыз елшілігі жіберілді. Бұл уақытта түркілер Қытай империясымен қиян-кескі соғысып жатты және қырғыздар билеуші Ашина әулетімен туыстық байланыста болғанына қарамастан, олардың дұшпанымен одақтасты. Түркі билеушілерінің айтқаны: «Табғаш халқының қағаны бізге жаулықта болды. «Он оқ» (түргеш) халқының қағаны бізге жаулықта болды. Бірақ бәрінен бетер жаулықта болғаны – қуатты қырғыз қағаны. Бұл үш қаған ойласа отырып: «Иә, біз Алтын жынысына (жорыққа) барамыз», – деді. Олар осылай ойласты да: «Иә, біз шығысқа қарай, түркі қағанына қарсы жорыққа барамыз. Егер біз оған қарсы аттанбасақ, қайткен күнде де ол бізді (жеңеді): оның (яғни түркі халқының) қағаны – батыр, ақылгөйі – дана, қайткен күнде де, ол, шамасы, бізді жоймақшы болады. Біз үшеуміз бірлесіп, жорыққа аттанамыз және оны құртамыз...» [5, б. 66-67]. Түркілерге қарсы бұл одақтың ішінде түркілер үшін ең қауіптісі қуаты тасып тұрған қырғыздар болғандықтан, олардың жеріне алдын ала шабуыл жасау көзделді. 710-711 жж. қысында түркілер қырғыздарға қарсы тұтқиылдан жорық ұйымдастырды. Түркі әскерінің басында атақты қолбасшы Тоныкөк, Ашина әулетінен шыққан Күлтегін мен Білге шад ханзадалар тұрды. Тоныкөк Енисейді бойлайтын негізгі жолмен жүрмей, әскерін қар басқан Саян жотасы арқылы Аны өзені (бүгінгі Она өзені, Абақанның оң сағасы) аңғарымен алып өтіп, маңызды стратегиялық амал жасады. Осы айналма әдістің арқасында түркі қосыны қырғыздарға «ұйқының үстінде» баса-көктеп барды. Сұңға жынысындағы шайқас кезінде

Күлтегін мен Білгеге туыстығы бар қырғыз қағаны Барысбек қаза тауып, «оның халқы құл мен күң болды. Көгмен елі иесіз қалмасын деп біз аз (яғни сол кезде күйреуге ұшыраған – С.Малов) қырғыз халқында тәртіп орнаттық» [5, б. 39].

Алайда түркілер қырғыз мемлекеттігін жойған жоқ. Қырғыз билеушісі, яғни Барысбектің ұрпағы әрі түркі Білге қағанның жиені елді билеп қала берді. Ол белгілі дәрежеде дербестігін сақтап, басқа мемлекеттермен елшілік қарым-қатынасты жалғастырды. Мысалы, 722 ж. Таң сарайына «қырғыз тегіні Исибо Шэючже Биши Сыгинь келсе, 723 ж. тегін Цзюйли Пиньхэчжун Сыгинь сапар шекті. Олардың екеуіне де әскери шен берілді» [14, б. 241-242]. Бірақ қырғыздардың әскери қуаты әлдеқайда әлсіреп кетті. Дербестігін сақтап қалғанымен, қырғыздар 745 ж. Екінші Түркі қағанаты құлағанға дейін Орталық Азиядағы әскери шайқастарға қатысқан жоқ. Қырғыз билеушілері қаған мәртебесін Х ғ. соңына дейін сақтады. Айталық, 982-983 жж. жазылған «Худуд әл-әлем» шығармасында: «олардың билеушісін хырхыз-хакан деп атайды», – делінген [15, б. 48].

Қырғыз мемлекетінің елтұтқа адамдары «бек» лауазымын иемденген. Тіпті Екінші Түркі қағанатының билеушісі Елтерістің күйеу баласы болған бірінші қағанның есімінің өзі Барысбек еді. Қытай дереккөздерінде бұл титул «бей» үлгісінде берілген. «Хягас» билеушісінің, – деп мәлімет ұсынады Таң жылнамашылары, – үш министрі бар: Гйеси Бей (Цисибі), Гюйшабо Бей (Цзюйшабоби) және Ами Бей (Амиби)»; олар (мемлекетті бірлесіп басқарған) [1, б. 354; 5, б. 123].

Бектерге тайпа ақсүйектерінің билік басындағы дәрежелі адамдары жатқызылып, алты топқа бөлінді.

1. Қытайша «цзайсян» титулымен белгілі министрлер. Қытай мәліметтері бойынша, Қырғыз мемлекетінде жеті цзайсян болған.

2. Тұтұқтар (қытай дереккөздерінде «дуду») – жергілікті атқамінерлер немесе басқарушылар. Ұйғыр қағанатындағы тәрізді, олар ірі әкімшілік бірліктерді басқаруға тиіс болды. Қырғыз мемлекетінде үш тұтұқ болды. Енисей жазба ескерткіштерінде Аза Тұтұқ есімді қаһармандар жайында мәліметтер жолығады [5, б. 95].

3. Бұйрұқтар – сот істерін жүргізу үшін орталықтан жергілікті жерлерге жіберілген шенділер немесе бастықтар. Қытай дереккөздерінде оларды чжиши деп атайды. Бұйрұқтар бас-аяғы он адам болды. Олар негізгі сот қызметін атқарды. Ұйғыр қағанаты талқандалған соң, жеңілген яглақар тайпасының үстінен Бойла Құтлық Ярган бұйрұқ боп тағайындалды [12, б. 85].

4. Қытай дереккөздерінде «чжанши» деген атаумен белгілі іс жүргізушілер немесе хатшылар. Қырғыздар оларды «ынанчу» деп атаған секілді. Мысалы, қырғыз эпитафияларындағы есімдер арасында Ынанчу батыр, мемлекет билеушісі Ынанчу Білге бар. Олар іс жүргізу кеңсесінің, секретариаттың жетекшілері болды. Іс жүргізумен он бес адам айналысты. Іс жүргізушілер санының көптігі жазу мен құжат әзірлеу ісінің кең тарағанын көрсетеді. «Синь Тан шу» мәліметіне қарағанда, Қырғыз қағанатының іс жүргізу жүйесінде ұйғыр жазу пайдаланылған [3, б. 124].

5. Чорлар немесе чурлар – жоғары лауазымды адамдардың әскери сарбаздары. С.Г. Кляшторныйдың зерттеулеріне қарағанда, әскери-әкімшілік шенділерден құралған «чорлар» қағанның төңірегінде топтасқан. Мысалы, 732 жылы Күлтегін дүниеден қайтқанда, қырғыз қағанының атынан көңіл айту үшін Тардуш Ынанчу Чур келген [5, б. 33]. Чорлар санының есеп-қисабы бекітілмеген.

«Чур» титулы Енисей эпитафиялары кейіпкерлері есімдерінің арасында жиі кездеседі. Осы күнге дейін хакас тілінде өжет, ержүрек адамдарды «хал шор» немес «хал батыр» деп атайды. «Батыр» терминімен қатар қолданылуына қарағанда, «чор» титулы бәрінен бұрын әскери шенді білдірсе керек.

6. Тархандар (қытай дереккөздерінде «дагань») – салық, алым және заттай кіріштарлықтарды жинаушы жоғары шенділер. Тархандардың өздері алым-салықтан босатылған. «Сангундар»

– әскери генералдар тархандар қатарына жатқызылған. Тархандар мен сангундардың саны тұрақты болмаған. Қырғыз жазба ескерткіштерінде «Шатун таркан», «Тархан сангун», «Бойла бага таркан» есімді қаһармандар кездеседі [12, бб. 59, 63, 95].

Жоғарыда аталған шенділердің барлығы – цзайсяндар, тұтұктар, бұйрұктар, чурлар мен чжишилер «әскерді басқарды», шынымен іс жүзінде, бұлардың әскери-әкімшілік аппараттың шенділері (және командирлері) болғаны анық. Бұл ретте цзайсяндардың көп (жеті) және тұтұктардың аз (үш) болуы, Е. Кычановтың пікірінше, олардың орталық және жергілікті билік өкілдері ретінде бірін-бірі толықтырып тұрғанын растайды.

Билеуші жіктің арасында «тохчындар» немесе «төксиндер» (көксиндер) болды. Көне түркі мемлекеттерінде «тюксин» дегеніміз – түркілердің билік сатысында ханнан кейін үшінші орында тұратын адам [16, б. 596]. Олар көк түріктермен соғыс кезінде әскерді басқарған сыңайлы. Хакас фольклорында түріктердің тотемін меңзейді деп болжауға болатын алып қасқырлармен арпалысатын Ир-Тохчын туралы аңыздар кең тараған. Ир-Тохчынның есімінен қырғыздың «ир» (ер) титулын және «тохчын» сөзін аңғару қиын емес. Енисей эпитафияларынан «Көгшин батыр» есімін жолықтыра аламыз [12, б. 95]; бұл қырғыздарды осы титулдың болғанын айғақтайды.

Қаған тағының мұрагерлері, яғни ханзадалар «тегін» деп аталды. Тегіндер қырғыз елшілері ретінде Қытайға және Тибетке аттанып отырған. «Тегін» титулы Енисей эпитафияларында ұшырасады [12, б. 38]. «Тегін» сөзінің хакас тілінде бар екенін атай кеткен абзал. Бірақ қазіргі тілімізде ол керісінше мағынаға көшкен және қарапайым адамды білдіреді.

Бектердің өз иеліктері болды және олар Қырғыз мемлекетінің әкімшілік-аумақтық бірліктері – бірнеше «багтарда» тұратынадамдардың тобын басқарды. Мысалы, қырғыздардың тасбітіктерінде «алты баг будунка бег эртим» / «алты бөлік – «багтардың» халқына бек болдым» деген сөздер кездеседі. Әр баг 40 үйлі жұртқа немесе 40 көшпенді қонысқа – «аалдарға» бөлінген сияқты. 40 үйді алым-салық бірлігі ретінде қарастыру Хонгорайда XX ғасырға дейін сақталып келген.

Қырғыз эпитафияларына жүгінсек, әр бектің қырық кәсіби сарбаздан – ерлерден құралған әскери қосыны болған. Ол өз жауынгерлері үшін туған әкесіндей (канг) саналған. Әскери қосындар бектердің ақсүйектік билігінің тірегі қызметін атқарған. Қаған өз айналасына бектердің қалың шоғырын топтастырған және солардың мүдделерін білдірген.

Нәтижелер

Патриархалдық-рулық өмір салты басқа да көшпенді түркі мемлекеттері секілді, Қырғыз қағанатының да ежелден келе жатқан өзіне тән бір ерекшелігі болды. Ру – «оқ» және тайпа – «бұдун» көне түркі қоғамының негізгі бөлшектері еді. «Оқ» – ру сөзі Саян-Алтай түркілерінің тілінде осы уақытқа шейін сақталған. Көшпенділер өркениетінің өзгешелігіне сәйкес, хакастардың тілінде «угы чох кізі полбас, үлгүзи чох өдік полбас» – «руы жоқ кісі болмас, үлгісі жоқ етік болмас» деген тұрақты тіркес бар. «Оқ» түбірінен ұлды білдіретін «огул» және сәбиді, яғни мұрагерді, ұрпақты меңзейтін «огыс» сөздері өрбіп шыққан.

Орталық Азияның көшпенді мемлекеттерінде рулар мен тайпалардың қатаң иерархиясы қоғамдық құрылымның түпкілікті қағидасы болды. Рулар әу баста қан арқылы туысатын одақтар болып, олардың мүшелері өздерін ортақ бабадан таратты. Ру «арқа күн» деп аталатын патриархалдық отбасынан құралды. Термин «арқа» және «күн» – халық деген сөздерден түзілген, яғни бір-бірімен иықтасқан адамдарды білдірген [17, бб. 88-89]. Мұндай түсінік мүшелері бірін-бірі қолдайтын патрархалдық отбасы бар жерде орын алады. «Арқа күн» көшпенді ауыл болып біріккен, ұсақ экономикалық бірлікті құрайтын туыс адамдар тобын білдіруі мүмкін.

Хакастардың батырлық жырларында «аал күн» («ауыл халқы») деп аталатын ауыл қауымдастығы болғаны айтылады. Жеке-жеке қоныс боп өмір сүрген хакас малшылары аумақтық ұжымдық бірлестіктерді құрады. Жер бөлігіне ортақ меншік, отбасылық-рулық және көршілік өндіріс байланыстары олардың тіршілігінің негізі болды..

Ауыл қауымдастығының пайда болуы Қырғыз мемлекетінің аңызға айналған дәуіріне (VI-XIII ғғ.) жататынын көне түркі бітіктастары растайды. Қырғыз жазба ескерткіштерінде «эл күн»/адамдар және «кадаш күн»/туыстар ұғымдары жолығысады. Бұл тіркестердегі екінші – «күн», яғни адамдар, халық компоненті бүгінгі күні архаизмдердің санатына кіреді және қазіргі хакас тілінде қолданылмайды. Бұл сөз бізге көне түркі заманынан жеткен.

Қырғыз мемлекетіндегі Саян-Алтай тайгалық жынысында өмір сүріп, енисей қырғыздары тарапынан өзінше бір әлеуметтік-экономикалық қысымға ұшыраған бағынышты тайпалар «кештем» (XVII ғ. орыс құжаттарында қыштымы, яғни қыштымдар) деп аталған.

Қыштымдар туралы алғашқы деректер Тува мен Алтай аумағынан табылған, VIII-IX ғғ. тиесілі қырғыз жазба ескерткіштерінде таңбаланған. Мысалы, Қырғыз қағанаты дәуірінде Тувадағы Кемчик өзені аңғарын мекендеген жұрт әкімшілік бөлінісі алты «багтан» құралған қыштымдар (алты баг кешдем) болды. Шамасы, шекаралас аймақтарда күн кешіріп, қырғыздардың билік ықпалына көшкен халық қыштымға айналған.

VIII ғ. Қытай жылнамашыларының мәліметінше, қырғыздардан алаша аттар елі – «бома» деген атпен танылған солтүстік көршілерінен оңтүстік-шығысқа қарай «кешинянь» немесе «кэшидянь» ұрпақтары өмір сүрген. Олар жыл сайын өз басқарушыларына алым ретінде бұлғынның, кәмшаттың, тиіннің және ақ тышқанның терілерін жинап беріп отырған. «Кэшидянь» халқы (яғни қыштымдар) шамамен Солтүстік Алтай маңында тіршілік еткен секілді. Қырғыз бектері қыштымдардан алым жинап, өз шаруашылығында жұмыс күші ретінде пайдаланған. Таң дереккөздерінің айтуынша, қырғыздар Шығыс Саянның тайгалық жыныстарын мекендеген дубо, милиге, эчжи тайпаларынан шыққан қыштымдарды «ұстап алып, жұмысқа жеккен».

Ежелгі Тибет құжаттарының арасынан табылған, VIII ғ. орта шеніндегі бес ұйғыр елшісінің Орталық Азияның солтүстік бөлігі мемлекеттері туралы қайта баяндалған мәліметтері болып саналатын құжаттарда қыштым халқының атауы «гештум» үлгісінде кездеседі. Сөз жоқ, бұл жерде әңгіме ұйғырлардың бұрынғы солтүстік көршісі – Қырғыз мемлекетіне тәуелді халықтардың бірі туралы болып отыр [18, бб. 169-170].

Арабтардың «Худуд әл-әлем» географиялық еңбегінде тоғыз-оғыз түркілері мен қарлұқтардан солтүстікке таман, терістіктің иен қоныстарымен шекаралас жерде қырғыздар аймағы орналасқаны айтылады. Негізгі тұрғындарынан басқа, ол елдің шығысында «кури» халқы, ал батысында «кесим», яғни қыштымдар мекендеген. Кесим (Кестим) – «өзге халықтың аты, ол да хырхыздардан шыққан, (олар) таудың беткейлерін қоныстанады, шатырларда тұрады, тері, мускус, мүйіз және басқаларды өндіреді. Бұл – хырхыз халықтарының бірі, тілі халлух тіліне жақын, кимідері қимақтарға ұқсайды» [15, б. 48]. Бұрын жауланған аумақтардың тұрғындары болған қыштымдардың тәуелді тайпалары X ғасырда Қырғыз қағанатында ортақ әлеуметтік құрылымға бірігіп, қоғамның шеткері еңбеккер бөлігіне айналуы мүмкін.

Тұтас алып қарағанда, бастапқыда жаулап алынған тайпалар мен халықтар негізінде жасалған қыштымдар құрылымы алым-салық берушілер ретінде әлеуметтік-этникалық қанаудың үлгісі ретінде көрініс береді. Ол қырғыз мемлекеттігінің құрсағында пайда болды және қанаудың ерте феодалдық тәсілімен ұштасады.

Жазба деректерден келтірілген фактілерге жүгінсек, «қыштым» (кештем) атауы әуелде қырғыздар жаулап алған халықтардың бірінің этнонимімен байланысты деген ой келеді. Тарихта мұндай мысалдар аз кездеспейді. Мысалы, моңғолдар «хитад» деген сөзбен қытайларды ғана емес, құлдарды да білдірген.

Қыштымдар құрылымының атауы бағындырылған скиф тайпаларының бірінің атауынан («кештем» – «кистим» – «искитим» сөздерінің фонетикалық үндестігіне орай) шықты деп жорамалдауға болады, өйткені түркі тілінде скифтер «искит» терминімен белгіленеді (бастапқысы – «сакаит»). Хакас тілінде ақсүйектерді «искеттіглер»/ «искетті иемденушілер» деп атау осыған қосалқы мәлімет бола алады. Атақ-абыройсыз адамдарды «искеді чох»/

(искеті жоқ) деген. Бұл ретте «искет» сөзі арқылы біз әуелгі «искетем – кестем» пішініне шығып отырған болуымыз ықтимал. Хакастың «хыргынның» – ірі бай (яғни хыргыны бар) терминін біздің пайымымызға демеу деп ойлаймыз, себебі мұндағы «хыргын» сөзі көне түркілік «қыркын»/ «күн», «қызметші әйел» сөзінен өрбіген. «Хыргынның» сөзі бастапқыда «күні, қызметші әйелі бар» деген мағынаны білдіріп, «искеттіңлер» сөзімен үндескен. Мұндай жағдайда элеуметтік-этностық қанаудың әлгі түрі өте ескі дәуірлерде, яғни қырғыздардың бабалары (гяньгунь) ғұндармен бірге Оңтүстік Сібірге жылжып, скиф тайпаларын бағындырған кезеңде пайда болған.

Қырғыз мемлекетінде салықтар мен алымдар заттай өндірілген. «Ясак төлеушілер алымдарын бұлғын мен тиін түрінде беретін» деген мәлімет ұсынады қытай жылнамалары. Көне түркі жазба ескерткіштерінде «төлем, сый» мағынасындағы «йака» сөзі кездеседі. Хакастар ясак пен заттай салық төлеуге жөнелтілетін бұлғын терілерінің жиынтығын айту үшін «чага» (көне түркілік бастапқы «й») хакас тілінің дамуы барысында «ч» дыбысына ауысты) терминін қолданғанын атап өткен жөн. Біздің ойымызша, бұл ұғым Қырғыз мемлекеті дәуірінен бері сақталған.

Қырғыздарда мемлекеттік заңдардың негізі қызметін атқарған әдет құқығы – «төре», болған. Даланың «төре» заңы көшпенді қоғам мен мемлекет ұстанған бағдардан жаңылмау үшін тура жол көрсететін темірқазыққа айналған. Ол ақсүйектер мен халықтың қарым-қатынасын реттеді. Қырғыз бегінің құрметіне жазылған эпитафиялардың бірінде: «Қарапайым халқым, ынталы бол! Ел жарғысын бұза көрме!», – делінген.

Жаңадан сайланған әр хан өз билігін «төре» заңын мойындаудан бастауға тиіс болды. Кейінірек, Хонгорайда да осы тәртіп орнады. Хакас этнографиясының мәліметтеріне сүйенсек, Хакасияның далалық жиындарында елтұтқалар қызметіне кірісер кезде «ыра пазы төре ползын, төріткен төліне читсін!» – «істің басы төре болсын, ол ұрпақтан ұрпаққа жетсін!» деп ант берген. Өз өкілеттігін тапсырған уақытта бектер «төре пазы пик ползын! төрге толдыра ис ползын!» – «төре басы нық болсын! төр толы қазына болсын!». Елтұтқалар өз билігінің бар қуатын дала тұрмысы сүйенген бастауларды қорғау мен қолдауға жұмсады [19, б. 13]. Хакас тілінде «төре» термині билік пен мемлекет заңының рәмізі болып саналатын хан тәжін де білдіретінін атай кеткен дұрыс. «Төре» сөзі жалпытүркілік «төрі-» (туу, жаралу) етістігінен өрбуі мүмкін. Мұндай жағдайда ол әуел баста табиғи заңдылықты, мінез-құлықтың туа бітті ережесін, яғни тәңрілік тәртіпті айқындаған боп шығады.

Қырғыздардың әдет заңы өлтірілген туысы үшін қанды кек қайтаруды көздеді. Хакас тілінде осы уақытқа дейін «жастық басқа жастану, төсек астыға төсену үшін жаралған» деген сөз бар, мұның астарлы мағынасы кегі қайтарылған адам о дүниеде қанқұйлы дұшпанын өзіне «төсек» етеді дегенді меңзейді. Бұл салт патриархалдық-рулық қатынастар заманында пайда болды және Орталық Азияның көптеген көшпенді қоғамдарына тән. Мысалы, 1240 жылғы «Моңғолдың құпия шежіресінде»: «Жастығымды (яғни жауымның өлігін) ала кетіп өлемін», – деген жолдар ұшырасады [20, б. 4].

Қырғыз мемлекетінде қылмыстық заң нышандары болды. Фольклорлық мәліметтер бойынша, қырғыз мемлекеттігі дәуірінде хакастардың бабалары сот жүргізу ісін қалыптастырып үлгерген. Жоғары үкімді «албот» титулын иемденген бас қазы шығарған. Бұл атау көне түркілік «алпагут» терминінен өрбиді; ол «батыр, қаһарман» дегенді білдіреді және «алп» сөзімен түбірлес.

Заң бұзушылықтың алдын алу үшін көне түркі мемлекеттерінде хандар «сұмзүк» деп аталатын арнайы тыңшылар тобын ұстаған. Олар әзірленіп жатқан қастандықтар туралы мәлімет жеткізгендері үшін сый алған. Мысалы, қырғыз атқамінерінің ұлы Апрай чайзанды отан туралы еркіндікке күштар ән айтқаны үшін «сұмзүктың» шағымы бойынша хан жазаға тартқан.

Қытай хроникасы: «Олардың заңдары қатал. Шайқас алдында абыржу туғызғандардың, елшілік қызметін атқармағандардың, билеушіге теріс кеңес бергеннің, сондай-ақ ұрлық жасағанның басы шабылады. Егер әкесі болса, ұрының бас сүйегін оның мойнына асып қояды

да, ол өле-өлгенше оны тастамай жүрүү тиис» [1, б. 353]. Көріп отырғанымыздай, ауыр күнө үшүн өлүм жазасы тағайындалған. Сот шешімдері дәстүрлү күқык негізінде қабылданған.

Қорытынды

Қырғыз мемлекеті ерте феодалдық саяси құрылым болып, басқару тәртібінің рулық-тайпалық сипатымен, жетілмеген салық жүйесімен, сот аппараты нышандарының болуымен және дәстүрлү күқықтың үстемдігімен ерекшеленді. XIII ғ. моңғол шапқыншылығына дейін қырғыз мемлекеті өз егемендігін сақтады және Азия мемлекеттерімен, оның ішінде Қытаймен елшілік алмасып отырды. Мемлекеттік құрылымдарды басқару «төре» заңына негізделген, билеушілер қолдаған ережелерге сәйкес жүзеге асырылды. Бұл уақытта Қырғыз мемлекетінің әкімшілік құрылымының негіздері қалыптасып, одан кейінгі кезеңдерде өз қалпын сақтады.

Әдебиет

1. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. – Т.1. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – 382 с.
2. Материалы по истории кыргызов и Кыргызстана (Извлечения из китайских источников II в. до н.э. – XVII в. – Т.2. – Бишкек: Кыргызско-турецкий университет «Манас, 2003. – 260 с.
3. Кычанов Е.И. Кочевые государства от гуннов до маньчжуров. – М.: Восточная литература, 1997. – 320 с.
4. Демидчик В.П. «География» или «Памятники стран и предания о людях» Закария ал-Казвини. – Душанбе: Ирфон, 1977. – 127 с.
5. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. – М.-Л.: Издательство АН СССР, 1951. – 459 с.
6. Кюнер Н.В. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. – М.: Издательство восточной литературы, 1961. – 222 с.
7. Бутанаев В.Я. Загадочный народ «Аз» из Когменской страны// Этническая история тюркских народов Сибири и сопредельных территорий. – Омск, 1998. – С.102-104.
8. Кормушин И.В. Тюркские енисейские эпитафии. Тексты и исследования. – М.: Наука, 1997. – 303 с.
9. Бартольд В.В. Киргизы. Исторический очерк// Бартольд В.В. Сочинения. – Т.2. Ч.1. Общие работы по истории Средней Азии. Работы по истории Кавказа и Восточной Европы. – М.: Наука, 1963. – 1024 с.
10. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. – М. – Л.: Наука, 1959. – 111 с.
11. Козьмин Н.Н. Хакасы: историко-этнографический и хозяйственный очерк Минусинского края. – Иркутск: Изд-во Иркутской секции научных работников, 1925. – 186 с.
12. Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков. – М. – Л.: Изд. Академии наук СССР, 1952. – 126 с.
13. Бутанаев В.Я. Происхождение хакасских родов и фамилий. – Абакан: Лаборатория Этнографии НИС АГПИ, 1994. – 94 с.
14. Супруненко Г.П. Некоторые источники по древней истории кыргызов// История и культура Китая. Сборник памяти академика В.П. Васильева. – М.: Главная редакция восточной литературы, 1974. – 480 с.
15. Материалы по истории киргизов и Киргизии. Вып. 1. – М.: Наука, 1973. – С. 35-46.
16. Древнетюркский словарь. – Л.: Наука, 1969. – 715 с.
17. Бернштам А. Социально-экономический строй орхоно-енисейских тюрков VI-VIII веков. Восточно-тюркский каганат и кыргызы. – М. – Л.: Изд. АН СССР, 1946. – 207 с.
18. Потапов Л.П. Этнический состав и происхождение алтайцев: историко-этнографический очерк. – Л.: Изд-во Наука, 1969. – 196 с.
19. Бутанаев В.Я. Степные законы Хонгорая. – Абакан: Изд-во Хакас. гос. ун-та им. Н.Ф. Катанова, 2004. – 278 с.
20. Шаракшинова Е.К. Пословицы и поговорки. – Иркутск: Изд-во Иркут.ун-та, 1981. – 67 с.

Reference

1. Bichurin N.Ya. Sobranie svedenij o narodah, obitavshih v Srednej Azii v drevnie vremena. T.1 [Collection of information about the peoples inhabited in Central Asia in ancient times. V.1]. Moscow-Leningrad, Izd-vo AN SSSR, 1950. 382 p. [in Russian].
2. Materialy po istorii kyrgyzov i Kyrgyzstana (Iz vlecheniya iz kitajskih istochnikov II v. do n.e. – XVII v. T.2 [Materials on the history of the Kyrgyz and Kyrgyzstan (Extracts from Chinese sources of the II century BC – XVII century – V.2.]. Bishkek, Kyrgyzsko-tureckij universitet «Manas, 2003. 260 p. [in Russian].
3. Kychanov E.I. Kochevye gosudarstva ot gunnov do man'chzhurov [Nomadic states from the Huns to the Manchus]. Moscow, Vostochnaya literatura, 1997. 320 p. [in Russian].
4. Demidchik V.P. «Geografiya» ili «Pamyatniki stran i predaniya o lyudyah» Zakariya al-Kazvini [«Geography» or «Monuments of countries and legends about people» Zakariya al-Qazvini.]. Dushanbe, Irfon, 1977. 127 p. [in Russian].
5. Malov S.E. Pamyatniki drevneturkskoj pis'mennosti [Monuments of ancient Turkic writing]. Moscow-Leningrad, Izdatel'stvo AN SSSR, 1951. 459 p. [in Russian].
6. Kyuner N.V. Kitajskie izvestiya o narodah Yuzhnoj Sibiri, Central'noj Azii i Dal'nego Vostoka [Chinese news about the peoples of South Siberia, Central Asia and the Far East.]. Moscow, Izdatel'stvo vostochnoj literatury, 1961. 222 p. [in Russian].
7. Butanaev V.Ya. Zagadochnyj narod «Az» iz Kogmenskoj strany [Mysterious people «Az» from the Kogmen country]. In: Etnicheskaya istoriya tyurkskih narodov Sibiri i sopredel'nyh territorij [Ethnic history of the Turkic peoples of Siberia and adjacent territories.]. Omsk, 1998. P. 102-104. [in Russian].
8. Kormushin I.V. Tyurkskie enisejskie epitafii. Teksty i issledovaniya [Turkic Yenisei epitaphs. Texts and research.]. Moscow, Nauka, 1997. 303 p. [in Russian].
9. Bartol'd V.V. Kirgizy. Istoricheskij ocherk [Historical sketch]. In: Bartol'd V.V. Sochineniya. T.2. Ch.1. Obshchie raboty po istorii Srednej Azii. Raboty po istorii Kavkaza i Vostochnoj Evropy [Bartold V.V. Compositions. – V.2. Part 1. General works on the history of Central Asia. Works on the history of the Caucasus and Eastern Europe]. Moscow, Nauka, 1963. 1024 p. [in Russian].
10. Malov S.E. Pamyatniki drevneturkskoj pis'mennosti Mongolii i Kirgizii [Monuments of ancient Turkic writing in Mongolia and Kyrgyzstan]. Moscow-Leningrad, Nauka, 1959. 111 p. [in Russian].
11. Kozmin N.N. Hakasy: istoriko-etnograficheskij i hozyajstvennyj ocherk Minusinskogo kraja [Historical, Ethnographic and Economic Sketch of the Minusinsk Territory.]. Irkutsk, Izd-vo Irkutskoj sekcii nauchnyh rabotnikov, 1925. 186 p. [in Russian].
12. Malov S.E. Enisejskaya pis'mennost' tyurkov [Yenisei writing of the Turks]. Moscow-Leningrad, Izd. Akademii nauk SSSR, 1952. 126 p. [in Russian].
13. Butanaev V.Ya. Proiskhozhdenie hakasskih rodov i familij [The origin of the Khakass clans and surnames]. Abakan, Laboratoriya Etnografii NIS AGPI, 1994. 94 p. [in Russian].
14. Suprunenko G.P. Nekotorye istochniki po drevnej istorii kyrgyzov [Some sources on the ancient history of the Kyrgyz]. In: Istoriya i kul'tura Kitaya. Sbornik pamyati akademika V.P. Vasileva [History and culture of China. Collection in memory of academician V.P. Vasilyev.]. Moscow, Glavnaya redakciya vostochnoj literatury, 1974. 480 p. [in Russian].
15. Materialy po istorii kirgizov i Kirgizii. Vyp. 1 [Materials on the history of the Kyrgyz and Kyrgyzstan. Issue 1]. Moscow, Nauka, 1973. P. 35-46. [in Russian].
16. Drevneturkskij slovar' [Ancient Turkic dictionary]. Leningrad, Nauka, 1969. 715 p. [in Russian].
17. Bernshtam A. Social'no-ekonomicheskij stroj orhono-enisejskih tyurok VI-VIII vekov. Vostochno-turkskij kaganat i kyrgyzy [Socio-economic system of the Orkhon-Yenisei Turks of the 6th-8th centuries. East Turkic Kaganate and Kyrgyz]. Moscow-Leningrad, Izd. AN SSSR, 1946. 207 p. [in Russian].
18. Potapov L.P. Etnicheskij sostav i proiskhozhdenie altajcev: istoriko-etnograficheskij ocherk [Ethnic composition and origin of the Altaians: a historical and ethnographic sketch]. Leningrad, Izd-vo Nauka, 1969. 196 p. [in Russian].
19. Butanaev V.Ya. Stepnye zakony Hongoraya [Hongoray steppe laws]. Abakan, Izd-vo Hakas. gos. un-ta im. N.F. Katanova, 2004. 278 p. [in Russian].
20. Sharakhshinova E.K. Poslovicy i pogovorki [Proverbs and sayings]. Irkutsk, Izd-vo Irkut.un-ta, 1981. 67 p. [in Russian].

V.Ya. Butanayev

*Khakass State University named after N.F. Katanov, Abakan, Russian Federation
(E-mail: astaibeg@mail.ru)*

State system of the Yenisei Kyrgyz

Abstract. This article attempts to systematize various source materials for comprehensive coverage of the issues of the functioning of the statehood of the ancient Kyrgyz and restoration of the canvas of historical events of the period covered. The author gives a description of the kagan dynasty and its representatives, examines the levels of the social hierarchy of the nomadic society, the system of interaction of vertical and horizontal structural formations, the canons of customary law in the Kyrgyz kaganate. The study provides links to ancient Türkic written monuments, Chinese chronicles, Tibetan documents, Mongol legends and Arab geographical works, which reflect various hypotheses about the origin of the Kyrgyz ruling dynasty «Azho» («Azhe»), and also analyzes the interpretation of the words «az «,» Az budun «by various scientists in the context of the ethnogenesis of the Kyrgyz people. It covers diplomatic activities, military campaigns and the death of the first Kyrgyz kagan Barsbeg, his family ties and political relations with the rulers of the Turkic kaganate. The highest officials of the Kyrgyz state – begi were subdivided into the following six groups: tsaysians (high administrative rank), tutuki (governors), buyruks (messengers), zhangshi (clerks), chory or churas (military title), tarhans (collectors of taxes and taxes), each of which performed the corresponding functions in the management of society and solved the current tasks facing the kaganate. An important role in the life of the nomadic society of the ancient Kyrgyz was played by the patriarchal family – «arch kun» and the tribal community – «aal kun». In the Kyrgyz state, one of the manifestations of socio-ethnic exploitation was the institution of Kyshtym, whose origins date back to the Hunno-Scythian era. Kyrgyz society had the beginnings of judicial legislation, expressed in the functioning of a system of strictly established orders of customary (traditional) law – «töre».

Keywords: Central Asia, Kyrgyz state, nomadic society, Khakass, kagan, el, beg, az, kyshtyms.

В.Я. Бутанаев

*Хакасский государственный университет им.Н.Ф.Катанова,
Абакан, Российская Федерация
(E-mail: astaibeg@mail.ru)*

Государственный строй енисейских кыргызов

Аннотация. В этой статье предпринимается попытка систематизировать различные источниковедческие материалы для комплексного освещения вопросов функционирования государственности древних кыргызов и восстановления канвы исторических событий охватываемого периода. Автор дает характеристику династии каганов и ее представителей, рассматривает уровни общественной иерархии кочевого социума, систему взаимодействия вертикальных и горизонтальных структурных образований, каноны обычного права в Кыргызском каганате. В исследовании приводятся ссылки на древнетюркские письменные памятники, китайские хроники, тибетские документы, монгольские сказания и арабские географические труды, в которых нашли отражение различные гипотезы о происхождении кыргызской правящей династии «Ажо» («Ажэ»), а также подвергается анализу трактовка слов «аз», «аз будун» разными учеными в контексте этногенеза кыргызского народа. Освещаются дипломатическая деятельность, военные походы и смерть первого кыргызского кагана Барсбега, его родственные связи и политические отношения с правителями Тюркского каганата.

Высшие должностные лица кыргызского государства – беги подразделялись на следующие шесть групп: цзайсяны (высокий административный чин), тутуки (наместники), буйруки (посыльные), чжанши (делопроизводители), чоры или чуры (воинский титул), тарханы (собиратели налогов и податей), каждая из которых выполняла соответствующие функции в управлении обществом и решала текущие задачи, стоявшие перед каганатом. Немаловажную роль в жизнедеятельности кочевого социума древних кыргызов играли патриархальная семья – «арка кўн» и родовое сообщество – «аал кўн». В кыргызском государстве одним из проявлений социально-этнической эксплуатации стал институт кыштымства, истоки которого своими корнями уходят в гунно-скифскую эпоху. Кыргызское общество имело зачатки судебного законодательства, выраженных в функционировании системы строго установленных порядков обычного (традиционного) права – «төре».

Ключевые слова: Центральная Азия, кыргызское государство, кочевое общество, хакасы, каган, эль, бег, аз, кыштымы.

Автор туралы мәлімет:

Бутанаев Виктор Яковлевич, тарих ғылымдарының докторы, тарих кафедрасының профессоры, Н.Ф.Катанов атындағы Хакас мемлекеттік университеті, Ленин даңғылы, 92/1, Абакан, Хакасия Республикасы, Ресей Федерациясы.

Information about author:

Butanayev Viktor Yakovlevich, Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of General History of the N.F. Katanov Khakass State University, Lenin Ave., 92/1, Abakan, Republic of Khakassia, Russian Federation.

Сведения об авторе:

Бутанаев Виктор Яковлевич, доктор исторических наук, профессор кафедры всеобщей истории, Хакасский государственный университет имени Н.Ф. Катанова, пр.Ленина, 92/1, Абакан, Республика Хакасия, Российская Федерация.

Г.А. Набиуллина*Казанский (Приволжский) федеральный университет, Казань, Российская Федерация
(E-mail: guzelnab2@yandex.ru)***Коммуникативно-прагматические особенности речевого акта благопожелания
в татарской коммуникативной культуре**

Аннотация. Целью данной статьи является изучение коммуникативно-прагматических особенностей речевого акта благопожелания в татарской коммуникативной культуре. Актуальность исследования обусловлена тем, что исследование речевого акта пожелания татарского народа позволяет переосмыслить коммуникативную культуру в контексте глобализации и диалога культур, выявить коммуникативно-прагматические особенности речевого поведения татар. Понятийную теоретическую базу благопожеланий автор статьи рассматривает в рамках прагматической теории речевого акта, когда иллокутивная связь между говорящим и адресатом определяется сложившимися нормами и традициями того или иного этноса. Коммуникативно-ситуативные группы речевых выражений благопожелания в статье классифицируются как повседневные и торжественные, выявляются их различные коммуникативные ситуации, которые иллюстрируются многообразием татарских речевых клише, фразеологизмами и паремией. Устойчивые выражения благопожеланий в татарской культуре выражают симпатию, внимание, добрые отношения к собеседнику, тем самым они основываются на общепринятых правилах поведения и традиционной культуре этноса. Этнокультурные стереотипы коммуникативного поведения татар тесно связаны с их ментальными и культурными ценностями. В статье также подчеркивается, что основными мотивами благопожелания в татарском речевом акте являются пожелание здоровья, материального достатка, удачи и добра.

Анализ речевых формул благопожелания в системе татарской коммуникативной культуре приводит к выводу, что татары остаются верными и постоянными в соблюдении народных обычаев и традиций.

Ключевые слова: этнокультурный стереотип, речевая культура, татарская этнокультура, речевой акт, благопожелание.

Введение

Речевые стереотипы общения определяются ценностями, присущими каждой этнокультуре, характером ситуации и разными видами статуса и дистанции между партнерами по общению. Речевые стереотипы определяют специфику и своеобразие этикета народа. Они отражают многовековые традиции общения, обычаи и образ жизни народа, т.е. у каждого народа есть своя система устойчивых формул общения. В основе речевой культуры лежат нравственные требования к коммуникации этноса.

На наш взгляд, значимость изучения речевых стереотипов объясняется тенденциями активного взаимодействия различных этнокультур и усиления роли процессов этнической идентификации. За последнее время в современной науке возрос интерес к исследованиям этнокультурных особенностей выражения коммуникативных норм и поведения. В отечественной и зарубежной лингвистике был опубликован ряд исследований, посвящённых различным проблемам речевого общения. Выражения речевого этикета, речевой культуры являются объектом изучения всех разделов языкознания: лексикологии, фразеологии, грамматики и стилистики. В трудах [1; 2; 4; 11-15] исследованы теоретические вопросы и подходы к изучению

национально-культурной специфики речевого общения, этнокультурных стереотипов речевого поведения. В современной лингвистике стереотипные единицы также рассматриваются в рамках межкультурной коммуникации и социолингвистического, этнолингвистического и лингвокультурологического направлений [6; 7]. Особый интерес представляют исследования речевых стереотипов в языковой культуре близкородственных народов [7].

Целью данного исследования является изучение коммуникативно-ситуативных и прагматических особенностей речевого акта благопожелания в системе речевых стереотипов татарской лингвокультуры. В связи с поставленной целью в наши задачи входило отбор и систематизация речевых выражений, отображающих благопожелания; определить их коммуникативно-ситуативные особенности и прагматическое значение; выявить культурно-специфические маркеры благопожелания в татарской лингвокультуре.

Методы исследования

В решении поставленных задач предполагается использование описательного и стилистического метода. Описательный метод, представлен такими приемами, как метод сплошной выборки, метод обработки, интерпретации. Стилистический метод опирается, прежде всего, на семантический и контекстный анализ лингвоментальных стереотипов и национально-культурную коннотацию. Методы и подходы, использованные в работе, определяются комплексным характером исследования.

Материалом исследования являются татарские речевые клише, фразеологизмы и поговорки. Необходимость данного исследования обусловлена тем, что изучение речевого акта пожелания татарского народа позволяет рассмотреть коммуникативную культуру в контексте диалога культур Запада и Востока, в целом, и взаимодействия культур тюркских народов, в частности, выявить коммуникативно-прагматические особенности речевого поведения татар. Новизна данной работы определяется тем, что в данной статье проводится анализ речевого акта благопожелания в системе татарских речевых актов, выявляются коммуникативно-прагматические особенности благопожеланий. Информационной базой исследования являются следующие источники: письменный корпус татарского языка [10], татарско-русский и русско-татарский словарь Ф.А. Ганиева [3], толковый словарь татарского языка [9], татарско-русский фразеологический словарь Ф.С. Сафиуллиной [8], словарь татарских пословиц и поговорок Н. Исанбета [5].

Анализ

Пожелания являются одним из контактных средств коммуникативной культуры. В современной лингвистической науке существует множество различных определений понятия речевого акта пожелания. Так, например, в трудах Н.А. Трофимовой пожелание рассматривается как «речевой акт, иллюкутивная цель которого состоит в реакции говорящего на действие адресата либо на некоторое положение дел, касающееся адресата и требующее реализации пожелания в соответствии с нормами, принятыми в данном обществе» [11, с. 45]. Е.В. Вдовина определяет его как «вежливое речевое действие, которое реализуется говорящим с целью выразить внимание и симпатию по отношению к адресату и надежду на благополучие в жизни адресата в будущем и тем самым соответствовать нормам этикета, принятым в данном обществе» [2, с. 15]. По мнению многих ученых, пожелание выражает отношение говорящего к собеседнику, то есть адресату, «что способствует установлению и развитию контакта с другими представителями данного общества». Таким образом, от характера пожелания формируются межличностные отношения собеседников.

Итак, давая определение речевого акта пожелания, лингвисты, учитывают лингвистические и экстралингвистические факторы построения речевых выражений. Разница во взглядах заключается в том, что в определении речевого акта пожелания ученые акцентируют свое внимание или на формальной, или на содержательной стороне речевого акта. В структурном

плане изучаются структурно-синтаксическое оформление и лексическое наполнение пожелания в контексте коммуникативного пространства и сферы общения. А в содержательном аспекте речевой акт пожелания представляет собой действие между коммуникантами в определенной коммуникативной ситуации, направленное на осуществление намерения говорящего.

Речевые выражения благопожелания тесно связаны с традициями, исторически сложившимися устоями и этнокультурными ценностями народов. Благопожелания постоянно развиваются, но традиционные общеупотребительные стереотипизированные выражения остаются чрезвычайно устойчивыми. В татарской лингвистике для обозначения благопожелания употребляются термины «*теләк*» (пожелание), «*изге теләк*» (благое пожелание); общенародные благопожелания как древнейший афористический вид устного народного творчества обозначаются общетюркским названием «*алкыш*» [4]. Общеизвестно, что целью употребления пожеланий является соблюдение правил этикета, демонстрация своей осведомленности о событиях в жизни собеседника, внимание и симпатия к собеседнику.

Речевые выражения благопожелания, являясь коммуникативной ценностью гармоничного общения, используются в повседневной жизни с целью выражения положительных чувств и доброго отношения. Речевые выражения пожелания, как и доброе слово, имеют реальную ценность в тюркской культуре – веру в его способность к материализации. Татарская пословица *Кеше теләге кешегә кабул була, ди. (Пожелание непременно исполняется)* [5] утверждает силу воздействия пожелания. «В основе пожеланий лежит вера в магическую силу слова, стремление с ее помощью положительно воздействовать на жизнь человека» [4, с. 16]. Татары очень трепетно относятся к добрым, ласковым словам: *Татлы тел тимер капканы да ачар (Сладкие слова откроют и железные ворота); Жылы сүз – жан азыгы (Теплое слово – духовная пища)* [5].

Речевые формулы пожелания в основном образуются при помощи глаголов повелительного наклонения 3-го лица *булсын (пусть так будет), насый итсен, язсын (пусть суждено), бирсен (пусть даст)*. Активно употребляются речевые формулы *Алла Ходай, Хода Тәгалә, Аллаһе Тәгалә, Раббем + бирсен, насый итсен, насый булсын. Гомерең озын булсын, сиңа Хода Тәгаләнең шәфкәте, мәрхәмәте насый булсын.* (Г. Бәширов). *Аллаһе Тәгалә шуларның барысына да шәһидлек савабы язсын!* (Г. Исхакий) *Алла хәерле гомер бирсен!* (Г. Исхакий) *Алла тынычлык берлә рәхәт күрергә язсын!* (Г. Исхакий) [10].

Исходя из теоретических положений, речевые выражения пожелания в татарской коммуникативной культуре можно разделить на две тематические группы: **повседневные пожелания и торжественные пожелания**. Рассмотрим подробнее эти тематические группы.

Повседневные (бытовые или ситуативно-бытовые) пожелания, выполняя фактическую функцию, реализуются при коммуникативных ситуациях как приветствие, встреча, расставание, прием пищи, планирование события, благодарность, похвала, болезнь, напутствие, поучение, совет и т.д.

Как известно, приветствие является важным элементом первоначального межличностного взаимодействия партнеров. У татар при приветствии желают доброго, благополучного утра/ дня/ ночи и ключевым словом служит прилагательное “хәерле” (доброе), например *хәерле иртә (доброе утро), хәерле көн (добрый день); хәерле кич (добрый вечер)* [8; 9]. В татарской коммуникативной культуре также религиозные формулы приветствия-пожелания играют большую роль и в татарском коммуникативном поведении. Мусульманские приветствия *Әссәләмегаләйкем (Мир Вам)* и соответствующий ответ *Вәгаләйкем әссәләм (Мир Вам)* [8; 9], что обычно употребляются в речи старшего поколения или людей, относящихся к духовенству.

В речевой культуре прощание также является поддержанием дальнейших доброжелательных отношений. Наиболее нейтральными прощальными выражениями являются: *хуш(-ыгыз) (до свидания); сау бул(-ыгыз); исән бул(-ыгыз) (будьте здоровы); исән-сау бул(-ыгыз) (будьте здоровы); исәнлектә-саулыкта (будьте здоровы); сау булып торыгыз. (будьте здоровы)* [3; 8; 9].

При отъезде гостя или собеседника обязательно желают счастливой дороги: *хәерле сәгатътә (в добрый час); хәерле юллар // хәерле сәфәрлар (доброе пути)* [8; 9]. Пожелание-прощание могут выражать надежды на скорую встречу: *Тиздән күрешербез (Увидися скоро); Күрешербез, алла боерса (Дай бог, еще увидимся); Очрашырга язсын (Пусть нам суждено еще встретиться)*. Используя глаголы *булсын, язсын (пусть будет, пусть будет суждено)*, татары желают собеседнику здоровья, успехов и благополучия *юлларыгыз уң булсын (пусть дорога будет удачной); исән-сау кайтып әңитергә язсын (счастливо доехать)*. Например: *Исән йөрөп сау кайтырга язсын үзең. (В. Нуруллин) Исән-сау йөрөп кайтырга язсын! – дип, кул алышалар... (Г. Ибраһимов). Исән-сау йөрөп кайтулар насып булсын! (Р. Низами)* [10].

Пожелания в повседневной жизни обусловлены различными событиями жизни и могут быть использованы в разных коммуникативных ситуациях:

1) Пожелания, связанные с трудовой деятельностью, важным событиями и достижениями. Перед началом любого дела принято говорить: *хәерле сәгатътә (в добрый час); кулың (аягың) әңиң булсын (пусть будет легкой твоя рука (нога))*. Пожелание успеха в труде звучит *Аллаһ ярдәм бирсен! (Бог в помощь // Да поможет вам Аллах!); Аллаһ куәт бирсен! (букв. Дай Вам Аллах силы!)*. В ответ употребляется: *Амин. Шулай булсын! (Аминь. Пусть будет так)* [8; 9].

Стереотипными пожеланиями перед важным для человека событием (экзамен, защита диплома, выступление т.д.) являются следующие выражения: *Әшләрегез уң булсын! (Пусть дела будут удачными!); Уңышлар теллим. Бар да әйбәт булсын (Желаю удачи тебе, чтоб все было хорошо!) Ходай әңиңлеген бирсен! (Пусть Аллах облегчит вам работу!). Бар да син теләгәнчә булсын (Удачи тебе, пусть сложится все так, как ты хочешь); Исән-сау башкарып чыгарга язсын (Успешно закончит работу); Ходай тел ачкычлары бирсен. (Уңышлар юлдаш булсын (Удачи) и т.д.* [8; 9]. Например, *Бүгенгедән сезгә шушы яңа калада яшәргә, аны төзәргә, бөтен дөнъяга данлыклы итәргә насып булсын! (А. Гадел) Ул изге юлда, халкыбызның мәдәни мирасын кире кайтаруда, шул әңиңлегезнең һәр ике төрендә Сезгә иңәт уңышлары насып булсын, һәм ихлас күңелдән әйдә, халыкка хезмәткә!...» дибез. (Н. Гамбәр)* [10].

2) Пожелание материального богатства, финансового процветания и изобилия занимают особое место в татарской лингвокультуре: *Байлык, шатлык белән көн күрергә, шатлык, рәхәтлек белән йөрөп кайтырга насып булсын. (Г. Камал) Булган мал-мөлкәтегезнең һәм балаларыгызның игелеген күрөп яшәргә насып булсын! (Р. Зарипов)* [10].

3) Пожелания, связанные с обновкой: *котлы булсын (букв. пусть будет счастливым); әңылы тәнеңдә (өстеңдә) тузсын (букв. пусть износится на твоём теплом теле); куанычы күп булсын (букв. пусть будет много радостей)*.

Например: *Шулай әшләргә язсын, әңылы тәнеңдә тузсын. (Г. Тарханова). Читкеләрәң бигрәк йомшак икән, куанып кияргә язсын, Гөлтутаи әңиңгәчәй. (В. Имамов). Сез дә, иптәш Зәбирова, исән булыгыз, сезнең белән дә очрашырга насып булсын. (Г. Әпсәләмов)* [10].

4) Пожелания, выражающие прием пищи и поведение человека за столом. Во время приема пищи татары друг другу говорят: *тәмле булсын (пусть будет вкусным); ашларыгыз тәмле булсын (да будет вкусной ваша еда (пища)); чәйләрегез тәмле булсын (да будет вкусной ваш чай)* [8; 9]. В ответ просят гостя отведать обед: *бергә-бергә булсын! (пусть наша трапеза пройдет с тобой!), әйдә син дә рәхим ит (проходи, угощайся)* [8; 9]. «Случайный гость обязан отведать предложенное угощение, так как трапеза, в которой принимал участие незванный гость (гаип кунагы), считается благословленной высшими силами» [13, с. 16].

3) Пожелания семейного счастья и благополучия: *Үз тиңеңне табарга язсын; Насыпб ярыңны очратырга язсын; Гаилә бәхете теллим; тигезлектә картаерга язсын; Гаиләгез түгәрәк булсын и т.д.*, Например: *Шулай бергә-бергә көн күрергә язсын инде. (А. Әхмәтгалиева) Насыпбыңны табып, тигезлектә яшәргә язсын дип телә. (А. Әхмәтгалиева) Гаиләгезне бизәп, безне сөендереп, итәк тутырып балалар үстерергә язсын! (А. Хәсәнов) Горурланып, әңиргә нык басып, шушы фани дөнъяда бер-беребезнең кадерен белеп яшәргә язсын! (Г.Ф. Шәйхиева)* [10].

Среди таких благопожеланий ключевыми словами являются пожелание здоровья, личного счастья, счастья детей, уважения и любви к своим родителям, например: *Игелеген куру насып булсын Сез үстергән һәрбер баланың.* (В. Хәйдәрова). *Йорт салыгыз, уллар үстереgez, Бәхет керсен, дидең, өйләргә... Насып булсын, дидең, туган җирдә Буразнага ятып үләргә.* (Р. Вәлиев) *Кадер-хөрмәт сиңа насып булсын* (В. Хәйдәрова). *Озак яшә, балаңның бәхетен күрергә язсын!* (Г. Гыйльманов). *Ходай сезгә саулык-сәламәтлек, тыныч тормыш бирсен!* (Р. Зарипов) [10].

Торжественные благопожелания используются в связи с различными жизненными событиями (свадьба, рождение детей, смерть близкого и др.), и выполняют эмотивную функцию. В зависимости от речевой ситуации можно выделить следующие коммуникативно-прагматические подгруппы:

1) Свадебно-обрядовые пожелания: В татарской лингвокультуре молодоженам принято говорить много пожеланий. Стереотипными пожеланиями являются: *туйларыгыз котлы булсын (да будет счастливой ваша свадьба); гаиләgez ныклы булсын (пусть семья будет крепкой), тигезлектә гомер итеgez (живите душа в душу) бәхетле яшәgez (живите счастливо)* и т.д. Встречая молодую невестку, говорят ей добрые пожелания: *Төкле аягың белән (букв. с волосатой ногой); Җиңел аягың белән (с легкой ноги)* [8; 9].

2) Благопожелания, связанные с рождением и воспитанием детей: *исән-сау булсын (пусть будет здоровым ребенком); таза-сау булсын (пусть будет здоровым ребенком); авырмасын (пусть не болеет); озын гомерле булсын (пусть будет долголетним); бәхетле бала булып үссен (пусть растет счастливым ребенком); тәүфыйклы (иманлы, миһербанлы) булып үссен (пусть растет воспитанным)* [8; 9].

3) Пожелания при выражении соболезнования по поводу утраты близких людей или слова сочувствия. Наиболее общими пожеланиями из них являются: *Авыр туйфрагы җиңел булсын (пусть земля ему будет легкой); Урыны җәнәттә булсын (пусть место ему будет в раю).* Также желают здоровья родственникам: *Туганнарына сабырлык бирсен (букв.: терпения родственникам)* [10].

Торжественные благопожелания являются неотъемлемым компонентом поздравительной речи. В татарском языке, поздравляя человека с каким-либо праздником, принято желать ему здоровья, счастья, долгих лет жизни, любви, успехов, богатство. Стереотипным выражением татарского благопожелания является глагол *телим (телибез)* ((*желаю (желаем)*). *Бәхет телим. Сәламәтлек телим. Озын гомер телим. Шатлык телим. Слова котлыым // котлыйбыз (тәбрик итәм // тәбрик итәбез) сопровождаются словами чын күнелдән (от чистой души), чын йөрәктән (от чистого сердца), ихлас йөрәктән (от всего сердца), ихлас күңелдән (от всей души), кайнар (пламенно)* [8; 9]. Часто глагол *котлыым // котлыйбыз (тәбрик итәм // тәбрик итәбез)* опускается: *бәйрәм белән (с праздником); туган көнең белән (с днем рождения); яңа ел белән (с новым годом); җиңү көне белән (с днем победы); тугеыз белән (с днем свадьбы)* [8; 9].

Выражения благопожелания с помощью благословения до самого последнего времени было характерно для речи людей старшего поколения. Однако, в настоящее время ситуация изменилась, и такие выражения пожелания-благодарности стали популярны и частотны, как впрочем и само обращение к Аллаху: *Ходаем, тәүфикълы, тәлигалә гомерләр насып ит.* (Г. Камал) *Ходай Тәгалә икебезнең дә күңел канатыбызны, бөтен рухыбызны һаман шулай иман нуры белән ныгытып, саулык-сәламәтлек, уйларыбызга аклык – пакълек биреп, балаларыбызны тәүфыйклы, кешелекле итеп тәрбияләп, тигез яшәргә насып булсын инде, – дип амин тотты Хәсәнә абыстай, бәби туге мәшәкатъләре үтеп киткәч.* (С. Поварисов) [10].

Благопожелания используются также и в речевых ситуациях комплимента. Комплименты-пожелания констатируют успех адресата и направлены в будущее. Самыми стереотипными из них являются: *Һәрвакыт шулай яшә һәм чибәр булып калыгыз* (Будь всегда такой же молодой и любимой); *Һәрвакыт шулай миһербанлы һәм киң күңелле булып калыгыз* (Будь всегда таким же доброжелательным и добродушным!) [10].

Таким образом, речевые выражения пожелания употребляются как в повседневной и бытовой жизни, так и в торжественных случаях. Коммуникативные клише благопожеланий достаточно развиты в тюркских языках, выражая симпатию, внимание, расположение к адресату, они тем самым основываются на общепринятых правилах национального этикета. Как отмечают исследователи, этнокультурные стереотипы коммуникативного поведения татар тесно связаны с их ментальными и культурными ценностями [15]. Доброе, уважительное и дружелюбное отношение к собеседнику, позволяет достичь более эффективного и гармоничного общения. Примечательно то, что у татар речевые стереотипы пожелания имеет идеальный, то есть возвышенный и преувеличенный характер.

Заключение

Анализ речевых выражений пожелания позволяет сделать вывод, что функция пожеланий, в первую очередь, обусловлена верой в магическую силу слова. Основными мотивами речевого акта пожелания являются пожелание здоровья, материального достатка, удачи, добра. Традиционным выражением татарского пожелания являются глаголы *телим* (*телибез*) (*желаю* (*желаем*)), *булсын, язсын* (*пусть так будет*), *бирсен* (*пусть даст*). В татарском языке эмоционально-экспрессивную окраску придают лексические единицы *чын күнелдән* (*от чистой души*), *чын йөрәктән* (*от чистого сердца*), *ихлас йөрәктән* (*от всего сердца*), *ихлас күңелдән* (*от всей души*), *кайнар* (*пламенно*).

Как показывают наши исследования, в речевых актах благопожелания татарской этнокультуры отражаются мировоззрение, мудрость народа и богатый опыт языковой культуры. Основная национально-культурная идея в татарских благопожеланиях – это счастливая мирная достойная жизнь. Основными мотивами речевого акта пожелания являются пожелание здоровья, благополучия, удачи и добра.

Литература

1. Абдуллин А.А. Этические выражения в современном татарском литературном языке: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Казань, 2006. – 25 с.
2. Вдовина Е.В. Поздравление и пожелание в речевом этикете: концептуальный и коммуникативный анализ: автореф. канд. ... филол. наук. – М., 2007. – 24 с.
3. Ганиев Ф.А. Русско-татарский словарь. Изд. 3-е, испр. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2009. – 240 с.
4. Закирова И.Г. Жанр благопожеланий в татарском фольклоре // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2017. – №10. – Ч.3. – С. 15-18.
5. Исәнбәт Нәкый. Татар халык мәкальләре: мәкальләр җыелмасы: 3 томда. 1 том: «Мәкальләребез турында» дигән фәнни хезмәт һәм аңлатмалар белән. – Казан, 2010, 1 том. – 623 с.; 2 том. – 749 с.; 3 том. – 799 с.
6. Исина Г.И. Стереотипы и национальная языковая картина мира: автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. – Алматы, 2008. – 55 с.
7. Кузнецов А.В. Вербальные средства этикетного общения в чувашском языке: опыт компаративного, контрастивного и этнолингвокультурологического изучения: автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Чебоксары, 2004. – 25 с.
8. Сафиуллина Ф.С. Татарча-русча фразеологик сүзлек. – Казан: Мәгариф, 2001. – 335 б.
9. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. – Т. 1: А-В. – Казан: ТӘҺСИ, 2015. – 712 с.
10. Татар теленең язма корпусы. [Электронный ресурс] – URL: <http://www.corpus.tatar/tt> [Дата обращения: 20.04.2021].
11. Трофимова Н.А. Экспрессивные речевые акты в диалогическом дискурсе. Семантический, прагматический. Грамматический анализ. – СПб: Изд-во ВВМ, 2008. – 376 с.
12. Формановская Н.И. Речевой этикет и культура общения. – М.: Высш. шк., 1989. – 156 с.
13. Юсупова А.Ш., Набиуллина Г.А., Галимова Г.Н. Речевые стереотипы в языковом этикете татарской и турецкой этнокультур. Вестник Чувашского государственного педагогического университета им. И.Я. Яковлева. – 2018. – № 4 (100). – С. 328-336.

14. Mugtasimova G.R., Nabiullina G.A., Denmukhametova E.N. Paremiological fund of the Tatar people in the ethno-linguistic aspect. In.: *Life Science Journal*, 2014. – vol. 11, iss. 11. P. 409–412.
15. Wierzbicka A. *Semantics, culture and cognition: Universal human concepts in culture-specific configurations*. – New York: Oxford University Press, 1992. – 469 c.

Reference

1. Abdullin A.A. *Eticheskie vyrazheniya v sovremennom tatarskom literaturnom yazyke: avtoref. dis. ... kand. filol. nauk* [Ethical expressions in the modern Tatar Literary Language: autoref. dis. Candidate of Philology]. Kazan, 2006. 25 p. [in Russian].
2. Vdovina E.V. *Pozdravlenie i pozhelanie v rechevom etikete: konceptual'nyj i kommunikativnyj analiz: avtoref. kand. filol. nauk* [Congratulations and wishes in speech etiquette: conceptual and communicative analysis: autoref. dis. Candidate of Philology]. Moscow, 2007. 24 p. [in Russian].
3. Ganiev F.A. *Russko-tatarskij slovar'*. Izd. 3-e, ispr [Russian-Tatar dictionary. 3rd ed., re.]. Kazan, Tatar. kn. izd-vo, 2009. 240 p. [in Russian].
4. Zakirova I.G. Zhanr blagopozhelanij v tatarskom fol'klore // *Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki* [«The genre of benevolence in Tatar folklore» Philological sciences. Questions of theory and practice]. Tambov, Gramota, 2017. №10. Vol.3. P. 15-18.
5. Isanbat Nakyj. *Tatar halyk makal'lare: makal'lar zhyelmasy: 3 tomda. 1 tom: «Makal'larebez turynda» digan fanni hezmat ham anlatmalar belan* [Tatar folk proverbs: a collection of proverbs: 3rd ed. 1 issue: Scientific work «on proverbs and sayings» with comments]. Kazan, 2010. 1 tom. 623 p.; 2 tom. 749 p.; 3 tom. 799 p. [in Tatar].
6. Isina G.I. *Stereotipy i nacional'naya yazykovaya kartina mira: avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni doktora filologicheskix nauk* [Stereotypes and the national language picture of the world: abstract of the dissertation for the degree of Doctor of Philology]. Almaty, 2008. 55 p. [in Russian].
7. Kuznecov A.V. *Verbal'nye sredstva etiketnogo obshcheniya v chuvashskom yazyke: opyt komparativnogo, kontrastivnogo i etnolingvokul'turologicheskogo izucheniya: avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni kandidata filologicheskix nauk* [Verbal means of etiquette communication in the Chuvash language: the experience of comparative, contrastive and ethno-linguoculturological study: abstract of the dissertation for the degree of Candidate of Philological Sciences]. Cheboksary, 2004. 25 p. [in Russian].
8. Safiullina F.S. *Tatarcha-ruscha frazeologik syzlek* [Tatar-Russian Phraseological Dictionary]. Kazan, Magarif, 2001. 335 p. [in Tatar].
9. *Tatar telenen anlatmaly suzlege. I tom: A-V* [Explanatory dictionary of the Tatar language. Volume I: A-B.]. Kazan, TAhSI, 2015. 712 p. [in Tatar].
10. *Tatar telenen yazma korpusy*. [Elektronnyj resurs] [Written corpus of the Tatar language [Electronic resource]]. – URL: <http://www.corpus.tatar/tt> [Data obrashcheniya: 20.04.2021]. [Accessed: 20.04.2021]. [in Tatar].
11. Trofimova N.A. *Ekspressivnye rechevye akty v dialogicheskom diskurse. Semanticheskij, pragmaticheskij. Grammaticheskij analiz* [Expressive speech acts in dialogic discourse. Semantic, pragmatic. Grammatical analysis]. Saint Petersburg, Izd-vo VVM, 2008. 376 p. [in Russian].
12. Formanovskaya N.I. *Rechevoj etiket i kul'tura obshcheniya* [Speech etiquette and communication culture]. Moscow, Vyssh. shk., 1989. 156 p. [in Russian].
13. Yusupova A.Sh., Nabiullina G.A., Galimova G.N. *Rechevye stereotipy v yazykovom etikete tatarskoj i tureckoj etnokul'tur* [Speech stereotypes in the language etiquette of the Tatar and Turkish ethnic cultures]. In: *Vestnik Chuvashskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta im. I.Ya. Yakovleva* [Bulletin of the I.Ya. Yakovlev Chuvash State Pedagogical University.]. 2018. № 4. (100), P. 328-336. [in Russian].
14. Mugtasimova G.R., Nabiullina G.A., Denmukhametova E.N. Paremiological fund of the Tatar people in the ethno-linguistic aspect. In.: *Life Science Journal*, 2014. vol. 11, iss. 11, P. 409-412.
15. Wierzbicka A. *Semantics, culture and cognition: Universal human concepts in culture-specific configurations*. New York, Oxford University Press, 1992. 469 p.

Г.А. Набиуллина

*Қазан (Приволжский) федералдық университеті, Қазан, Ресей Федерациясы
(E-mail: guzelnab2@yandex.ru)*

Татар коммуникативті мәдениетіндегі ізгі тілек айту рәсімінің коммуникативті-прагматикалық ерекшеліктері

Аннотация. Татар коммуникативті мәдениетіндегі ізгі тілек айту рәсімінің коммуникативтік-прагматикалық ерекшеліктерін зерттеу мақаланың басты мақсаты саналады. Зерттеудің өзектілігі татар халқының ізгі тілек айту рәсімін қарастыру коммуникативтік мәдениетті жаһандану және мәдениеттер диалогы аясында қайта зерделеуге, татар халқының сөйлеу әдебінің коммуникативтік-прагматикалық ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік беретіндігінен көрінеді. Мақала авторы ізгі тілек білдірудің ұғымдық теориялық негіздерін сөйлеу әрекетінің прагматикалық теориясы шеңберінде қарастырады, бұл ретте сөйлеуші мен адресат арасындағы иллокутивті байланыс белгілі бір этностың қалыптасқан нормалары мен дәстүрлері негізінде анықталады. Мақалада ізгі тілек білдірудің коммуникативтік-ситуациялық топтары күнделікті және салтанатты болып жіктеледі, олардың татарша сөйлеу клишелерінің, фразеологизмдер мен паремиялардың алуан түрлілігінен көрінетін әрқилы коммуникативті жағдайлары анықталады. Татар мәдениетіндегі ізгі тілектердің тұрақты көріністері ықыласты, пейілді, сұхбаттасушыға қатысты жақсы ниетті танытады, сөйтіп олар жалпыға бірдей мінез-құлық ережелеріне және этностың дәстүрлі мәдениетіне негізделеді. Татарлардың коммуникативтік мінез-құлқындағы этномәдени стереотиптер олардың менталдық және мәдени құндылықтарымен тығыз байланысты. Сондай-ақ мақалада татар сөйлеу әрекетіндегі ізгі тілектің басты мотивтері денсаулық, материалдық ауқат, сәттілік пен жақсылық тілеу екендігі баса айтылған.

Татар коммуникативтік мәдениеті жүйесіндегі ізгі тілек айту формулаларын талдау нәтижесі татарлардың халықтық әдет-ғұрып пен салт-дәстүрлерді сақтауда адал және берік екендігі жөнінде қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: этномәдени стереотип, сөйлеу мәдениеті, татар этномәдениеті, сөйлеу әрекеті, ізгі тілек.

G.A. Nabiullina

*Kazan (Volga Region) Federal University, Kazan, Russian Federation
(E-mail: guzelnab2@yandex.ru)*

Communicative and pragmatic features of the speech act of benevolence in the Tatar communicative culture

Abstract. The purpose of this article is to study the communicative and pragmatic features of the speech act of benevolence in the Tatar communicative culture. The relevance of the research is because the study of the speech act of the Tatar people's wishes allows us to rethink the communicative culture in the context of globalization and the dialogue of cultures, to identify the communicative and pragmatic features of the speech behavior of the Tatars. The author considers the conceptual theoretical basis of well wishing within the framework of the pragmatic theory of the speech act, when the illocutionary connection between the speaker and the addressee is determined by the established norms and traditions of a particular ethnic group. The article classifies the communicative-situational groups of speech expressions of benevolence as everyday and solemn, reveals their various communicative

situations, which are illustrated by the variety of Tatar speech cliches, phraseological units and paroemias. Stable expressions of good wishes in the Tatar culture express sympathy, attention, and good relations to the interlocutor, thus they are based on the generally accepted rules of behavior and the traditional culture of the ethnic group. The ethno-cultural stereotypes of the Tatars communicative behavior are closely related to their mental and cultural values. The article also emphasizes that the main motives of benevolence in the Tatar speech act are the wish for health, material prosperity, good luck and kindness.

The analysis of the speech formulas of benevolence in the system of Tatar communicative culture leads to the conclusion that the Tatars remain faithful and constant in observing folk customs and traditions.

Keywords: ethno-cultural stereotype, speech culture, Tatar ethno-culture, speech act, benevolence.

Сведения об авторе:

Набиуллина Гузель Амировна, кандидат филологических наук, доцент Института филологии и межкультурной коммуникации, Казанский (Приволжский) федеральный университет, ул. Татарстана, 2, Казань, Российская Федерация.

Автор туралы мәлімет:

Набиуллина Гузель Амировна, филология ғылымдарының кандидаты, филология және мәдениетаралық байланыс институтының доценті, Казан (Еділ бойы) федералды университеті, Татарстан к-сі, 2, Қазан, Ресей Федерациясы.

Information about author:

Nabiullina Guzel Amirovna, PhD in Philology, Associate Professor at the Institute of Philology and Intercultural Communication, Kazan (Volga Region) Federal University, Tatarstan str., 2, Kazan, Russian Federation.

Б.Ж. Омаров

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы
(E-mail: b_om777@mail.ru)*

«Тотынама» және оның өзбек әдебиетіндегі нұсқалары

Аннотация. Әлем әдебиетіндегі ең танымал әрі көп нұсқалы шығармалардың бірі – «Тотынама» әлі күнге дейін зерттеліп-зерделенуден кенде қалған емес. Барлық елдерге тараған әйгілі туындының әр кезеңдегі авторлары да жеткілікті. Дүние жүзінің сөз өнерінде ерекше мойындалған, көркемдік деңгейі жоғары Зияуддин Нахшаби «Тотынамасы» кейінгі «Тотынамаларға» берік негіз қалады. Соны өз тіліне аударып, өңдеп-жөндеген қаламгерлер еңбегінің арқасында бірнеше жаңа нұсқалар өмірге келді. Шығыс шайырларынан үлгі алған кітаби ақындардың бесігіне айналған Орталық Азияға да осы Нахшаби нұсқасы кеңінен тарады. Аталған аймақтағы мемлекеттер ішінде «Тотынаманың» көне қолжазбаларын сақтап, халық мұрасын тиімді пайдаланған Өзбекстанның орны бөлек. Сонымен қатар, осы елдің әдебиетінде Нахшаби шығармасынан тамыр тартып, «Тотынама» атауын иеленген тұтас шығармалар пайда болды. Латифидің проза, Хиромидің поэзия жанрында туындатқан «Тотынамалары» өзбек әдебиетінің шоқтығын көтеріп тұрған қастерлі құндылықтар екені анық. Бұл мақала көршілес өзбек еліндегі «Тотынамаға» қатысты мәліметтер мен деректерді жинақтап, осы тақырыпқа орай жүргізілген зерттеулерді сараптап-саралап, ой қорытуға арналған. Автор өзбек жеріне тараған «Тотынама» нұсқаларының ерекшеліктері, осы жәдігерліктердің әдеби маңызы мен көркемдік құндылығы жайындағы пікір-пайымдарын ұсынады.

Кілт сөздер: Зияуддин Нахшаби, өзбек әдебиеті, «Тотынама» қолжазбалары, Хироми мұрасы, құрақ-хикаят, тоты әңгімелері, құс тілі, әдеби жәдігерлік, көркем аударма, шайырлар.

Кіріспе

Үнді топырағынан бастау алып, дүние жүзінің көптеген мемлекеттеріне тараған, шығыс жұртыныңқадири асыл мұрасы ретінде бағаланатын «Тотынама» хикаяты [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8] Орталық Азия елдерінің әдебиет нұсқаларында түрліше көрініс тапқаны белгілі. Талай жұрттың рухани қазынасына дендеп енген ғажайып туындының желісін құрайтын жекелеген сюжеттердің қазақ сөз өнерінде қалай өрістегені өз алдына бөлек әңгіме. Сонымен қатар, әлемге әйгілі әдеби ескерткіштің үлгісімен жазылған шығармалар көршілес өзбек әдебиетіне де тиесілі. Зияуддин Нахшабидің «Тотынамасын» зерттеп, ғылыми еңбек қорғаған тәжік ғалымы Амрияздон Алимардонов бұл хикаяның кейінгі шығармаларға қалай ықпал еткеніне жан-жақты тоқтала келіп, XIX ғасырда өзбек тілінде екі нұсқа пайда болғанын, қара сөзбен жазылған нұсқасы Латифидің қаламынан шыққанын, ал поэтикалық дастанның авторы Молла Құрбан Хироми екенін айтады [9, 33 б.]. Шартарапты шарлаған сайын түрлене түскен «Тотынаманың» өзбек топырағында поэзиялық та, прозалық та үлгілерінің болуы әлемдік құндылықтың бұл елде барынша бағаланғанының белгісі деп білеміз.

Зерттеу әдістері

Осы тақырыпты жан-жақты зерттеп-зерделеген татар ғалымы Хатип Миннегулов Хиромидің 1854-1885 жылдарда «Тотынаманың» 12 мың шумақшадан тұратын поэтикалық нұсқасын жазғанын, сондай-ақ, Нахшаби кітабының бұдан басқа да өзбекше, түрікше аудармалары (Сарый Габдулла, Латифи) бар екенін айтады [10, 266 б.]. Жалпы, «Тотынаманы»

тұтас күйінде туынды шығармаға айналдыруға Орталық Азия елдері әдебиетінің бәрінде бірдей талпыныс жасала қойған жоқ. Бірақ бұл халықтардың көркем сөз өнеріне кіріккен әлемге танымал жәдігерліктің кейбір сюжеттері немесе белгілі бір эпизодтары негізінде түрлі жанрдағы жаңа шығармалар көптеп жазылғаны рас. Сондықтан, Латифи мен Хиромидің шығармалары әйгілі әдеби ескерткішті бүкіл мән-мазмұнын, әдепкі желісін бұзбай, өзбек топырағында өзгеше қырынан танытуға мол мүмкіндік бергені анық.

«Тотынаманың» көне қолжазбаларын сақтап, біздің заманымызға дейін жеткізу ісіне өзбек жұрты айтарлықтай үлес қосты. Ескі құндылықтарды ерекше қадірлейтін Өзбекстан бұл жағынан өзге көршілестеріне үлгі бола алады. Осыған орай нақты деректерді мысалға келтірейік. А.Алимардоновтың мәліметі бойынша, әлемнің кітапханаларында Нахшаби «Тотынамасының» 85 қолжазбасы сақталған. Дәлірек айтсақ, бұрынғы кеңестік республикаларда 37 қолжазба, ал алыс шетелдерде 48 қолжазба білім, ғылым және мәдениет мекемелерінің қарауына алынған. Соның ішінде Өзбекстан Ғылым академиясының шығыс қолжазбалары қорында 8 дана, Ташкент мемлекеттік университетінің кітапханасында 3 дана «Тотынама» нұсқасы тіркелген [9, 14-15 б.]. Демек, өзбек мұратанушылары арғы дәуірден тамыр тартатын қастерлі құндылықтың бүгінгі ұрпақтың қолына тиіп, кәдесіне жарауы үшін зор еңбек сіңіргеніне талас жоқ.

Осыған орай мәселені жан-жақты қарастырып, тиісті қорытындылар жасау үшін салыстырмалы-салғастырмалы және тарихи-типологиялық әдіс-тәсілдер қолданылды.

Мәселені талдау

«Тотынаманың» өзбек еліне қатыстылығы жөніндегі тағы бір деректі Мұхаммед Алем Лабидің ауған ақыны Мырза Ниязи Балхидің шығармашылығына арналған ғылыми еңбегінен кездестірдік. Онда XIX ғасырда өмір сүрген (шамамен 1807/1808 жылдары туып, 1875/1876 жылдары қайтыс болған), парсы және өзбек тілдерінде қатар жазған ақынның қалдырған мұрасының ішінде 38 бәйіттен тұратын «Тотынама» атты мәснауи жанрындағы қолжазба шығармасы бар екені айтылады. Бірақ қос тілде бірдей жырлаған шайырдың бұл туындысы оның көне өзбек тіліндегі емес, парсы тіліндегі жазбаларының тізімінде тұр [11, 16 б.].

Осы аталған шығармалардың ішінде өзбек әдебиетінің айтулы тұлғасы, шығыс әдебиетінің көрнекті өкілі Молла Құрбан Хироми жазған «Тотынаманың» орны бөлек. Шығыс шайырының соңына қалдырған мұрасы біршама деңгейде зерттелген деуге болады. Мәселен, 1966 жылы өзбек ғалымы Т. Караев академик В. Абдуллаевтың жетекшілігімен «Хироми және оның әдеби мұрасы» деген тақырыпта кандидаттық диссертация қорғап, ақын туындылары жөніндегі ойтұжырымдарын ғылыми айналымға қосты. Бұл еңбекте шайырдың өмірі мен шығармашылығы егжей-тегжейлі қарастырылып, сол кездегі идеологиялық талап тұрғысынан болса да, нақты баға берілді. Соңына мол қазына қалдырған жыр жампозының туындыгерлік болмысы ғана емес, өмірбаяндық деректері де біршама нақтыланды. Зерттеушінің тұжырымына сүйенсек, «Тотынаманы» жырлаған Молла Құрбан Хироми – XIX ғасырда Бұқара әмірлігі аумағында өмір сүрген ақын. Өз заманының ірі шайырлары Муджирим Обид, Сабир Сайкали, Шавки Каттақургани, Молла Құрбан Джани, Тәлиб Тәлиби, Мири сияқты ол да өзбек әдебиетінің дамуына зор үлес қосты [12, 4 б.]. Әрине, Молла Құрбан Хироми өзге тұрғыластары секілді өз заманының жыршысы болды, қоғамдағы әлеуметтік құбылыстарды, түрлі қайшылықтарды өлеңдеріне арқау етті. Өзбек ғалымы бұл зерттеуінде осыған назар аударып, ақынның шығармаларын тақырыптық тұрғыдан жіктеп-жіліктеп, көркемдік әдіс-тәсілдеріне жан-жақты талдау жасайды.

Т. Караевтың дерегі бойынша, Хироми шамамен 1803-1804 жылдары Бұқара әмірлігіне қарасты Китаб қаласында туған [12, 5 б.]. Кітап атауын иеленген шаһарда өмірге келген ақын әйгілі шығыс шайырларының жолын жалғайды. Осыған орай ақын мұрасын зерттеуші Хиромидің Сағди мен Науаи дәстүрін дамытқанын атап көрсетеді. Мұның белгілерін шайырдың түрлі шығармаларынан аңғаруға болады. Ғалым деректеріне ден қойсақ, ақынның «Бустон» мен «Гүлістан» дастандарында Сағди идеялары көрініс тапса, «Фархат-Шырын», «Сабья мен Сайер» дастандарында Науаи үлгілері байқалады. Бұдан біз Хироми ақынның шығысқа тән дәстүрлі жыр мектебінен жеткілікті тәлім алғаны жөнінде айқын қорытындыға келеміз.

Тағы бір дерек көзінде Хиромидің «Раъно мен Зебо» деген шығармасының бастау-бұлағы боп саналатын Мырза Бархурдор Фарохидің (1710 жылы өмірден өткен) «Махбубул-кулуб» («Жүректі жаулаушылар») атты шығармасы жөнінде айтылады. Орталық Азияда кең танылған бұл дидактикалық дүниенің қорытынды бөлімінің өзі «Раъно мен Зебо» деген құрақталған проза түріндегі дербес сюжеттік шығармаға айналғаны жөнінде баяндалады. «Бұл туынды XVIII-XIX ғасырларда тәжік және өзбек әдебиеттерінде Масехо Байсуни мен Очилдимурод Мири Каттакурганидің (1884 жыл) «Раъно мен Зебо» поэмаларының өмірге келуіне себеп болды. Бархурдордың осы шығармасы 1856 жылы өзбек тілінде Молла Құрбан Хиромидің және Мұхаммед Расул Мырза Хорезмидің сол тақілеттес өлең-жырларының жазылуына жол ашты» [13].

Мирзо Бархурдор Фарохи әлем әдебиеті тарихына Бархудар Түрікмен деген атпен, парсы тілінде жазған түрікмен әдебиетінің өкілі ретінде енгізілген. Зерттеушілер оның тегін хорасан түрікмендерімен байланыстырады. Сонымен қатар, шайырдың басты шығармасы – «Махбубул-кулуб» атты прозалық кітабының кіріспеден, бес тараудан және қорытындыдан тұратыны, дастандық үлгімен жазылып, гуманистік идеяларға негізделгені туралы мәлімет беріліп, стильдік жағынан «Калила мен Димна», «Тотының әңгімелері» сияқты шығыстың классикалық шығармаларын еске салатыны жөнінде тұжырымдар жасалған [14, 415 б.]. Ал «бұл шығармаларға адам бойындағы ізгі қасиеттердің өзек болатыны, сол арқылы тәрбиеге баулу мәселесі алғы кезекте тұратыны» [15, 65 б.] дау тудырмайды.

Тәжік ғалымы Мәлік Адашев Бархурдор Фарохидің «Раъно мен Зебо» шығармасының оқиға желісінің тәжік және өзбек әдебиеттеріндегі эпикалық поэзия жанрының әрі қарай дамуына әсер-ықпалын зерттеп, сюжеттердің трансформациялануына деп қойды. Сонымен қатар, осындай бір тектес дүниелерді өмірге әкелген шайырлар мен қара сөз шеберлерінің көркемдік әдіс-тәсілдеріне баға берді [16, 3 б.]. Бұл еңбектің тұтас бір тарауы Мырза Бархурдор Фарохидің «Раъно мен Зебо» повесі мен Хироми Шахрисабзидің (Молла Құрбан Хироми) «Раъно мен Зебо» поэмасын салыстыра талдауға арналды [16, 20-23 б.].

Сөйтіп, «Тотынаманы» да, «Раъно мен Зебоны» да өз дәуірінің шығармашылық талабына сай түрлендіріп, оған жаңа сипат дарытып, оқиға өрнектерін көркем кестелеген Хироми – соңына тек өлмес туындылар ғана емес, өз әулетін ғасырдан ғасырға жалғастырған мол ұрпақ қалдырған ақын ретінде де танымал. Шайырдың жүзден астам немерелері мен шөберелері болыпты деседі [12, 8 б.]. Әдебиеттанушы Т.Караев ақынның сөз кестесін барлап қана қоймай, оның өміріндегі жалпақ жұртқа белгісіздеу тұстарға да жіті үңілген. Мысалы, ақынның немересі Тұрсынқұл Юлдашев пен туысы Амбар Отиннің айтуынша, оның ағайындары былғары өндірісімен айналысқан көрінеді. Тері илеген туған-туыстың арасынан шығып, өлең өрген Молла Құрбанға ақындық әкесінен дарыған деседі. Ол өзіне Хироми деген әдеби псевдонимді таңдап алыпты [12, 5 б.]. Хиромидің әуелі Китаб қаласындағы Жами, кейінірек Бұхарадағы Мир-Араб медресесінде оқығаны туралы деректер бар [12, 5 б.].

Күллі шығысқа танымал ұлы шайырлардың баға жетпес әдеби мұрасы Хироми шығармашылығының айнымас бағыт-бағдары болды. Жастайынан солардың туындыларына терең бойлап, өлең құрылысын зерделеп, ой орамдарына әбден қанықты. Хироми туралы ғылыми зерттеуде айтылғандай, ол шығыстың ұлы ақындары Фирдоуси, Сағди, Зияуддин Нахшаби, Науаи, Физули, Бедил, Зебунниса туындыларының әсері арқылы қалыптасты және өз заманында өмір сүрген Шавки Каттакургани, Хазик және Вола Ишанқожамен шығармашылық байланыста болды [12, 5 б.]. Бұл байланыстар оның туындыгерлік табиғатына ықпалын тигізбей қойған жоқ. Солардың ішінде өзбек әдебиетінің тұлғалы өкілі Шавки Каттакурганидің (1785-1861) орны бөлек. Ол Хиромимен бір дәуірде араласып-құраласып өмір сүрді. Күнделікті тіршілігі де, қозғаған тақырыптары да бір-бірінен алыс кете қоймады. Аталған ақындардың өлең-жырларында кей тұста өз бейнелері де көрініс тапты. Шавки шайыр өзінің мухаммас түріндегі бір өлеңінде екеуінің өзара қарым-қатынасы туралы былай деп жырлайды:

...Музтар асири нашъаву Вола хароби ғам...
Шавкийни сухбатиға етолмас Хиромий хам,
Ул ан доғ улдию, бул бунда булду доғ [12, 5-6 б.].

(Музтар – мас, Вола мұннан бір бас алмас.
Шавкимен Хироми де сырласа алмас
Ол кетті, бұл сағынса, мұндаса алмас).

Бұл өлең үзіндісі заманы бір жыр жүйріктерінің өлең сөзге шын көңілімен, жан дүниесімен берілгенін, өмірдегі қайғы-қасіретін де сонымен байланыстыратынын, шерлі күйден арылтатын жұбанышты да содан табатынын аңғартады. Кітабтың ақындық мектебінің өкілі, тағы бір шайыр Салахитдин Мақсым Салахидің айтуынша, Хироми өмірінің ақырына дейін кәттеқорғандық ақындармен тығыз қарым-қатынаста болған [12, 6 б.].

Молла Құрбан Хиромидің біздің заманымызға дейін жеткен әдеби мұрасы жеткілікті. Ол эпикалық шығармаларды да, шағын жанрдағы поэзиялық туындыларды да өмірге әкелген. Ақынның «Төрт дәруіш» («Чар дервиш») (1834), «Тотынама» (1854), «Раъно мен Зебо» (1856), «Жүсіп пен Зылиха» дастандары, 175 өлең жолын құрайтын мұқаммастары бар. Жалпы, Хироми мұрасы 30 мың жолдан тұрады [12, 8 б.]. Бұл шығармалардың әрқайсысынан орамды ойды, сүбел сөзді, көркем кестені, дара детальді көптеп табуға болады. Солардың ішіндегі ең шоқтығы биік дүниесінің бірі – «Тотынама».

Хироми туралы ғылыми еңбекте «Тотынама» қолжазбаларының сипаттамасы және сақталу жайы жөнінде де бірқатар мәлімет беріліп, тиянақты тұжырым жасалған. Мәселен, Өзбекстан Ғылым академиясының Шығыстану институты қолжазба қорында 1795 нөмірімен белгіленген «Тотынаманың» бір қолжазба данасы бар көрінеді. Бұл қолжазба 1270-1271 жылдарда (біздің дәуіріміздің 1854-1855 жылдары) жазылған және 1272 (1856) жылы настаглик қолтаңбасымен (почеркімен) қоқан қағазына қайта көшірілген, қолжазбаның көлемі – 199 бет, өлеңдер саны – алты мың. Сондай-ақ Китаб пен Шахрисабз қалаларында «Тотынаманың» екі қолжазбасы бар екені анықталып отыр [12, 8-9 б.]. Аталған қолжазбалар арқылы тараған нұсқалар оқығандықтан көп Молла Құрбан Хиромидің өз «Тотынамасын» жазып шығуына негіз қалаған болуы мүмкін. Тегінде, Хироми Зияуддин Нахшабидің «Тотынамасын» басты бағдар етіп ұстанса да, әдеби ескерткіштің өзге нұсқаларына назар салмады деуден аулақпыз.

Хиромидің әңгіме ішіндегі әңгіме түрінде тізбектелген үнді хикаяттарынан дербес шығарма туындатуы тек «Тотынамамен» ғана шектелмесе керек. Осыған орай Т. Караев о баста кім жазғаны, қалай жазылғаны белгісіз «Төрт дәруіш» («Чар дервиш») дастанының да бастапқы отаны Үндістан екенін баяндайды [12, 11 б.]. Негізі құрақ хикаят (обрамленная повесть) түрінде қаланған шығарма Хиромидің осы аттас туындысына өзек болды. Сөйтіп, шығыс елдеріне кең тараған хикаяттар ақын шығармашылығын жаңа белеске көтерді. Адам айтқысыз мүмкіндіктері ашылған шайыр ежелгі дәуірден тамыр тартатын кейіпкерлердің өзбек әдебиетіндегі галереясын жасады.

«Тотынаманың» түп негізі үнді әдебиетінің көне құндылығы саналатын санскрит тілінде жазылған «Шукасаптатиде» («Тотының жетпіс әңгімесі») жатыр. Өзбек елінде кіндік қаны тамған, үнді мен парсыға ортақ қаламгер Зияуддин Нахшаби 1330 жылы «Тотынаманы» парсы тілінде жазып шыққаны белгілі. Туындыны қазақшаға аударған Ә.Қоңыратбаев «Тотынама» – шығыс елдеріне кең тараған әйел мекерлігі мен аярлығын әшкерелейтін көркем шығармалар қатарына жатады. Ондағы хикаяттар бір ғана мысал емес, сатира, мысқыл, әжуа, терең мағыналы ғибратқа толы. Мұра сонысымен де қымбат, көркем, тартымды. Қазақ бұл шығарманы «Тотының тоқсан тарауы» деп атайды» [17, 379 б.], – деп тақырыптық-мазмұндық тұрғыдан сипаттама берген. Сонымен қатар бұл шығарманың XVIII ғасырда ақын Мұхаммед Қадыри, XIX ғасырда Хайдар Бақш Хайдари жазған ауқымды нұсқалары бар. Зерттеушілер «Тотынама» XIX ғасырдан бастап өзбек ақындарының да назарын аударғанын атап көрсетеді.

Сол шайырлардың бірі Молла Құрбан Хироми «Тотынаманы» Нахшаби нұсқасы негізінде жазған. Ол да Нахшабидің өз шығармасына арқау болған әдепкі нұсқамен жұмыс жүргізу

тәжірибесін қолданды. Нахшаби қолына түскен нұсқаны үндінің бүкіл әдеби ескерткіштерінің сюжеттерімен байытып, өңдеп-жөндеп, әрлеп-әсемдеп, теңдессіз дүние туындатса, Хироми сол көпке танылған ғажайып шығарманың оқиғаларынан өзінен мүлде жаңа дастан өріп, өзбек әдебиетінің алтын қазынасына қосты. Ақынның «қабілет-қарымының, талант-тағылымының, білім-білігінің арқасында өмірге келген, 12 мың өлең жолын құрайтын «Тотынама» бүгінде өзбек халқының рухани игілігіне, мәдени құндылығына айналды» [12, 14-15 б.].

Өзге нұсқалардағы сияқты Хироми «Тотынамасында» да шығарманың желісі мен оқиғаның барысы негізгі үш кейіпкердің (Маймұн, Хұжасте және тотықұс) арасында өрбиді. Қалған кейіпкерлердің бәрі дерлік құрақ хикаяттың осы бас қаһарманы – тотының әңгімелері арқылы танытылады. Маймұн хикаяның басында бір көрініп, сапарға аттанып, соңғы жағында ғана қайтып оралғанымен, ең шешуші тұлғаның рөлін атқарады. Себебі, шығарманың оқиғалары соның жолға шығуына байланысты шым-шытырық сипатқа ие болады. Хикаят ішіндегі есепсіз көп әңгімелерде басы дауға түскендердің қазыға барып жүгінетіні секілді бұл шығарманың өн бойындағы адами құндылықтар мен пенделік әрекеттерге осы Маймұн төрешілік етеді. Бұл тұрғыдан алғанда сонау Нахшаби кезеңінен келе жатқан ортақ мазмұндық желіге айтарлықтай өзгеріс енгізіле қоймайды. Хироми нұсқасы Нахшаби туындысынан өлең өрімінен, поэтикалық қуатымен, көркемдік тәсілімен едәуір ерекшеленеді. Өзбек тіліндегі «Тотынамада» да ізашар шығармаларда кеңінен баяндалатын жалпыадамзаттық құндылықтарға жете мән беріліп, «тәрбие мен мораль, төзімділік пен қарапайымдылық, әділдік пен шынайылық, сенім мен адалдық хақындағы дидактикалық мәселелер қозғалады, бұл идеялық мотивтер хикаят кейіпкерлері Маймұн, Хұжасте және тоты бейнесі арқылы кеңінен танытылады [12, 15 б.].

Хироми «Тотынамасында» да серт пен сенім, махаббат пен ізгілік сияқты адами қасиеттер сынға түседі. Хикаят ішіндегі шағын әңгімелер негізгі идеяны танымдық тұрғыдан дәйектей түсу үшін қолданылады. Өзбек ақыны өз дастаны арқылы ұлттық тәрбие мен ағартушылық ілімнің сан қырлы мәселелерін санаға сіңіреді. Зерттеуші Т. Караев айтқандай, «хикаяттың сюжеті бір-бірінен өзіндік дүниетанымымен, мінез-құлқымен ерекшеленетін үш образдың тағдырын танытып, мінез-құлқын ашуға бағытталған [12, 15 б.].

Хироми негізгі үш образды Нахшабиден алғанымен, олардың адами болмыс-бітіміне жаңаша мазмұн дарытады, оқиға барысында өзгеше шешім қабылдайды. Мәселен, Нахшаби Маймұнының мінездері шығарманың басы мен соңындағы әрекеттері арқылы айшықталады. Базардан тотықұсты сатып алуы, оған серік болсын деп шарақты қосақтап әкелуі, сол құстарға бүкіл үй-жайын, жан жарын сеніп тапсырып, сапарға аттануы оның кеңпейілділігін көрсетсе, алыс жолдан оралған соң көңіліне сайтан ұялағанымен, күнә жасай қоймаған әйелінің басын шауып тастап, тотыға бостандық беруі әділдігін де, каталдығын да анық аңғартады. Тоты мен Хұжастенің елу екі түнге ұласқан әңгімесі арқылы да шалғайда жүрген Маймұнның ерекше қасиеттері кейіптеле түседі. Ал Хироми «Тотынамасындағы» Маймұн «әдепкіде жағымды образ ретінде сипатталады, ең соңында бұл бейне ешкімге сенбейтін қатігездігі, тойымсыздығы айқын көрінетін жағымсыз кейіпке ойысады» [12, 15 б.].

Нахшаби шығармасындағы Хұжасте – жан дүниесі екі жарылған бейне. Ол ғашығына деген құмарлық пен әйел затына тән әңгімеге қызығушылық сезімдерінің арасында күй кешеді. Жастық желігін адам айтқысыз керемет хикаяларға деген құштарлығы жеңіп, тотының бірінен-бірі тартымды тәмсілдерін тыңдап отырғанда таң атып кеткенін байқамайды. Ол күйеуінің жоқтығын пайдаланып, бөгде еркектің отауына қарай өршелене ұмтылғанымен, тиымға негізделген әдеп әлемінде тіршілік кешетін шығыс әйелінің табиғатынан аттап кете алмайды. Хироми кейіптеген Хұжастенің бойында өз дәуірінің әйелдеріне тән әрекетсіздік пен үркектіктің белгілері көрініс тапқан. Ол ғашықтықтан басы айналған бас кейіпкерінің сабырлылығымен мен төзімділігін танытуға көбірек мән берген секілді. «Әйтседе Хұжасте өзінің жан-тәнімен берілгендігі, екі ұдай арпалыс пен тәтті арманның тайталасы кезіндегі төзімділігі арқылы «Тотынаманың» ажарын ашып тұр» [12, 15 б.].

Хироми «Тотынамасында» да тотықұс шығарманың ұстынына айналған образ ретінде сипатталады. Ол – үйде қалған келіншек пен алысқа аттанған күйеуінің арасын жіпсіз жалған тұрған бейне. Оның құдіреті тілі мен сөзінде, сол арқылы керемет дүние туындатып, қиыннан қиыстырылған қызықты хикаяларды баяндайды. Бұл әңгімелер тереңдеген сайын, шығарманың оқиғасы да ширыға түседі. Осы тұрғыдан алғанда, Хироми Нахшабиден келе жатқан ортақ желіден ауытқи қоймайды. Құстың кейіптелуіне талдау жасаған Т.Караевтың сөзімет айтсақ, «Ауқымды повестің ең белсенді образы саналатын тоты оны әдемі әңгімесімен әрлей түседі. Ол бас кейіпкерлердің тағдырында үлкен роль атқарады. Тоты образының символдық мәні бар. Бұл образдың артында өмір шындығы тұр. Хироми бұл повесінде өз ойларын білдіріп, жақсылыққа ұмтылысын танытты [12, 15-16 б.].

Зерттеуші өзінің ғылыми еңбегінде Хироми шығармашылығына сыни көзбен зер салады. Оның авторлық ұстанымына да, жазу тәсіліне де, тарихы танымына да, дүниеге көзқарасына да жан-жақты баға береді. Ол мұндай тұжырымдарын Хироми шығармаларын бір-бірімен салыстыра талдап-таразылау арқылы жеткізеді. Ақынның әр шығармада қандай әдеби амал қолданатынына, бұл әдістер туындының сипатына қалай ықпал ететініне назар аударады. Сондықтан оның «Құрақталған және құрақталатын әңгімелер мен повестерде белгілі бір мақсатқа сәйкес бейнеленген мыңнан астам кейіпкерлер кездеседі. «Төрт дәруіш» сияқты «Тотынамада» да Хироми дүниетанымының шектеулі екенін көрсететін жекелеген кемшіліктер бар [12, 16 б.], – деген пікірін осы тұрғыдан ұғынғанымыз жөн.

Кеңестік жүйеде көркем шығармаларды белгілі бір қалыпқа салып, шектеулі тұжырымдардың өлшемі арқылы бағалап, ой қорыту дәстүрі орныққаны белгілі. Кейде бұлайша сараптауға бағына қоймайтын шығыс дастандарының өзіне сол кездегі талаптарды телу үрдісі қалыптасқаны рас. Хикаяның көркемдігі мен әдеби-тарихи маңыздылығына жете мән берілгенімен, қоғамның идеологиялық талабын ауық-ауық еске салып отыру дағдысы ұмыт қалған жоқ. Сол себепті бұл зерттеуде де «Хироми өзінің «Тотынамасымен» жалпыадамзаттық игіліктерді дәріптеп, рухтың әлсіздігіне, тұрмыстың төмендігіне, халық рухымен үндеспейтін нәрсенің бәріне қарсы шықты. «Тотынаманың» мән-маңызы оның прогрессивті сипатында, озық идеяларды насихаттауында» [12, 16 б.], – деген дәстүрлі қорытынды жасалды.

Өзбек зерттеушісі Т. Караев Хиромидің «Тотынама» және «Төрт дәруіш» дастандарының өзіндік ерекшеліктеріне, ұқсастықтары мен айырмашылықтарына да талдау жасаған. Мәселен ол «Тотынаманың» құрылымы «Төрт дәруішке» қарағанда күрделі емес екенін мәлімдеп, мұны кейіпкерлердің оқиғаға қатысуының шектеулілігімен түсіндіреді. Шынында да, қай нұсқаны алсақ та, хикаяда баяндалатын әңгімеішілік кейіпкерлерді есептемегенде, Хұжасте, тоты және Маймұн бейнесі ғана менмұндалап тұр. Сол Маймұнның өзі тек кіріспеден және қорытындыда бой көрсетеді. Зерттеушінің мәлімдеуінше, Хұжасте хикаяның барлық бөлігінде жүргенімен аса белсенді емес. Сондықтан, бұл жағдайда «егер құрақталған композициялық тәсілдің мүмкіндіктері қолданылмағанда, барлық әңгімелерді бір ортаға шоғырландырып, біртұтас мақсатты жүзеге асыруға пайдалану қиын болар еді» [12, 19-20 б.].

Хироми және оның «Тотынамасы» туралы ғылыми еңбекте хикаяттың құрылымы, оның өзіндік ерекшеліктері, жанрлық сипаты, назирашылдық үлгінің қолданылу аясы туралы байлам-байыптамалар жасалған. Сонымен қатар, автордың жазу тәсілі мен шеберлігі ғана емес, жеке өз тұлғасы туралы біршама деректер көрініс тапқан. Бұл деректердің өзі шығарманың табиғатынан туындайды. Мұны біз Хиромидің ой-өрісі мен тек-танымы, білім-білігі мен қарым-қабілеті өзбек халқының рухани құндылығына айналған «Тотынаманың» тууына қаншалықты ықпал етті деген мәселе тұрғысынан түсініп-түйсінеміз. Сол себепті, «Тотынаманың» әрбір хикаясы күн мен айды жырлайтын мадақтайтын лирикалық кіріспеден бастау алады. Шығарманың өзі де түрлі ахуалдың әсемдігін бейнелейтін лирикалық кіріспеден басталады» [12, 21-22 б.], – деген сипаттаманы да, «Хироми парсы және араб тілдерін, астрологияны, дүние құрылымының құпияларын, диалектиканы, арзу-ырғақ және ұйқас ілімдерін, география мен тарихты жетік білген. Сондықтан ол дәуір суреткерінің алдына қойылған күрделі міндеттерді қиналмай шеше

алды [12, 21-22 б.]], – деген дерекнаманы да «Тотынаманың» құнын арттырып, көркемдік сапасына әсерін тигізетін маңызды мәлімет ретінде бағалаған жөн.

«Тотынама» – күн мен түннің арпалысын адамның жан-дүниесі арқылы бейнелеген шығарма. Қас қарайған кезде көңіліне сайтан кірген Хұжасте түні бойы әңгімешіл тотының жырдан қызық хикаяларын тыңдап, таң қылаң бергенде ғана әсерінен айығып, ұйқыға бет алады. Таң сәріде шапағын шашып шыққан күн ымырт үйірілгенше айналаға нұрын таратып, сәулесін себелеп, жер бетіне үстемдік етеді. Барлық нұсқаларда бірдей бейнелене бермейтін нақ осы мезгіл – түнгі жорыққа әзірленіп, райынан қайтқан Хұжастені күнәһарлықтан құтқаратын кезең. Бірақ Хироми «Тотынамасында» түн түнегін ысырып, төңірекке жарығын сеуіп, шуағын таратқан күннің сипаты да бедерлі бейнесін тапқан.

Қуеш искандари чу чекди инон,
Шом мағриб томонға этди макон.
Ой жамоли чу ламья этди зухур,
Ейилди машрикда пардаи кофур [12, 22 б.].

(Күн патшасы әскері саулап келді
Шам менен Батыс жақты жаулап келді.
Шығыстың жалт-жұлт етіп жарқыраған,
Мата мен перделері қаулап келді).

Өзге нұсқалар секілді Хироми «Тотынамасының» да әрбір тарауы үнемі қайталанып келетін бір шумақ өлеңмен аяқталып отырады. Бұл шумақ нәпсінің жетегіне еріп, ғашығына баруға дайындалып, бірақ таң атып кеткен соң жолы кесіліп, үйінен шыға алмай қиналған Хұжастенің де, соны жан-тәнімен беріле баяндаған хикаят авторының де көңіл-күйін танытады. Бұл – Зияуддин Нахшаби «Тотынамасынан» келе жатқан дәстүр. Ол кейіпкердің бүкіл сезімін өзінің ішкі әлемі арқылы қабылдайды, өз жүрегінен өткізеді. Яғни, тоты болып толғанады, Хұжасте болып қапаланады, Маймұн болып алаңдайды, ақын болып тебіренеді. Осы бір шумақ өлең Нахшаби шығармасының елу екі түнге ұласқан хикаяларының бәрін де түйіндеуге толығымен жарамды болып шыққан. Нахшабиден кейінгі туынды «Тотынамаларда» бұл үлгі түрліше қолданылады. Кейбір хикаяттарда бір шумақпен, ал кейбірінде екі жолмен түйінделеді. Ал бірқатар тараулардың соңында өлең жолы көрсетілмейді. Өзбек ақыны Хироми де Нахшаби дәстүрі бойынша әр тарау соңында дәстүрлі өлең шумағын қайталап отырғаны анық.

Зиуаддин Нахшабидің «Тотынамасын» парсы тілінен орыс тіліне аударған Е.Э. Бертельстің нұсқасында бұл шумақ былайша көрініс тапқан:

Нахшаби сегодня ночью собирался
Повидаться с другом нежным и прекрасным,
Только утро помешало это сделать:
Всем влюбленным утра вестник – враг ужасный [4, 30 б.].

Осы өлең жолдарын «Тотынаманы» қазақшалаған Әуелбек Қоңыратбаев түпнұсқадан да ауытқымай, поэтикалық қуатын да кемітпей, мән-мағынасын қапысыз жеткізді.

Нахшаби түні бойы киініпті,
Көрем деп сұлу жарды сүйініпті.
Атқан таң ғашықтардың дұшпаны екен,
Бара алмай бүгін тағы күйініпті [5, 28 б.].

Молла Құрбан Хироми Нахшаби шығармасының аудармашысы емес, туынды «Тотынаманың» авторы болса да, осы өлең жолын өруге келгенде баршаға белгілі дәстүрден бас тарта қоймайды.

Чун Хиромий деди борай бу кеча,
Қилғали дуст хилватиға жулус.

Субх булди борурға моне анга,
Душман эрмиш бу элга субхи хурус [12, 22 б.].

(Хироми: «Бар» десең ол ұшпақ екен,
Жан досын оңашада құшпақ екен.
Бірақ та таң бозарып келе жатты,
Бұл жұртқа таңсәрі де дұшпан екен).

Бұл өлең жолдарынан туындайтын тұжырымдарды да сол тұстағы идеологиялық талаптарға сай түсіндіру талпынысы байқалмай қалған жоқ. Мәселен, жоғарыда аталған зерттеуде «Ақын күн батқан соң ай шығады дейді. Қоғамның осы шындығы Хиромидің ұстанымы арқылы нақты әлеуметтік маңызға ие болады. Хироми аллегоризмі белгілі бір мазмұнмен, ақынның прогрессивті идеяларымен әдіптеледі. Ол өзінің озық көзқарастарын көптеген жағымды образдар арқылы танытты» [12, 22 б.], – делінеді.

Хиромидің «Тотынамасы» – бірнеше міндетті арқалап тұрған шығарма. Біріншіден, бұл ежелгі Үндістан топырағынан бастау алып, бүкіл әлемді шарлап шыққан әйгілі туындының өзбек топырағына таралуының нақты көрінісі. Екіншіден, классикалық дүниенің негізінде төрт аяғын тең басқан тағы бір дастанды өмірге әкеліп, туған елінің рухани қазынасына қосудың жарқын мысалы. Үшіншіден, көне құндылықтан тамыр тартатын жаңа шығарманы халқының игілігіне, әдеби мұрасына айналдырған ақындық шеберліктің жемісі. Төртіншіден, шығыс жұртында кеңінен өрістеген нәзирашылдық дәстүрдің аса үздік үлгісінің бірі. Бесіншіден, бұл өзбек мәдениетін көркейтетін мұралардың қатарына қосылған және көрші елдің руханият саласының ілгерілеуіне елеулі үлес қосатын әдеби жәдігер. Сондықтан да Хироми «Әлішер Науаи заманында басталған өзбек тілінің дамуы үшін күресті жалғастырып, оны өзінің «Төрт дәруіш», «Тотынама», «Раъна мен Зебо», «Жүсіп пен Зылиха» дастандары арқылы дәлелдеп, өзбек тілінің байлығы мен поэтикасының әлеуеттілігін көрсетті» [12, 22 б.].

Бізге жеткен мәліметтерге сүйенсек, Молла Құрбан Хиромидің «Тотынамасына» негіз болған шығарманың авторы Зияуддин Нахшаби қазіргі Өзбекстанның аумағындағы Қаршы (бұрынғы Нахшаб) қаласында туған [18, 5 б.]. Нахшаби сияқты өзбек жұртынан тамыр тартатын, саналы ғұмырын Үндістанда өткізген басқа да тұлғалар жетерлік. Солардың ішінде ата-бабасы Қаршы өлкесінде ғұмыр кешкен ұлы шайыр Әбілқасым Әмір Хұсрау Дехлевидің орны бөлек. Ғазал жанрының сұлтаны Әлішер Науаидың өзі Хұсрау Дехлевиге «үнді сиқыршысы» деп сүйсініп, оның бірқатар өлеңдерін нәзира үлгісімен қайта жырлаған деседі [19, 4 б.]. Ал Жавахарлал Неру өзінің «Үндістанның ашылуы» атты кітабында санскрит тілін толық игерген, үнді әдебиеті мен музыкасына зор үлес қосқан Әмір Хұсрау Дехлевидің теңдесі жоқ шығармашылық мұрасын өте жоғары бағалапты. Сондай-ақ аталары өзбек жерінде өмір сүрген Мырза Әбділқадыр Бедил, Мырза Асадуллахан Ғалиб сынды шайырлар да екі елге ортақ тұлғалар боп саналады. Абулмағани деген атпен танымал болып, 130 мың жол өлең, 50 баспа табақтан астам прозалық туынды жазған Мырза Бедил кейінгі ұрпаққа мол мұра қалдырса, өзбектің айбек руынан шыққан, арғы тегі самарқандық ұлы ғалым Мырза Ғалиб урду әдеби тілінің ерекшелігін әлемге танытып, үнді өлеңдерінің классикалық үлгілерін дамытуға айрықша үлес қосқан философ-шайыр ретінде танылған. Мырза Ғалиб урду және парсы тілдерінде өлең де, қарасөз де жазған [19, 5 б.].

Нахшаби шығармасының негізінде Мұхамед Қадыридің «Тотынамасы» жазылғаны баршаға белгілі. Ал осы Қадыри «Тотынамасының» Саид Хайдар Бахш Хайдари аударып, өз атынан қайта өңдеген нұсқасы көптеген елдерге кең таралды. Хайдари шығармасы 1801 жылы жазылып, 1803 жылы «Тота кахани» («Тотының қиссалары») деген атаумен урду тілінде Калькутта қаласында басылды [20, 20 б.]. Бұл туындының танымалдығына көркемдігі жоғары урду тілінің ықпалы болғаны жөнінде бірқатар тұжырымдар жасалған. Өзбек ғалымдарының дерегіне сүйенсек, 1875 жылы «Тотының қиссалары» урду тілінен ағылшын тіліне аударылып, кітаптың

авторлары ретінде Зияуддин Нахшаби мен Сайид Хайдар Бахш Хайдари тіркелген. Содан бастап бұл нұсқаны Нахшаби мен Хайдаридің тең авторлығымен жариялау дәстүрі орныққан [19, 10 б.]. Бірақ 1933 жылы Мәскеу мен Ленинградта басылған Сайид Хайдар Бахш Хайдаридің жеке өз атына телінген «Тотынаманың» («Тота қахани») әлі күнге дейін ғылыми айналымнан түспей келе жатқанын айтуға тиіспіз. Жалпы, «Ләйлі-Мәжнүн», «Хайдари гүлдестесі», «Нәдіршаһ тарихы», «Жеті сұлу қыз» секілді қиссаларды өмірге әкелген Хайдаридың ең шоқтығы биік шығармасы «Тота қахани» («Тотының қиссалары») екені талас тудырмайды.

Өзбекстанда соңғы жылдарда жарық көрген «Тотының қиссалары» кітабына 1921 жылы Лакхнау қаласында урду тілінде басылған нұсқа негіз болған. Осы нұсқадан, яғни урду тілінен өзбек тіліне аударылған «Тотынама» бүгінде көрші елдің рухани қазынасына айналды (Аудармашы Хошимжан Мурадов, өлеңдерін аударған және жауапты редакторы Мұхидин Омон). Осы кітаптың алғы сөзіндегі «Шығыстың ең көне әдеби жәдігері саналатын «Тотынама» сондай-ақ, француз, неміс, түрік, ауған, орыс және өзбек тілдерінде де бірнеше рет жарық көрген. Шығарма 1933 жылы урду тілінен орыс тіліне аударылған. 1962 жылы орыс тіліндегі нұсқаны Рахматулла Абидхужаев, Рустам Камиров және Тухтасын Жалолов өзбек тіліне аударып, бастырған» [19, 11 б.], – деген мәлімет өзбек халқының «Тотынамамен» бұдан едәуір ілгеріректе танысқанын айғақтайды.

Өзбек әдебиеттану ғылымында «Тотынама» нұсқалары мен Пайванди Ризидің «Құс тілі» шығармасының ерекшеліктері мен айырмашылықтарын айқындап, мәтіндік тұрғыдан талдауға арналған зерттеу жүргізілуі [21] бұл елдің сөз өнерінде шығыс мұрасына жан-жақты көңіл бөлініп жатқанын аңғартады. Құс тілі арқылы жеткізілетін хикаялардың типологиялық сабақтастығына мән беріп, мәселеге өзгеше қырынан үңілген ғалымның ұстанымы құптауға тұрарлық.

Шафоат Хасанова өзінің осы ғылыми еңбегінде «Кейінгі ғасырларда «Тотынаманың» бірнеше нұсқасы өмірге келді. Бірақ бұл шығармалар күні бүгінге дейін ғылыми зерттеудің нысанасына айналған жоқ. Олардың арасында Латифи, Асири, Мирзобобо (Мырзабаба) және Хиромидің «Тотынамалары» бар. Т.Кораевтың «Ўзбек адабиеті тарихи» кітабына жазған мақаласы ғана болмаса, Хиромидің «Тотынамасы» мүлде зерттелмеді десе болады. Қазіргі күнге дейін бұл «Тотынамалардың» мәтіні де басылған жоқ. Латифи, Асири, Мирзобобоның «Тотынамалары» да зерттелген жоқ» [21, 27 б.], – деп тұжырым жасайды. Дей тұрсақ та, Молла Құрбан Хиромидің мұрасы жөнінде арнайы ғылыми еңбек жазып, оның «Тотынама» дастанына тиянақты талдау жасаған Т. Караев зерттеуінің орны бөлек екенін айта кеткеніміз жөн.

Ш.Хасанованың өз зерттеуінің де ғылыми нәтижелері жеткілікті. Ол Ташкент мемлекеттік өзбек тілі әдебиеті университетінің Өзбек тілі мен әдебиеті музейінде және Ташкент мемлекеттік шығыстану институтының Шығыс қолжазбалары орталығында сақталған «Құс тілі» мен «Тотынама» қолжазбалары нұсқаларының толық ғылыми сипаттамасын жасап шыққан. Зерттеуші «Құс тілі» тақырыбындағы шығармаларға «Тотынама» хикаятына енген әңгімелер кеңінен пайдаланылғанын айтады. Мәселен, ол атап көрсеткендей, Ризидің Пайванди шығармасында бір саудагер мен оның тотықұсы туралы әңгіме тілге тиек болады. Ш. Хасанова бұл сюжеттің санскрит тіліндегі «Шукасаптатиден» («Тотының жетпіс әңгімесі») тамыр тартатынына тоқталып, Ризидің Пайванди оны Зияуддин Нахшабидің «Тотынамасынан» алған деген қорытындыға келеді. Бұл әрине, бесенеден белгілі нәрсе екені анық.

Ілгері дәуірде бір шығармадан екінші шығарма туындатып, әрлеп-әспеттеп, жаңа авторлық нұсқа әзірлеу жаппай үрдіске айналғандықтан, бір-бірінен аумайтын дүниелер көптеп жазылғаны анық. Оқиғаның өрбуі, образдар жүйесі біркелкі болғанымен, танымалдығы жағынан өзіне негіз етіп алынған алдыңғы нұсқалардан әлдеқайда артық саналатын туындылар да жеткілікті. Шығарманың өңдеп-жөндеуді қолға алған қаламгердің шеберлігіне көп нәрсе байланысты екені дау тудырмайды. Шынайы шебер шығарманың астарына көкейіндегі идеяны ұялатып, оған белгілі бір мақсат-міндет жүктейді. Сондықтан зерттеуші Нахшаби «Тотынамасы» мен Пайвандидің «Құс тілін» жан-жақты талдай келіп, «Екі шығарманың негізгі мазмұнының

ұқсастығы көп. Бірақ әрбір автор алдына өзіндік мақсат қойған. Ежелгі үнді ертегісінің басты мақсаты тотының бостандық алу үшін амал-құлық пен айла-шарғыны қолданып, дегеніне жеткенін көрсету болса, Ризаи Пайванди бұл әңгіменің сюжетін «Құс тілі» шығармасында сопылық идеяларды дәріптеу үшін қолданды» [21, 35 б.], – деп қорытады.

Ш.Хасанова бұл зерттеуінде Хироми «Тотынамасын» типологиялық және текстологиялық тұрғыдан арнайы қарастырып, бірқатар нәтижеге қол жеткізген. Ол Хироми «Тотынамасы» мен «Тотынаманың» бұрынғы бірнеше нұсқаларының сюжеттеріне, образ жүйелеріне және өзара айырмашылықтарына салыстырмалы талдау жасады. Нахшаби «Тотынамасында» 52 түннің 52 әңгімесі, Хироми шығармасында 52 түннің 52 әңгімесі, Сайид Хайдар Бахш Хайдари нұсқасында 37 түннің 37 әңгімесі қамтылатынын айтып, бұл жәдігерліктердің құрылымдық ерекшеліктеріне тоқталады [21, 35 б.]. Жалпы, Зияуддин Нахшаби шығармасының құрылымдық жүйесін де (52 түн) өзгертпеген Хироми өз туындысын көркемдік тәсілдер арқылы ерекшелей түскен. Сонымен қатар мұны әдепкі түпнұсқаға деген қадір-құрметтің көрінісі деп бағалаған жөн.

Ең маңызды мәселенің бірі – Хироми «Тотынамасының» бүгінгі әдебиеттегі орнын, халық мұрасын пайдалану ісіндегі рөлін айқындау. Бұл тұрғыдан да туысқан елдер әдебиетінде біршама талпыныс жасалды. «Ескі үнділік сюжеттер Қазақстанда жаңғырып, сыртқы сипаты мен ішкі мағынасы жағынан мәнді өзгерістерге ұшырайды» [22, 210 б.], – деп академик С.Қасқабасов айтқандай, осы құндылықтар өзбек әдебиетінің де құрамдас бөлігі саналады. Түркі тілдес елдердің әдебиеттанушылары мұраны қай тұрғыдан кәдеге жарату жөнінде ой-тұжырымдар жасап, өзіндік зерттеу әдістемелерін ұсынуда. Олардың ішінде бұл салада ұшан-теңіз тәжірибе жинақтаған тәжік және өзбек ғалымдарының орны бөлек. Көне жәдігерліктерді саралаған зерттеулер ел руханиятының тарихындағы шоқтығы биік шығармалардың бүгінгі әдебиетанудың дамуына ықпал етпей қоймайтынын айқын аңғартады. Сондықтан «Әдебиет тарихында Хиромидің «Тотынама» шығармасының пайда болуы Нахшаби негізін қалаған және парсы әдебиетінде кең тараған осы тақілеттес шығармалар жазудың сан ғасырлық бай тәжірибесіне байланысты жүзеге асты. Сонымен қатар, бұл дегеніміз – осы тақырыптың түркі әдебиетінде жалғасуының жарқын көрінісі. Сондықтан Хиромидің «Тотынама» дастаны өзбек әдебиетінің тарихы кезеңдерін зерттеу және бұл тақырыптың келесі дәуірлердегі сабақтастығын зерделеу барысында маңызды дүние саналады» [21, 36 б.], – деген пікірге айрықша ден қоямыз.

Ш.Хасанова зерттеуінен Ташкент мемлекеттік Өзбек тілі және әдебиеті университеті музейінің қорында сақталған Ризаи Пайвандидің «Құс тілі» (№127); Мирзабобо (№78) мен Зияуддин Нахшабидің (№57, №188) «Тотынамалары», сонымен қатар Ташкент мемлекеттік шығыстану институты Шығыс қолжазбалары орталығының негізгі қорында сақталған Зияуддин Нахшаби (№1461), Латифи (№ 3229, №5699), Асири (инв. №2530), Хироми (№1795) «Тотынамалары», сондай-ақ белгісіз екі автордың (№1867, №4939), «Тотынамасы» қолжазбаларының тізбесі жөнінде мәлімет алдық [21, 29 б.]. Сондай-ақ, ғылыми жұмыс барысында «Тотынама» және «Құс тілі» деп тақырып қойылған 11 қолжазбаның тізбесі анықталып, олардың олардың толық ғылыми сипаттамасы жасалған. Бұл нұсқалардың көркемдігі ең жоғарысы Хирами «Тотынамасы» екені ерекше аталады [21, 30 б.].

Зерттеу нәтижелері

«Тотынаманы» түрлендіріп, қайта өңдеген шайырлардың авторлық ұстанымы мен шығармашылық іс-әрекетінде біркелкілік байқалады. Бұлардың бәрі де өз әдебиетіндегі бүкіл рухани құндылықтың белгілерін бір туындының бойына тоғыстырды. Соның бәрін құрақ көрпе тәрізді етіп өрнектеп, тұтас бір желіге байлап, белгілі бір идеяға бағындырды. Шығарма авторлардың қай-қайсысына да тән ортақ мақсат болғанын айқын көреміз. Біріншіден, олар сан ғасырдан бері жалғасып келе жатқан халықтың ежелгі әдеби мұрасының үлгілерін мол пайдаланды. Сол арқылы ел шежіресімен тамырлас дүниелердің аса өміршеңдігін көрсетті. Екіншіден, ұлт тілінің мүмкіндіктерін барынша танытуды мұрат тұтты. Бұл туындылар көркем әдебиеттің

ғана емес, көркем тілдің де қастерлі жәдігерліктеріне арналды. Үшіншіден, мұның бәрі рухани қазынаны өз мұрасына айналдырған елдің сырлы сөзбен кестеленген тағылымды тарихы болды да шықты. Төртіншіден, аталған сөз зергерлері өз шығармаларына тәрбие құралының міндетін жүктеп, ұрпақты адалдыққа, жақсылыққа, отаншылдыққа баулыды. Бесіншіден, осынау құрақ хикаяттарда авторлардың өзіндік көзқарастары мен қаламгерлік қағидалары көрініс тапты. Сондықтан, «Мұхаммед Қадыри, Асири, Латифи, Мирзабобо (Мырзабаба) және Хироми өз дәуірінің талабына сәйкес, осы бір көшпелі сюжетті өз дүниетанымы тұрғысынан пайдаланды. Бұл авторлар өз шығармасының негізі ретінде тек Нахшаби «Тотынамасын» қолданумен шектелген жоқ, халықтың ауыз екі шығармашылығының үлгілерін шеберлікпен қиюластырып, ерекше дүние жазып шықты. Сол арқылы олар парсы және түркі жазба әдебиетінің дамуына зор үлес қосты. Осының нәтижесінде «Тотынама» дәстүрі жаңа сапалық деңгейге көтерілді. Парсы-тәжік әдебиетінде орныққан бұл үрдіс өзбек әдебиетіне еніп, XVIII ғасырда айрықша дамыды» [21, 41 б.], – деген тұжырымға осы тұрғыдан ден қоямыз.

Негізінен тәлімдік-тәрбиелік роль атқарған бұл шығармалардың ағартушылық мақсаты да болды дей аламыз. Ілім-білімге ұмтылған «Тотынама» кейіпкерлері кез-келген күрделі мәселені ақыл-парасат, ғылыми ұстаным арқылы шешеді. Қазақ әдебиетінде де, өзбек әдебиетінде де оқыған-тоқығаны көп кітаби ақындардың мұндай туындыларды көбірек насихаттағанының бір себебі осында жатса керек. «Бұлар халық арасында жүрген Шығыс аңызын сол күйінде кітап етіп бастырды немесе жаңа вариантын жазды, кейде тікелей тәржіме де жасады. Қиссашыл-дастаншылар қазаққа көрші отырған өзбек, татар, әзірбайжан, тәжік халықтары әдебиетінің шырайлы үлгілерін сұрыптап, тани, таба білді, сол үлгілерді ел арасына таратты» [23, 55 б.].

Молла Құрбан Хироми «Тотынаманы» жазу барысында көркемдік тұтастықты да, құрылымдық тұтастықты да сақтады, сан ғасырдан жалғасып келе жатқан аллегориялық үлгілерді шебер пайдаланды. Орман-тоғайды жайлаған алуан түрлі аң-құстардың әрекеті арқылы адам мінезін жеріне жеткізе кейіптеп, ойлы образдарды өмірге әкелді. Бір тақырыпты өзгеше жырлау барысында айқын дараланудың оңай еместігіне қарамастан, ол әлемдік «Тотынамалар» галереясында қайталанбас қолтаңбасын қалдырды. Сонымен қатар, өз шығармасында адами болмысты қалыптастыру идеясын алға тартты, жас ұрпақты тәрбиелеу мәселесін қаперінен шығармады. Түптеп келгенде, Хироми әлемді шарлаған Нахшаби «Тотынамасының» даңқына көлеңке түсірмеу мақсатын берік ұстанған тәрізді. Сөз жоқ, сол мақсатына жеткен деп санаймыз. «Тотынама» мен «Құс тілін» салыстыра зерттеушінің тұжырымдағанындай, «Хироми де белгілі хикаятты өзінің озық идеяларын бейнелеп көрсету үшін пайдаланды, негізгі баяндау желісіне және оған кіретін барлық хикаяларға жинақы әрі қолайлы форма дарытты, үнді аңызының мазмұны мен идеясына мейлінше көп өзгерістер мен жаңалықтар енгізді, сюжетті шығармашылықпен дамытып, оны барынша жоғары деңгейге көтерді [21, 41 б.].

Қорытынды

Енді өзбек әдебиетіндегі «Тотынама» нұсқалары туралы деректер мен мәліметтерді саралай келе мынадай қорытындылар жасауға болады. Біріншіден, тарихи жәдігерліктері мол Өзбекстанда қолжазба сақтау мәдениеті мейлінше дамыған. Соның арқасында әр авторлардың қолынан шыққан «Тотынаманың» бірқатар нұсқадағы қолжазбаларының ғылыми сипаттамалары жасалып, ғылыми мекемелердің игілігіне айналған. Екіншіден, бұл елдің сөз өнерінде әдепкі шығарманың негізінде әр кезеңде тұтас күйінде туындаған нұсқалар баршылық. Үшіншіден, үндінің «Тотынама» тектес басқа да танымал әдеби ескерткіштері өзбектің әйгілі шайырларының қайта жырлауына арқау болған. Төртіншіден, көрші елдің әдебиеттанушылары бұл ескерткішті ұзақ жылдардан бері тұрақты зерттеу нысанына айналдырып келеді. Бесіншіден, «Тотынаманың» барлық нұсқаларын және «Тотынама» тақілеттес үндінің басқа да құрақ-хикаяттарымен салыстыра қарастыру тәжірибесі орныққан. Алтыншыдан, өзбек ғалымдары «Тотынаманы» барлық қырынан жіліктеп талдауға жете мән береді.

Қазақ-өзбек әдеби байланыстары белгілі бір деңгейде ғана зерттелгені [24; 25] болмаса, «Тотынама» әңгімелері әзірге екі ел ғалымдарының жеке-дара талпынысы күйінде ғана қалып келеді. Тақырып аса тамырлас болғандықтан келешекте бұл мәселені бірлесе қарастырған жөн деп санаймыз. Өзбек-қытай әдеби байланыстарының генезисі, фольклор мен әдебиеттегі ортақтығына дейін ғылыми еңбек [26] нысанасына айналып жатқан шақта, түркі халықтарының асыл мұрасы – «Тотынаманың» жаңа қырларын ашып, тың түсінік орнықтыру жайын ешқашан естен шығармауымыз қажет.

Ойымызды түйіндесек, «XV ғасырда ғажайып көркем туындылар жасаған, бұл тілдегі әдебиетті көп ғасырлық дәстүрі бар тәжік-парсы биігімен теңестірген Әлішер Науаидай алып шайыры бар» [27, 83 б.] өзбек халқының сөз өнеріндегі «Тотынама» хикаятының нұсқалары әлі де талай зерделі ұрпақтың назарын аудары бермек.

Әдебиет

1. Шуксаптати. Семьдесят рассказов попугая. – Москва: Издательство восточной литературы, 1960. – 130 с.
2. Тотының тоқсан тарауы («Шуксаптати»). (Аударған Ғ.Сармурзин). – Алматы: Жазушы, 1970. – 200 б.
3. Имад ибн Мухаммад ан-Наари. Жемчужины бесед. – Москва: Наука, 1985. – 399 с.
4. Зийа ад-Дин Нахшаби. Книга попугая (Тути-наме). – Москва: Наука, 1979. – 350 с.
5. Зияаддин Нахшаби. Тотынама (Аударғандар Ә.Қоңыратбаев пен Т.Қоңыратбаев). – Алматы: Жазушы, 1991. – 304 б.
6. Сайид Хайдар Бахш Хайдари. Сказки попугая (Тота кахани). – Москва – Ленинград: Academia, 1933. – 250 с.
7. Тотынама (Жауапты редакторы О.Қанапин). – Үрімші: Шыңжаң халық баспасы, 1987. – 356 б.
8. Тотынама (Көне түркі тілінен аударған Н.Тобыш, әдеби өңдеген А.Қыдыр). – Ақтау: «Мұра» шығармашылық бірлестігі, 2005. – 196 б.
9. Алимардонов А. Зияуддин Нахшаби и его «Тути-наме». Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Душанбе, 1970. – 35 с.
10. Миннегулов Х. Татарская литература и восточная классика. – Казань: Издательство Казанского университета, 1993. – 384 с.
11. Мухаммад Алем Лабиб. Мирза Ниязи Балхи и его роль в развитии таджикской и узбекской литератур XIX века Афганистана. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Душанбе, 2018. – 23 с.
12. Караев Т. Поэт Хироми и его литературное наследие. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Бухара, 1966. – 23 с.
13. Литература XVI века и первой половины XIX века (Статья о персидской литературе). http://www.naison.tj/literatura/litra_XVI/f02.shtml. (Сайт Натальи Лайдинен).
14. Брагинский И. Литература Средней Азии // История мировой литературы. В девяти томах. 4-том. – Москва: Наука, 1987. – 690 с.
15. Омарұлы Б. Қазақ, қырғыз, түрікмен әдебиеттері тарихын дәуірлеу мәселелері. – Алматы: Ата-б, 2020. – 104 б.
16. Адашев М. Трансформация сюжета «Рабно и Зебо» в таджикской литературе XVII-XIX вв. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Душанбе, 1990. – 26 с.
17. Қоңыратбаев Ә. Көп томдық шығармалар жинағы. – Т. 2. Түркітану және шығыстану мәселелері. – Алматы: МерСАал, 2004. – 518 б.
18. Бертельс Д. Предисловие // Зийа ад-Дин Нахшаби. Книга попугая (Тути-наме). – Москва: Наука, 1979. – 350 с.
19. Муродов Х. Сузбоши // Зиевуддин Нахшабий, Хайдар Бахш Хайдари. Тутинома. – Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси», Давлат илмий нашриети, 2015. – 184 б.
20. Клягина-Кондратьева М. Введение // Сайид Хайдар Бахш Хайдари. Сказки попугая (Тота кахани). – Москва – Ленинград: Academia, 1933. – 250 с.

21. Хасанова Ш. Сравнительно-типологическое и текстологическое исследование произведений типа «Туты-намэ» и «Куш тили». Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. – Ташкент, 2016. – 65 с.
22. Қасқабасов С. Жаназык. – Астана: Аударма, 2002.
23. Күмісбаев Ө. Терең тамырлар. – Алматы: Ғылым, 1994. – 320 б.
24. Бапаев Х. Кыргыз-казак, кыргыз-өзбек адабий байланыштары. – Фрунзе: Илим, 1975. – 159 б.
25. Сейданов Қ. Туыскандар: қазақ-өзбек әдеби байланыстарының даму сипаттары. – Ташкент: O'zbekiston, 2018. – 431 б.
26. Мусурманов Э.Р. Генезис узбекско-китайских литературных связей: общность в фольклоре и литературе. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. – Самарканд, 2020. – 73 с.
27. Бердібай Р. Әлішердің асқақ арманы // Бес томдық шығармалар жинағы. – Т. 4. – Алматы: Қазығұрт, 2005. – 448 б.

Reference

1. Shukasaptati. Sem'desyat rasskazov popugaya [Seventy parrot stories]. Moscow, Izdatel'stvo vostochnoj literatury, 1960. 130 p. [in Russian].
2. Totynyn toqsan tarauy («Shukasaptati»). (Audargan G.Sarmurzin) [Ninety chapters of parrot («Shukasaptati»). (Translated by G.Sarmurzin)]. Almaty, Zhazushy, 1970. 200 p. [in Kazakh].
3. Imad ibn Muhammad an-Naari. Zhemchuzhiny besed [Pearl of conversations]. Moscow, Nauka, 1985. 399 p. [in Russian].
4. Zija ad-Din Nahshabi. Kniga popugaya (Tuti-name) [The book of parrot (Tuti-name)]. Moscow, Nauka, 1979. 350 p. [in Russian].
5. Ziyaaddin Nahshabi. Totynama (Audargandar A. Qonyratbaev pen T. Qonyratbaev) [Totynama (Translated by A. Khonyratbaev and T. Khonyratbaev)]. Almaty, Zhazushy, 1991. 304 p. [in Kazakh].
6. Sajid Hajdar Bahsh Hajdari. Skazki popugaya (Tota kahani) [A fairy tale about parrot (Tota kahani)]. Moscow – Leningrad, Academia, 1933. 250 p. [in Russian].
7. Totynama (Zhaupty redaktory O. Qanapin) [Totynama (Executive editor O. Khanapin)]. Urimchi, Shynzhan halyq baspasy, 1987. 356 p. [in Kazakh].
8. Totynama (Kone turki tilinen audargan N. Tobysh, adebi ondegen A. Qydyr) [Totynama (Translated from ancient Turkic by N. Tobysh, literary editing by A. Kydyr)]. Aqtau, «Mura» shygarmashylyq birlestigi, 2005. 196 p. [in Kazakh].
9. Alimardonov A. Ziyauddin Nahshabi i ego «Tuti-name». Avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni kandidata filologicheskikh nauk [Ziyauddin Nahshabi and his «Tuti-name». abstract for the degree of candidate of philological sciences]. Dushanbe, 1970. 35 p. [in Russian].
10. Minnegulov H. Tatarskaya literatura i vostochnaya klassika [Tatar literature and oriental classic]. Kazan, Izdatel'stvo Kazanskogo universiteta, 1993. 384 p. [in Russian].
11. Muhammad Alem Labib. Mirza Niyazi Balhi i ego rol' v razvitii tadzhikskoj i uzbekskoj literatur XIX veka Afganistana. Avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni kandidata filologicheskikh nauk [Mirza Niyazi Balhi and his role in the development of Tajik and Uzbek literature of the XIX century in Afganistan. abstract for the degree of candidate of philological sciences]. Dushanbe, 2018. 23 p. [in Russian].
12. Karaev T. Poet Hiromi i ego literaturnoe nasledie. Avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni kandidata filologicheskikh nauk [The poet Hiromi and his literary heritage. Abstract for the degree of candidate of philological sciences]. Buhara, 1966. 23 p. [in Russian].
13. Literatura XVI veka i pervoj poloviny XIX veka (Stat'ya o persidskoj literature) [Literature of XVI century and first half of XIX century (Article about Persian literature)]. In: http://www.naison.tj/literatura/litra_XVI/f02.shtml. (Sajt Natal'i Lajdinen) [http://www.naison.tj/literatura/litra_XVI/f02.shtml]. (Sajt Natal'i Lajdinen)]. [in Russian].
14. Braginskij I. Literatura Srednej Azii [Literature of Central Asia]. In: Istoriya mirovoj literatury. V devyati tomah. 4-tom [History of world literature. In nine volume. 4th volume]. Moscow, Nauka, 1987. 690 p. [in Russian].
15. Omaruly B. Qazaq, qyrgyz, turikmen adebietteri tarihyndauirleu maseleleri [Problems of chronology of the history of Kazakh, Kyrgyz and Turkmen literature]. Almaty, Arna-b, 2020. 104 p. [in Kazakh].
16. Adashev M. Transformaciya syuzheta «Ra'no i Zebo» v tadzhikskoj literature XVII-XIX vv. Avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni kandidata filologicheskikh nauk [Transformation of the

plot «Rano and Zebo» in the Tajik literature of the 17th-19th centuries. Abstract for the degree of candidate of philological sciences]. Dushanbe, 1990. 26 p. [in Russian].

17. Qonyratbaev A. Kop tomdyq shygarmalar zhinagy. T.2. Turkitanu zhane shygystanu maseleleri [A collection of multi-volume works. T.2. Problems of Turkic and Oriental Studies.]. Almaty, MerSAal, 2004. 518 p. [in Kazakh].

18. Bertels D. Predislovie [Foreword]. In: Zija ad-Din Nahshabi. Kniga popugaya (Tuti-name) [Zija ad-Din Nahshabi. The book of parrot (Tuti-name)]. Moscow, Nauka, 1979. 350 p. [in Russian].

19. Murodov H. Suzboshi [Foreword]. In: Zievuddin Nahshabij, Hajdar Bahsh Hajdarij. Tutinoma. Tashkent, «Uzbekiston millij enciklopediyasi», Davlat ilmiy nashrieti, 2015. 184 p. [in Uzbek].

20. Klyagina-Kondrateva M. Vvedenie [Introduction]. In: Sajid Hajdar Bahsh Hajdari. Skazki popugaya (Tota kahani) [Sajid Hajdar Bahsh Hajdari. A fairy tale of parrot (Tota kahani)]. Moscow – Leningrad, Academia, 1933. 250 p. [in Russian].

21. Hasanova Sh. Sravnitel'no-tipologicheskoe i tekstologicheskoe issledovanie proizvedenij tipa «Tuti-name» i «Kush tili». Avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni doktora filologicheskix nauk [Comparative typological study of a works as «Tuti-name» and «Kush tili». Abstract for the degree of candidate of philological sciences]. Tashkent, 2016. 65 p. [in Russian].

22. Qasqabasov S. Zhanazyq [For the soul]. Astana, Audarma, 2002. [in Kazakh].

23. Kumisbaev O. Teren tamylar [Deep roots]. Almaty, Gylym, 1994. 320 p. [in Kazakh].

24. Bapaev H. Kyrgyz-kazak, kyrgyz-ozbek adabij bajlanyshtary [Kirgiz-kazakh, kirgiz-uzbek literary relations]. Frunze, Ilim, 1975. 159 p. [in Kazakh].

25. Sejdjanov Q. Tuysqandar: qazaq-ozbek adebi bajlanystaryny damu sipattary [Relatives: Features of the development of Kazakh-Uzbek literary relations]. Tashkent, O'zbekiston, 2018. 431 p. [in Kazakh].

26. Musurmanov E.R. Genezis uzbeksko-kitajskix literaturnyx svyazej: obshchnost' v fol'klore i literature. Avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni doktora filologicheskix nauk [Genesis of Uzbek-Chinese literary relations: community in folklore and literature. Abstract for the degree of doctoral of philological sciences]. Samarkand, 2020. 73 p. [in Russian].

27. Berdibaj R. Alisherdin asqaq armany [Alisher's dreams]. In: Bes tomdyq shygarmalar zhinagy. T. 4 [Collection of works in five volumes. V. 4]. Almaty, Qazygurt, 2005. 448 p. [in Kazakh].

B.Zh. Omarov

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan

(E-mail: b_om777@mail.ru)

The story «Totynama» and its variants in Uzbek literature

Abstract. «Totynama» is one of the most famous literary monuments in the world, which has many variants and is still of interest to researchers. This famous work, widely distributed in many countries, had a sufficient number of authors in different historical periods. The collection of stories «Totynama» by Ziyauddin Nakhshabi, which received special recognition in world literature and has a high artistic value, became a solid basis for the creation of many later versions of this unique creation. Therefore, thanks to the writers who translated into their languages and masterfully finalized this work, several completely new readings of it appeared. The Nakhshabi variant also gained popularity in Central Asia, the cradle of scribal poets who sought inspiration from the Eastern literary tradition. Among the states of this region, Uzbekistan occupies a special place, where the ancient manuscripts of «Totynama» are carefully preserved and the heritage of the people is fully used. At the same time, in the Uzbek literature, there are other works dating back to the work of Nakhshabi and called «Totynama». The prose version of «Totynama» by Latifi and its poetic version, which came out from the pen of Khiromi, undoubtedly became valuable creations that elevate Uzbek literature. This article analyzes various information and sources, scientific works devoted to the story «Totynama» in a neighboring country. The author presented his conclusions about the peculiarities of the variants of

«Totynama» widespread in Uzbekistan, the significance and artistic value of these literary monuments.

Keywords: Ziyauddin Nakhshabi, Uzbek literature, «Totynama» manuscripts, Hiromi's legacy, framed story, parrot stories, the language of birds, literary monuments, literary translation, poets.

Б.Ж. Омаров

*Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Республика Казахстан
(E-mail: b_om777@mail.ru)*

Повесть «Тотынама» и ее варианты в узбекской литературе

Аннотация. «Тотынама» – один из самых известных литературных памятников в мире, имеющий множество вариантов и до сих пор представляющий интерес для исследователей. У этого знаменитого произведения, широко распространившегося во многих странах, в разные исторические эпохи было достаточное количество авторов. Получивший особое признание в мировой литературе и обладающий высокой художественной ценностью сборник рассказов «Тотынама» Зияуддина Нахшаби стал прочной основой для создания множества более поздних версий этого уникального творения. Так, благодаря литераторам, переведившим на свои языки и мастерски дорабатывавшим это произведение, появилось несколько абсолютно новых его прочтений. Вариант Нахшаби получил популярность и в Центральной Азии, колыбели поэтов-книжников, искавших вдохновение в восточной литературной традиции. Среди государств данного региона особое место занимает Узбекистан, в котором бережно хранятся древние рукописи «Тотынамы» и полноценно используется наследие народа. Вместе с тем, в узбекской литературе есть и другие произведения, восходящие к творчеству Нахшаби и также получившие название «Тотынама». Прозаический вариант «Тотынамы» за авторством Латифи и ее поэтическая версия, вышедшая из-под пера Хироми, бесспорно стали ценными творениями, возвышающими узбекскую литературу. В данной статье проведен анализ различных сведений и источников, научных работ, посвященных повести «Тотынама» в соседней стране. Автор представил свои выводы об особенностях распространенных в Узбекистане вариантов «Тотынамы», значимости и художественной ценности этих литературных памятников.

Ключевые слова: Зияуддин Нахшаби, узбекская литература, рукописи «Тотынама», наследие Хироми, обрамленная повесть, рассказы попугая, язык птиц, литературные памятники, художественный перевод, поэты.

Автор туралы мәлімет:

Омаров Бауыржан, филология ғылымдарының докторы, телерадио және қоғаммен байланыс кафедрасының профессоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көшесі, 2, Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы.

Information about author:

Omarov Bauyrzhan, Doctor of Philology, Professor of the Department of Television and Radio and Public Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, K. Satpayev str., 2, Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan.

Сведения об авторе:

Омаров Бауыржан, доктор филологических наук, профессор кафедры телерадио и связи с общественностью, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, ул. К.Сатпаева, 2, Нур-Султан, Республика Казахстан.

S.K. Suraganov*S. Seifullin Kazakh Agrotechnical University, Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan
(E-mail: sersuraganov@mail.ru)***The leading ornamental motif koshkar muyiz in Kazakh ornamentation: in search of the primordial**

Abstract. The ornamental motif of Koshkar Muyiz – the legacy of the Ancient times – remains key in the traditional art of felt craft.

The horn-shaped figures of the Kazakhs had been a centerpiece of scholarly discourses of Kazakh, Russian and Soviet science over the entire 20th century. The first attempts to find their meaning were made by the German ethnologist R. Karutz (1911), the Russian researchers S. Dudin (1928), B. Kuftin (1926), E. Schneider (1927), and others. The horn-shaped motif had been reviewed in the works of archaeologists, art historians and ethnographers since the second half of the 20th century. Scientists determined the time of its origin, its geography, and attempted to translate its semantic content. It was found that the curvilinear motif had not appeared earlier than the New Stone Age, but in the Bronze Age, it had developed in the form of various styled designs. This motif obviously played a key role in the ornamental complex of the Turkic-Mongol peoples.

Based on the interdisciplinary approach, the author offers a number of reasons to explain its viability, including the internal form of the word - name of the ornamental motif, which is epic in nature since it can cause a special aesthetic reaction in viewers. The ornamental motif seems to play the role of a “figure of memories” and have the status of a “substantiative past”. It is preserved as a linguistic objectification (name) in an extra-linguistic format as well, in the form of an Iconic Model of a transcultural anagram that reproduces the ancient ideological content with symbolic and magical scope. Acting as a canon, the Koshkar Muyiz motif is a sort of a “Signature of the Era” with its artistic charm and is constructively based on the line called the “Line of Beauty” by William Hogarth.

Keywords: ornamental motif, pattern, Koshkar Muyiz, Kazakhs, Kazakhstan, artistic felt.

Introduction

It is known that the ornament in art is an organizing principle, since «it reveals the tectonics and construction of objects; framing things makes them more noticeable, complete, enriches the color side of them, decorates things» [1, p. 7].

In the Kazakh ornament, the formative elements in various combinations are a number of curved or spiral motifs, among which the most stable are curved motifs or figurative signs such as «shamrock, running wave, curly stem, vortex rosettes, world tree and e.t.c.» [2, p. 16].

The curvilinear motif, which is in the nomination like a koshkar muyiz, remains one of the most widespread in the Kazakh traditional ornamentation. Its important feature is both strict symmetry and asymmetry in the case of the motif *synyk muyiz*.

The study of the horn-shaped ornamental motif *koshkar muyiz* has its own solid history, full of amazing discoveries and various ways of interpreting it. S. M. Dudin notes the horn-shaped ornament on Kazakh felt carpets as conceptual basic [3, p. 178]. «...The ornament obtained in the koschem production by an overlay and a patch made of fabric of different colors in the form of arched and spiral forms of a ram’s horn looks completely original,” notes B.A. Kuftin [4, p. 36].

Scientists of different humanitarian directions wrote about the time of its origin. It was attributed to the Bronze Age by the anthropologist O. Smagululy [5, p. 66] and the ethnographer M.S. Mukanov [2, p. 14]. The Siberian archaeologist V.D. Kubarev insisted that the images of the ram made in the decorative and ornamental style date back to the Bronze Age, Early Scythian and Scythian times;

stylized and schematic drawings reduced to the sign – tamga – to the Hun-Sarmatian and Ancient Turkic eras [6, p. 58]. Some scholars associate the origin of the «horn» motif with the Saka-Sarmatian art [2, p. 14]. A well-known ethnographer S.I. Vainshtein attributes the origin of the motif of paired spirals to the second Early Nomadic historical and genetic layer [7, p. 155]. S.V. Ivanov refers to the Turkic-Mongolian ornamental complex compositions of the ornament with the symmetry of the borders (\bar{a} : 2), (\bar{a}), (a : 2 .m) and the symmetry of the rosettes (1 .m), (2 .m) and (4 .m) [1, pp. 38–39, 426]. Art critic K.T. Ibrayeva includes a group of ornaments of a zoomorphic nature – horn-like curls, spirals and their combinations – to the second ornamental type that developed in the Oguz-Kypchak period, when, in fact, in her opinion, a “fund of themes and motifs of the steppe ornament» [2, p. 17]. Researchers of the Kyrgyz traditional ornament E.I. Makhova and N.V. Cherkasova, who considered it to be in many ways similar to the Kazakh, concluded that «there was a deep tradition in it, dating back to artistic monuments, perhaps even of the Scythian time» [8, p. 28].

The geography of distribution, the semantics of the considered ornamental motif were reflected in the works of B.E. Petri, S.V. Ivanov, A.Kh. Margulan, M.S. Mukanov, E.N. Studenetskaya, K.T. Ibraeva, E.A. Smagulov, K.M. Baypakov, A.A. Dayrabaeva and others.

The motif of paired symmetrical spirals, characteristic of many peoples of the world, is often used by the Turkic-Mongolian peoples and the peoples of the Caucasus. S.V. Ivanov wrote about the wide distribution of the ornament called «ram’s horns» among the Finno-speaking, Slavic and Turkic-speaking (Chuvash, Turkmen, Kirghiz and Uzbek) peoples. [1, p. 109]. The name of the horn-shaped ornament is distinguished by an enviable constancy among many Turkic peoples from Siberia to the Caucasus. The Tuvans call it *koshkar muyzy*. [7, p. 146]. Among the Buryats, it is called *khusin eber*; doubled ram’s horns – *dabhar khusin eber*. [9, p. 5]. «The ornamental motif «ram’s horn», judging by its distribution, should be considered Central Asian motif, common to all nomadic pastoral tribes», – emphasized B.E. Petri [10, p. 237].

The stability of the horn-shaped pattern in time and space implies its consideration based on various theoretical concepts and approaches.

Theory and methodology of the research

We will try to analyze the stability of the name and the iconography of the motif *koshkar muyiz*, based on the theoretical conclusions of outstanding linguists F. de Saussure and A.A. Potebnya and the psychologist L.S. Vygotsky. . In addition, the author turned to the theory of memory of the German Egyptologist J. Assman, to the method of semiotic-semantic analysis of the archaeologist A.J. Sher, and, finally, to the concepts of W. Hogarth, G. Zedlmayr and R. Collingwood. In our opinion, this strategy is most productive in the search for understanding the nature of the stability of the ornamental system in folk art. Considering these theoretical perspectives, we will try to understand how the name of the motif, its unimaginary nature – a concise isomodel, and «the psychological processes of perception and creativity of a work of art coincide with the same processes in perception and creativity»[11, p. 44], which is confirmed by the example of a single motif – *koshkar muyiz*.

The content of the horn-like motif

The image of Aries in a variety of compositional and visual expressions is present in the art of many peoples of the world. As the Kazakh archaeologist K.M. Baipakov notes, only ceramics depicting the image of a ram «appear in the eastern, southern and south-western regions of Central Asia and further south, and spread far to the west – in the Volga region, in the North Caucasus, Don and Kuban region» [12, p. 39]. The analysis of studies of the horn motif allow us to distinguish three main lines of its image: animalistic, floral and universal. In the first case, many researchers associate the popularity of the image of a ram in the ancient art of Asia with the most ancient ideas and myths about the sacred role of this animal. This animal also had «a paramount importance in hunting and ritual sacrifices dedicated to the cult of fertility, various deities and spirits in shamanic practice» [6, p. 58].

Ethnographer, specialist in Buryat crafts A.A. Badmaev classifies the horn-shaped pattern

(khusin, ugalza) of the Agin Buryats among the motifs that have preserved the ancient symbolism, symbolizing prosperity, the wish for the multiplication of livestock, and also fulfilling among the Mongol-speaking peoples «the magical role of a guardian, a talisman capable of scaring away evil spirits» [13, p. 177]. Other researchers, who believe that going back to the era of early nomad's stylized horned sheep heads semantically identical “with the name that symbolizes wealth and increase of livestock - the main means of nomadic herder living”, share this view [14].

Some researchers have linked the origin of the motif with vegetation. Therefore, studying the Kazakh traditional ornament, E.R. Schneider was convinced that it goes back to the image of a tree with birds sitting on it [15, pp. 150-151].

The research of Ya.A. Sher, E.A. Smagulov and K.T. Ibraeva can be attributed to the universal interpretations of the semantics of the horn-shaped motif. E. A. Smagulov understands the kos muiz rosette and its variants as «a symbolic image of the earth in a state of calm and harmony, the earth that gives life to vegetation, and therefore to all life on earth» [16, p. 90]. A. Ya. Sher wrote about the possible connection of the horn-shaped motif with the ancient tradition of depicting a sacrificial pillar or a world tree, the upper part of which resembled horns or horned animals [17, p. 268].

The motif of *koshkar muyiz*, in our opinion, correlates not only with the actual image of the ram-producer, but also with the meanings that this image was filled with in ancient times and preserved to the ethnographic reality. It is no accident that the researchers claimed that the images of the ram have a cult character, interpreting the semantics of the image of the ram as the guardian of the vessel [12, p. 43]. According to B.A. Litvinsky, it is impossible to consider such images as «a direct reflection of the composition of the herd. Reproductions of domestic animals on ceramics are not directly connected with the economic life of the Sarmatian and Central Asian tribes, but through a complex system of ideological, in particular religious' ideas» [18, p. 13].

Based on the geographical distribution of the horn and spiral signs, the similarity in their interpretation, and their popularity «in the pastoral environment of the Eurasian nomads, it can be confidently stated», – emphasizes K.T. Ibraeva – «that in the Turkic and later Kazakh art they also meant similar themes. The term *kut*, common to all Turkic peoples, and the common understanding of it as a vital force, inherited by the Turkic-speaking peoples from common ancestors, perfectly correspond to these ideas. This is the main meaning of the spiral element, and it is in this context that the semantic chain acquires clear persuasiveness: *koshkar-muiz – koshkar – kut* (ornamental motif of paired horns – producer ram – life force) « [2, p. 23].

Interpretation experience

At one time, the outstanding Kazakh scientist-encyclopedist A.Kh. Margulan emphasized that it is the task of future researchers to reveal the semantic meaning of ornamental motifs that were «read» in a very specific way at the time [19, p. 83]. Also guided by the thesis: «ornament always has its own meaning» by the famous ethnographer, who specialized in the study of ornament S.V. Ivanov [1, p. 20], we will try in this article to present the author's interpretation, explaining the nature of the stability of the horn-shaped pattern.

In the survey of the craftswoman, the horn-shaped motif was called the main and less often as secondary pattern. All this suggests that this motif had previously a mythological content, which is why it is repeated from product to product. It is also a defining motif in the decor of modern felt carpets. The ornamental motif of *koshkar muyiz* resembles isomodels constructed on the principle of anagrams. F. de Saussure suggested: «The basis for the appearance of anagrams there could be a religious idea according to which an appeal to God, a prayer, a hymn do not achieve their goal if the syllables of the name of god are not included in the text». [20, p. 7]. This method, according to I.V. Kovtun, “allows you to establish a common structural and genetic code, embedded in the traditions of different eras. The space-time continuum of such transepochal (transcultural) «anagrams» is calculated in centuries and thousands of square kilometers [20, p. 8]. The researcher notes that such an anagram is not an abstract

model, but is «rather a model for generating the phenomenon of anagramming in the pre-written period.» [20, p. 8].

In our case, «thousands of kilometers» may well have a real expression, given that in every Kazakh dwelling there were at least a dozen felt carpets and each of them was decorated with horn-shaped ornaments in various variations. The horn-shaped ornament is seemingly devoid of its prototype, but at the same time, its name and image carry a hint of a once significant symbol in the culture. The image of the ram, as B.A. Litvinsky proved on Sarmatian and Kangyu materials, was interpreted in the period of the early nomads as an emanation of the Sun God, the divine fire [18, p. 49]. The fact that this image and, accordingly, its iconography and ideological content have remained stable for millennia is confirmed by archaeological material [12, p.35].

The phrases *koshkar muyiz* and *synyk muyiz* reflect the presence: in the first case – symmetry, in the second – its absence. The very stability of these phrases on the territory of Kazakhstan and in the adjacent regions of Russia testifies in favor of their epic character. The phrase *koshkar muyiz*, like any other, has the *inner form of a word*. A.A. Potebnya, pointing out the need to distinguish the *external form of the word* – articulate sound, *content* objectified by articulation, believes that it is *the internal form of the word* that represents «the closest etymological meaning of the word, the way in which the content is expressed», and under «*content*» can become quite common «*idea*».

Giving an explanation in this regard, the author writes: «The idea and content in the present case are same for us, because, such as, the quality and relations of the figures depicted in the picture, we do not refer to the content, but to the image, the representation of the content, and by the content of the picture, we mean a series of thoughts evoked by the images in the viewer, which served as the basis of the image in the artist himself during the act of creation» [21, p. 22]. By analogy with the examples given by A.A. Potebnya (*chorna khmara, clear dawn, chervona viburnum*) [21, p. 41] *Koshkar muyiz* is not a tautology, but an epic expression, since it not only denotes a horned animal, but first of all points to the concept of a noble, «holy» animal contained in it. [22, p. 195]. Since language is not just the material for poetry, but poetry itself, which is possible only if the «visual meaning of the word» is not lost, which «with a lesser degree of this oblivion, restores the sensuous, exciting activity of the imagination side of words through so-called epic expressions, i.e., such constant combinations of words in which one word indicates the inner form of another» [21, p. 41].

As it is known, wool and felt were endowed by the Kazakhs with sacred characteristics that stem not only from rational ideas related to their practical use, but also ideological, referring us to the world of ideas about the supplier of this raw material – the image of aries.

The unimaginative nature of the Kazakh ornamental art, and in particular the horn-shaped ornament *muyiz oyu*, the existence of this ornament and the stability of its nomination in a large territory. It is including Eastern Siberia (Buryats, Tuvans) in the east and the peoples of the Caucasus (Nogais) in the west – Western Siberia (Siberian Tatars, Turks of Southern Siberia) in the north and Central Asia in the south (Kyrgyz, nomadic Uzbeks, Turkmens, Karakalpaks), allows us to assume the following.

It is known that since ancient times the wild ram played the role of the preferred victim. In his absence, they used to slaughter a domestic ram [23, p. 146]. The British anthropologist Sir James George Frazer gave a brilliant explanation of the transformation of a theriomorphic deity in the form of a ram into a sacrificial animal on the example of the Theban god Amon at the time. [24, pp. 654–655].

Remaining extremely stable, the motif of paired spirals and its derivatives remain for Kazakh craftsmen an important, fundamental ornamental pattern. There can be no Kazakh traditional felt products in general and carpet in particular without it. «... Closing the object space by means of the decor - the image of the beast - in the interior of the dwelling, the ancient nomads communicated things... a kind of autonomy that corresponded to their ideas of the universe as a whole and, apparently, closed in itself form» [25, p. 10]. In a survey of the craftswomen, paired spirals were named the most frequently used. Cutting out a curved motif and laying it out in product in a symmetrical or asymmetric

order, the craftswoman repeats its name, which she heard from the lips of her predecessors – mother, grandmother or mother-in-law: *muyiz-horn*. Such constancy, apparently, is rooted in the very form of the motif, which «carries the function of communicating a social feeling that is absent in the depicted object itself and is given to it by art» [11, p. 36-37], and the feelings that this motif evokes «are feelings that are socially conditioned» [11, p. 36]. A work of art must be viewed as a system of stimuli «deliberately and deliberately organized in such a way as to elicit an aesthetic response» [11, p. 38]. Referring to the theory of A.A. Potebnya about the analogy between the activity and development of language and art. S. Vygotsky as «a psychologist is forced to turn most often to physical evidence, to the works of art themselves and to recreate the psychology corresponding to them in order to be able to study it and the laws governing it» [11, pp. 38–39]. In accordance with this theory, a natural connection arises between the external and internal form of its name and the content of the work of art.

If the plane of the carpet was considered as something immovable, then the ornamental headdress created movement within its boundaries, it «revived» the idea of movement in it, since the plane is relatively static, but without the movement of ornamental or other decorative forms on it - this very plane is not perceived. [25, p. 17]. «Life is perceived, judging by the figurative decor on the objects and directly by the structure of the shape of the products themselves, as an endless movement, a constant alternation; space is always limited, mainly flat, probably it is associated with the ideas of ancient people about the earth as a fixed plane» [25, p. 10].

It should also be noted that in the song heritage of the Kazakhs, poetic formulas are often used as a refrain, referring both the performer and the listener to the close connection of the ornament with time:

<i>Alma agashtin gulindei,</i>	<i>Like an apple blossom</i>
<i>Tekemettin turindei,</i>	<i>Like a tekemet pattern</i>
<i>Otip dauren barady</i>	<i>The (happy) time is passing</i>
<i>Siz ben bizge bilinbei.</i>	<i>Unnoticed for you and for us.</i>

[26, p. 314]

The pattern, its infinity in space is associated in these lines with the category of time, more precisely, happy time. The pattern in its rhythmicity «artistically organizes the life of the plastic, spatial body in time. The idea of time among people is special. Strictly speaking, the historical time here, in fact, does not exist. There is «before, earlier», and there is «now». However, there is a rich sense of the infinite. Figuratively, emotionally, qualitatively – what is perceived in front of us as complex-infinite» [27, pp. 193–194]. It is no coincidence that immutability, adherence to the established order finally, reminds, as noted by J. Assman, the infinity of the pattern. [28, p. 16]. The pattern is presented here as a «figure of memories». According to J. Assman, «memory is always concrete» unlike thinking and its place in memory is determined before being admitted into it, only after the transformation of the idea into a sensory appearance, when the concept and image are inextricably merged [28, p. 38]. The most important events, actors, are stored for a long time and are fixed in the memory of the community in the form of a specific form. The stability of this form lies in the fullness of its meaning and constant enrichment. Therefore, «weaving together sometimes very old and quite new, invented just now, folk art culture tends to manifest itself in the form of an ornamental statement» [27, p. 199]. The fixation of form in cultural memory «is immediately transposed into a lesson, concept, symbol; they get meaning, they become an element of the ideological system of a given society» [28, p. 39]. Out of this combination of concepts and experiences arises what we call «memory figures».

Every time a craftswoman works on her work or teaches this art to the younger generation, the pattern is resurrected in her memory. Thus, the ornamental motif and composition acquire not only the right to life, but also the status of the «justifying past». «The past does not grow naturally, it is the product of cultural creativity» [28, p. 50]. In this case, we are dealing with female creativity, with a female type of thinking, which differs from the male one by a great constancy. «In general, the thought of a man is broader, more mobile, and more changeable due to the new elements entering

into it, than the thought of a woman, enclosed in the circle of slowly changing domestic life, closer to nature and the immobile variety of its phenomena. A woman is predominantly a keeper of rituals and beliefs of a long-frozen and already incomprehensible paganism” [21, pp. 6-7]. Working with felt, an experienced craftswoman carves ornamental motifs with a special knife, without using stencils - from memory. At the same time, she preliminarily applies a remnant or small pattern on the felt plate. The whole composition of the carpet, as the craftswomen say, is formed in their heads, and, taking into account the size of the future product, the color, they start to work.

Folk art reflection, largely, is characterized by repetition. Folk art «entirely proceeds from schemes developed by repetition, and schemes were borrowed from some samples, sometimes much less artistic, than what will then be created on their basis by repetitions of the motif in the living development of an endless series of variations of folk art» [27, p. 238].

Results

Collective memory in the Kazakh traditional art of felting continues to function in two modes. A mode of justifying memory, which is associated with the history of the oldest non-woven textiles of Eurasia, and is expressed in the stability of the three decorative and technological methods of felting: hollow, applicative and stitch-stitching, as well as the stability of the objectification of the linguistic and extra – linguistic plan-the names of patterns. The stability of the names (lexemes, names of motives) of Kazakh ornaments, especially curved ones, their unimaginative nature, transmitted only by architectonic means, confirms the thesis of J. Assman that «the past rather collapses here into symbolic figures, to which memory is attached» [28, p. 54]. This is true in relation to the Kazakh ornamental heritage, since the mode of substantiating memories “works with stable objectifications of the linguistic and extra-linguistic plan” [28, p. 54]. It remains important in the preservation of traditional ornament and biographical memory, which relies on social interaction.

In the cultural memory of the nomadic peoples of Eurasia and their descendants, the horn-shaped ornament and its derivatives are a symbolic figure of memory, which has a mythological, sacred character, despite the fact that it contains only a «hint» in the form of paired spirals and names. This figure of memories is brought back to mind every time the craftswoman works on her work, it is as if she brings back to mind the justifying past. The sacred character of this ornament also stems from its articulation. The very word «koshqar» among the Kazakhs had supernatural magical power, and therefore «it was often given to people as a personal name» [12, p. 44].

Thus, B.A. Litvinsky gives a story about how before the sacrifice of a ram, the Ossetians bring the animal to the hearth and after the prayer is completed, they put a cross-shaped mark on the animal’s neck and on the muzzle with a burning log, while the smoke from the singed wool is considered as an offering to God [18, p. 72]. In modern Kazakhs, an incision in the form of a cross is made on the forehead of the boiled head of a ram before being served for ritual treats to matchmakers and during memorial meals [29].

The ornament, easily losing its originally symbolic meanings, “in a strange way retains its artistic charm. Already «incomprehensible», not readable, it continues to reproduce, to vary, sometimes absorbing an abyss of sophisticated labor» [29, pp. 7–8].

The popularity of this ornamental motif is difficult to explain without taking into account many factors. A worthy place, among which it should take the feelings of proportion and beauty. And also, perhaps, by the feeling that L.S. Vygotsky defined based on the socio-psychological method as «infection», when the central idea is the overcoming of the material and «the recognition of art by the *social technique of feeling*». [11, p. 17].

Just as A.A. Bobrinsky connects the similarity of the spiral with the image of a snake [30, p. 70], W. Hogarth, an artist and theorist, notes that the rules of beauty find a harmonious expression in the organization of space with a serpentine line, similar to a ram’s horn [31, p. 110]. She «is the most expressive of all that can only be invented in order to convey not only beauty and attractiveness,

but also the whole structure of form,» the artist argued [31, p. 114]. The artistic taste and intuition of this master of painting allow us to approach the understanding of the nature of the horn-shaped ornament from the point of view of artistic analysis. «The essence of this nature is that it is a line of beauty», - this is how it was defined by W. Hogarth. The line of beauty, no matter how it was called by the ancients and is now called by modern masters, gave birth to the perception and continues to cause a sense of harmony and pleasure. The line and its movement in the mirror plane of the ornament becomes a connecting detail. «It divides the volume of the object, it also sets in motion, the full interaction of two polar colors, contributes to the variable dominance of one of them through the color field of the other,» thus forming a linear movement [25, p. 22].

It seems to us that the horn-shaped pattern as a symbol could over time «become primarily or exclusively a decorative motif» because it «has the appropriate artistic qualities» [32, p. 58].

The sacred nature of the image under consideration indicates its use as a pictorial magic formula, since magic is «an integral part of traditional art», and magical activity provides «the mechanism of practical life with the necessary emotional current and emotional tension» [33, p. 75].

Conclusions

Having lost some of its mythological content, but remaining extremely stable, the motif of paired spirals and its derivatives remain for craftswomen as an important, fundamental ornamental pattern, without which there can be no Kazakh felt product. From all that has been said, it follows that the ornamental motif of *kozhqar muiz* can be rightly defined as a canon, a canonical sign that is understandable to both the master and the consumer of the product. Enclosed in iconographic patterns and rules for the construction of works, the canon «exists in the form of models – visual, «mock-up», or schematic, with a set of stamps supplementing the scheme-up to very abstract... The canon is a reinforcing structure, a kind of “forest” that ensures the stability and constant regeneration of the tradition” [34, pp. 191–192].

The analyzed motif, of course, came to us as evidence of the era when its meaning was quite clear and derived from its epic and mythological content. The stable nature of the motif testifies in favor of its former mythological content, which is why it is repeated from product to product. The horn-shaped motif in artistic creativity is represented as a truth «of the highest order, which not only corresponds to reality, but also claims to be normative and has a formative power». The pattern turns into a narrative that the craftswomen tell, («empowered knowledge») in order to emphasize their identity, to demonstrate their place in the world. They carry out not only the preservation of cultural memory, but also its translation in the form of their products. In our case, cultural memory is based on the awareness of the integrity of the group, its identity with the steppe culture, which goes back to the past, but retains an important semantic meaning for the group.

The stability of the motif under consideration is also based on its artistic charm and emotional content. [1, p. 20].

Thus, the ornamental motif in the form of a ram’s horn-the key in the decor of modern Kazakh felt carpets, originated in ancient times. In the Neolithic era, it was characterized by realism, in the Bronze Age, realism gave way to stylization. Its stability lies, obviously, in the apostrophic (protection and removal of jinx) and magical properties possessed by the ancient image, which was important in the archaic picture of the world. The canonical character of the image, despite the loss of its original meaning, has been preserved to the ethnographic reality. Studying the felt of the Pazyryk people dating back to the IV-III centuries BC, researchers point to the continuity of the horn-shaped ornament «in the art of the Turkic peoples, in particular among the Kazakhs and Kyrgyz» [35, p. 151]. The charm of this motif is in harmony and the principle of balance. The principle of equilibrium, as the highest form of generalization and typification of phenomena, «reflecting the features of the spatio-temporal orientation of nomadic pastoralists, testifies to the organic relationship of the human world and the world of the Universe» [36, p. 38].

In addition, to what has been said, the stability of this motif is dictated, in our opinion, caused by the need, more precisely by the consumer, whose taste, sense of proportion and beautiful for artists and designers the need to create objects decorated with a recognizable ornamental headdress, i.e. complementary of perception, since between the creator and the customer **«there is an invisible connection, so strong that the versts of miles and the verges of years are in vain»** (*selection of L.N. Gumilyov*) [37, p. 40].

Литература

1. Иванов С.В. Орнамент народов Сибири как исторический источник (по материалам XIX – начала XX в.). Народы Севера и Дальнего Востока. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1963. – 506 с.
2. Ибраева К.Т. Орнамент мемориальных памятников казахов (на материале некрополей Мангышлака): автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата искусствоведения: защищена: 27.03.1985. – М., 1985. – 26 с.
3. Дудин С.М. Киргизский орнамент // Восток. Журнал литературы, науки и искусства. – 1925. – Кн. 5. – С. 164–183.
4. Куфтин Б.А. Киргиз-казаки. Культура и быт. – М.: Центр. музей народоведения, 1926. – 48 с.
5. Смағұлұлы О. Қазақтардың этникалық тарихындағы методологиялық мәселелер // Известия Национальной академии наук Республики Казахстан. Серия общественных наук. – 1994. – № 1 (193). – С. 65–72.
6. Кубарев В.Д., Цэвээндорж Д., Якобсон Э. Петроглифы Цагаан-Салаа и Бага-Ойгура (Монгольский Алтай). – Новосибирск: Изд-во Института археологии и этнографии СО РАН, 2005. – 640 с.
7. Вайнштейн С.И. История народного искусства Тувы. – М.: Наука, 1974. – 224 с.
8. Махова Е.И., Черкасова Н.В. Орнаментированные изделия из войлока // Народное декоративно-прикладное искусство киргизов. Труды Киргизской археолого-этнографической экспедиции. Т. V. Ред. С. В. Иванов, К. И. Антипина. – М.: Наука, 1969. – С. 13–31.
9. Хороших П.П. Материалы по орнаменту ольхонских бурят. – Иркутск: «Власть труда», 1926. – Вып. II (VI), 1926. – С. 211–214.
10. Петри Б.Э. Орнамент кудинских бурят // Сборник Музея антропологии и этнографии при Российской академии наук; т. 5, вып. 1. – Петроград: тип. Росс. акад. наук, 1918. – С. 215–252.
11. Выготский Л.С. Психология искусства. – М.: Искусство, 1986. – 573 с.
12. Байпаков К.М. Культ барана у сырдарьинских племен // Археологические исследования древнего и средневекового Казахстана. – Алма-Ата: «Наука» КазССР, 1980. – С. 32–45.
13. Бадмаев А.А. Ремесла агинских бурят (к проблеме этнокультурных контактов). – Новосибирск: ИАЭТ СО РАН, 1997. – 160 с.
14. Кузеева З.З., Муртазаев А.О., Шаушев К.Б. К проблеме генезиса ногайского народного орнамента [Электронный ресурс] // Современные проблемы науки и образования. – 2014. – № 6. [Электронный ресурс] – URL: www.science-education.ru/120-16789 (дата обращения: 13.04.2015).
15. Шнейдер Е.Р. Казахская орнаментика // Казаки. Антропологические очерки. – Л.: Акад. наук СССР, 1927. – С. 135–171.
16. Смагулов Е.А. Палеосемантика центральной композиции казахского орнамента / Е.А. Смагулов // Известия НАН РК. Серия общественных наук. – 1994. – № 5. – С. 82–91.
17. Шер Я.А. Петроглифы Средней и Центральной Азии. – М.: Наука, 1980. – 328 с.
18. Литвинский Б.А. Кангюйско-сарматский фарн (к историко-культурным связям племен Южной России и Средней Азии). – Душанбе: Изд-во «Дониш», 1968. – 120 с.
19. Маргулан А.Х. Казахское народное прикладное искусство. – Т. 1. – Алма-Ата: Онер, 1986. – 256 с.
20. Ковтун И.В. Изобразительные традиции эпохи бронзы Центральной и Северо-Западной Азии: проблемы генезиса и хронологии иконографических комплексов северо-западного Саяно-Алтая. – Новосибирск: Изд-во Института археологии и этнографии СО РАН, 2001. – 184 с.
21. Потенция А.А. Теоретическая поэтика. – М.: Высшая школа, 1990. – 344 с.
22. Аргынбаев Х. Народные обычаи и поверья казахов, связанные со скотоводством // Хозяйственно-культурные традиции народов Средней Азии и Казахстана. – М.: Наука, 1975. – С. 194–205.
23. Анохин А.В. Материалы по шаманству у алтайцев, собранные во время путешествий по Алтаю 1910–1912 гг. по поручению Русского комитета для изучения Средней и Восточной Азии. – Л., 1924. – 248 с.

24. Фрэзер Дж. Дж. Золотая ветвь: Исследование магии и религии. – М.: Эксмо, 2006. – 690 с.
25. Труспекова Х.Х. Истоки и художественные традиции формообразования бытовых изделий в казахском народном искусстве: автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата искусствоведения: защищена: 05.04.87. – М., 1987. – 26 с.
26. Кара өлең. – Алматы: Жазушы, 1989. – 320 с.
27. Семенова Т.С. Народное искусство и его проблемы (очерки). – М.: Советский художник, 1977. – 247 с.
28. Ассман Я. Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 368 с.
29. Герчук Ю.Я. Что такое орнамент? Структура и смысл орнаментального образа. – М.: Галарт, 1998. – 328 с.
30. Бобринский А.А. О некоторых символических знаках, общих первобытной орнаментике всех народов Европы и Азии // Труды Ярославского областного съезда. – М., 1902. – С. 65–75.
31. Хогарт У. Анализ красоты. – М.: Искусство, 1987. – 284 с.
32. Зедльмайр Г. Искусство и истина: Теория и метод истории искусства. – СПб.: Аxiōma, 2000. – 272 с.
33. Коллингвуд Р. Принципы искусства. – М.: «Языки русской культуры», 1999. – 328 с.
34. Бернштейн Б.М. Традиция и канон. Два парадокса // Критерии и суждения в искусствознании. – М.: Советский художник, 1986. – С. 176–214.
35. Полосьмак Н.В., Баркова Л.Л. Костюм и текстиль пазырыкцев Алтая (IV–III вв. до н. э.). – Новосибирск: ИНФОЛИО, 2005. – 232 с.
36. Нурланова К. Человек и мир: Казахская национальная идея. – Алматы: Каржы-каражат, 1994. – 48 с.
37. Гумилев Л.Н. Искусство и этнос. Постановка проблемы // Декоративное искусство. – 1972. – № 1. – С. 36–41.

Reference

1. Ivanov S.B. Ornament narodov Sibiri kak istoricheskiy istochnik (po materialam XIX – nachala XX v.). *Narody Severa i Dal'nego Vostoka*. [Ornament of the peoples of Siberia as a historical source (based on materials from the 19th - early 20th centuries)]. Peoples of the North and the Far East. (Izd-vo AN SSSR, Moscow-Leningrad, 1963, 506 p.) [in Russian].
2. Ibrayeva K.T. Ornament memorial'nykh pamyatnikov kazakhov (na materiale nekropoley Mangyshlaka): avtoreferat dissertatsii na soiskaniye uchenoy stepeni kandidata iskusstvovedeniya [Ornament of memorial monuments of Kazakhs (based on the material of the necropolises of Mangyshlak). Abstract for the degree of candidate of art history]. Protected: 27/03/1985. Moscow, 1985. 26 p. [in Russian].
3. Dudin S.M. Kirgizskiy ornament [Kyrgyz ornament]. *Vostok*. In: *Zhurnal literatury, nauki i iskusstva* [Kyrgyz ornament // East. Journal of Literature, Science and Art.]. 5 (1925), P. 164–183. [in Russian].
4. Kuftin B.A. Kirgiz-kazaki. Kul'tura i byt [Kyrgyz Cossacks. Culture and life]. Moscow, Tsentr. muzey narodovedeniya, 1926. 48 p. [in Russian].
5. Smağululı O. Qazaqtardıń étnikalıq tarixındaǵı metodologiyalıq máseleler [Methodological issues in the ethnic history of Kazakhs]. In: *Izvestiya Natsional'noy akademii nauk Respubliki Kazakhstan. Seriya obshchestvennykh nauk* [Proceedings of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Social Science Series]. 1 (193), 65–72 (1994). [in Kazakh].
6. Kubarev V.D., Tseveendorzh D., Yakobson E. Petroglify Tsagaan-Salaa i Baga-Oygura (Mongol'skiy Altay) [Petroglyphs of Tsagaan-Salaa and Baga-Oigura (Mongolian Altai)]. (Izd-vo Instituta arkheologii i etnografii SO RAN, Novosibirsk, 2005. 640 p.) [in Russian].
7. Vainshtein S.I. Istoriya narodnogo iskusstva Tuvy [History of folk art of Tuva]. (Nauka, Moscow, 1974, 224 p.) [in Russian].
8. Makhova Ye.I., Cherkasova N.V. Ornamentirovannyye izdeliya iz voyloka [Ornamented products made of felt]. *Narodnoye dekorativno-prikladnoye iskusstvo kirgizov* [Folk decorative and applied art of the Kyrgyz]. In: *Trudy Kirgizskoy arkheologo-etnograficheskoy ekspeditsii* [Proceedings of the Kyrgyz archaeological and ethnographic expedition]. V. 13-31 (1969). [in Russian].
9. Khoroshikh P.P. Materialy po ornamentu ol'khonskikh buryat [Materials on the ornament of the Olkhon Buryats]. II (VI), 211–214 (1926). [in Russian].

10. Petri B.E. Ornament kudinskikh buryat [Ornament of the Kudin Buryats], Sboornik Muzeya antropologii i etnografii pri Rossiyskoy akademii nauk [Collection of the Museum of Anthropology and Ethnography at the Russian Academy of Sciences]. (tip. Ross. akad. nauk, Petrograd, 1918, t. 5, vyp. 1, P. 215-252). [in Russian].
11. Vygot'skiy L.S. Psikhologiya iskusstva [Psychology of art]. (Iskusstvo, Moscow, 1986, 573 p.). [in Russian].
12. Baypakov K.M. Kul't barana u syrdar'inskiykh plemen [The cult of the ram among the Syrdarya tribes] Arkheologicheskkiye issledovaniya drevnego i srednevekovogo Kazakhstana [Archaeological studies of ancient and medieval Kazakhstan]. («Science» of the Kazakh SSR, Alma-Ata, 1980. P. 32–45). [in Russian].
13. Badmayev A.A. Remesla aginskikh buryat (k probleme etnokul'turnykh kontaktov) [Crafts of the Agin Buryats (to the problem of ethnocultural contacts)]. (IAET SO RAN, Novosibirsk, 1997, 160 p.).
14. Kuzeyeva Z.Z., Murtazayev A.O., Shaushev K.B. K probleme genezisa nogayskogo narodnogo ornamenta [To the problem of the genesis of the Nogai folk ornament], Sovremennyye problemy nauki i obrazovaniya [Modern problems of science and education]. 6 (2014) [Electronic resource]. Available at: www.science-education.ru/120-16789 URL: (Accessed: 13.04.2015). [in Russian].
15. Shneyder Ye.R. Kazakhskaya ornamentika [Kazakh ornamentation] Kazaki. Atropologicheskkiye ocherki [Cossacks. Atropological essays]. (Acad. of Sciences of the USSR, Leningrad, 1927. P. 135-171). [in Russian].
16. Smagulov Ye.A. Paleosemantika tsentral'noy kompozitsii kazakhskogo ornamenta [Paleosemantics of the central composition of the Kazakh ornament]. In: Izvestiya NAN RK. Seriya obshchestvennykh nauk [Izvestiya NAS RK. Social Science Series.]. 5, 82–91, (1994). [in Russian].
17. Sher Ya.A. Petroglify Sredney i Tsentral'noy Azii [Petroglyphs of Central Asia]. (Nauka, Moscow, 1980, 328 p.). [in Russian].
18. Litvinskiy B.A. Kangyuysko-sarmatskiy farn (k istoriko-kul'turnym svyazyam plemen Yuzhnoy Rossii i Sredney Azii) [Kangyui-Sarmatian Farn (to the historical and cultural ties of the tribes of Southern Russia and Central Asia)]. (Izd-vo «Donish», Dushanbe, 1968, 120 p.). [in Russian].
19. Margulan A.Kh. Kazakhskoye narodnoye prikladnoye iskusstvo [Kazakh folk applied art]. T. 1. (Oner, Alma-Ata, 1986, 256 p.). [in Russian].
20. Kovtun I.V. Izobrazitel'nyye traditsii epokhi bronzy Tsentral'noy i Severo-Zapadnoy Azii: problemy genezisa i khronologii ikonograficheskikh kompleksov severo-zapadnogo Sayano-Altaya [Fine traditions of the Bronze Age in Central and North-West Asia: problems of the genesis and chronology of iconographic complexes of the North-West Sayan-Altai]. (Izd-vo Instituta arkheologii i etnografii SO RAN, Novosibirsk, 2001, 184 p.). [in Russian].
21. Potebnya A.A. Teoreticheskaya poetika [Theoretical poetics]. (Vysshaya shkola, Moscow, 1990, 344 p.). [in Russian].
22. Argynbayev Kh. Narodnyye obychai i pover'ya kazakhov, svyazannyye so skotovodstvom [Folk customs and beliefs of Kazakhs associated with cattle breeding], Khozyaystvenno-kul'turnyye traditsii narodov Sredney Azii i Kazakhstana [Economic and cultural traditions of the peoples of Central Asia and Kazakhstan]. (Nauka, Moscow, 1975. P. 194–205). [in Russian].
23. Anokhin A.V. Materialy po shamanstvu u altaytsev, sobrannyye vo vremya puteshestviy po Altayu 1910–1912 gg. po porucheniyu Russkogo komiteta dlya izucheniya Sredney i Vostochnoy Azii [Materials on shamanism among the Altaians, collected during travels in Altai in 1910–1912. on behalf of the Russian Committee for the Study of Central and East Asia]. (Collection of the Museum of Anthropology and Ethnography T. IV, Vyp. 2, Leningrad, 1924, 248 p.). [in Russian].
24. Frezer Dzh. Dzh. Zolotaya vetv': Issledovaniye magii i religii [The Golden Branch: A Study of Magic and Religion]. (Eksmo, Moscow, 2006, 690 p.). [in Russian].
25. Truspekova Kh.Kh. Istoki i khudozhestvennyye traditsii formoobrazovaniya bytovykh izdeliy v kazakhskom narodnom iskusstve: avtoreferat dissertatsii na soiskaniye uchenoy stepeni kandidata iskusstvovedeniya [The origins and artistic traditions of the shaping of household products in Kazakh folk art. Dissertation abstract for the degree of candidate of art history]. Protected: 05.04.87. Moscow, 1987, 26 p. [in Russian].
26. Qara öleñ [Black (Folk) songs]. (Zhazushy, Almaty, 1989, 320 p.). [in Kazakh].
27. Semenova T.S. Narodnoye iskusstvo i yego problemy (ocherki) [Folk art and its problems (essays)]. (Sovetskiy khudozhnik, Moscow, 1977, 247 p.). [in Russian].
28. Assman Ya. Kul'turnaya pamyat': Pis'mo, pamyat' o proshlom i politicheskaya identichnost' v vysokikh kul'turakh drevnosti [Cultural memory: Writing, memory of the past and political identity in the high cultures of antiquity]. (Yazyki slavyanskoy kul'tury, Moscow, 2004, 368 p.). [in Russian].

29. Gerchuk Yu.Ya. Chto takoye ornament? Struktura i smysl ornamental'nogo obraza [What is an ornament? The structure and meaning of the ornamental image]. (Galart, Moscow, 1998, 328 p.). [in Russian].
30. Bobrinskiy A.A. O nekotorykh simbolicheskikh znakakh, obshchikh pervobytnoy ornamentike vseh narodov Yevropy i Azii [About some symbolic signs common to the primitive ornamentation of all the peoples of Europe and Asia]. (Trudy Yaroslavskego oblastnogo s'yezda, Moscow, 1902, P. 65–75). [in Russian].
31. Khogart U. Analiz krasoty [Analysis of beauty]. (Iskusstvo, Moscow, 1987, 284 p.). [in Russian].
32. Zedlmayr G. Iskusstvo i istina: Teoriya i metod istorii iskusstva [Art and Truth: Theory and Method of Art History.]. (Achioma, St. Petersburg, 2000, 272 p.). [in Russian].
33. Kollingvud R. Printsipy iskusstva [Principles of Art]. («Yazyki russkoy kul'tury», Moscow, 1999, 328 p.). [in Russian].
34. Bernshteyn B. M. Traditsiya i kanon. Dva paradoksa [Tradition and Canon. Two paradoxes]. Kriterii i suzhdeniya v iskusstvoznanii [Criteria and judgments in art history]. (Sovetskiy khudozhnik, Moscow, 1986, P. 176-214). [in Russian].
35. Polosmak N.V., Barkova L.L. Kostyum i tekstil' pazyryktsev Altaya (IV–III vv. do n. e.) [Costume and textiles of the Altai Pazyryk people (IV-III centuries bc)]. (INFOLIO, Novosibirsk 2005, 232 p.). [in Russian].
36. Nurlanova K. Chelovek i mir: Kazakhskaya natsional'naya ideya [Man and the world: Kazakh national idea]. (Karzhy-karazhat, Almaty, 1994, 48 p.). [in Russian].
37. Gumilev L.N. Iskusstvo i etnos. Postanovka problemy [Art and ethnos. Statement of the problem]. Dekorativnoye iskusstvo [Decorative art]. 1, P. 36–41 (1972). [in Russian].

С.К. Сураганов

С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Республикасы
(E-mail: sersuraganov@mail.ru)

Қошқар мүйіз – қазақ ою-өрнегіндегі негізгі нақыш: түп-төркінін бажайлау

Аннотация. Көненің көзі саналатын қошқар мүйіз оюы дәстүрлі киіз басу өнерінің негізгі нақышы болып қала береді. Қазақтардың мүйіз тәрізді оюы ХХ ғасырдың өне бойына ғылыми пікірталастың өзегіне айналып отырды. Оның мәнін түсіну үшін неміс этнологы Р.Карутц (1911 ж.), орыс зерттеушілері С. Дудин (1928 ж.), Б. Куфтин (1926 ж.), Е. Шнейдер (1927 ж.) және т.б. басқалар тарапынан алғашқы талпыныстар жасалды. ХХ ғасырдың екінші жартысынан бастап мүйіз тәрізді ою археологтардың, өнертанушылар мен этнографтардың еңбектерінде қарастырылды. Зерттеушілер оның шыққан мезгілін, қолданыста болған аймақтарын анықтап, мән-мағынасын түсіндіруге әрекеттенді. Қисық сызықты нақыштың жаңа тас ғасырынан бұрын емес, қола дәуірінде әр түрлі мәнерде ары қарай жетілгені нақтыланды. Бұл ою нақышы түркі-монғол халықтарының орнаменттік жиынтығында басты орын иемденгені мәлім болды.

Пәнаралық байланыс тұрғысынан зерделей отырып, автор оның өміршендігін бірқатар себептермен, атап айтқанда, көрген адамның санасында ерекше эстетикалық әсер тудыратын эпикалық сипаты бар оюдың атауымен, яғни сөздің ішкі қуатымен ұғындыруға тырысады. Бұл ою нақышының «естеліктер өрнегі» міндетін атқаратындығы және «өткенді орнықтырушы» мәртебесіне ие екендігі алға тартылады. Ол тілдік нақтылау (атау) ретінде тілден тыс форматта да – символдық және магиялық мазмұнды жинақтаған трансмәдени анаграмманың бейнелік моделі түрінде сақталады. Үйреншікті қалыпқа айналған қошқар мүйіз оюы айрықша сипаттағы «дәуір қолтаңбасы» болып, көркемдік жағынан тартымды және оның құрылымы У. Хогарт «әсемдік ирегі» деп атаған сызыққа негізделген.

Кілт сөздер: ою нақышы, өрнек, қошқар мүйіз, қазақтар, Қазақстан, киіз басу.

С.К. Сураганов

*Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина, Нур-Султан, Республика Казахстан
(E-mail: sersuraganov@mail.ru)*

**Ведущий орнаментальный мотив кошқар мүйіз в казахской орнаментике:
в поисках примордиального**

Аннотация. Орнаментальный мотив кошқар мүйіз – наследие древности – остается в традиционном искусстве художественного войлока ключевым. Рогообразный узор казахов оставался в центре научной дискуссии ученых в течение всего XX века. Первые попытки его осмысления принадлежат немецкому этнологу Р. Карутцу (1911 г.), российским исследователям С. Дудину (1928 г.), Б. Куфтину (1926), Е. Шнейдеру (1927 г.) и др. Со второй половины XX века рогообразный мотив рассматривался в трудах ученых археологов, искусствоведов и этнографов. Исследователями были определены время его происхождения, география его бытования, предприняты попытки его смыслового содержания. Было установлено, что криволинейный мотив возник не ранее новокаменного века, а в эпоху бронзы получил свое развитие в виде различных стилизаций. Выяснено, что этот мотив играет ключевую роль в орнаментальном комплексе тюрко-монгольских народов.

На основе междисциплинарного подхода автор предлагает объяснить его жизнеспособность целым рядом причин: внутренней формой слова – названия орнаментального мотива, который имеет эпический характер, поскольку способен вызвать особую эстетическую реакцию зрителя. Представляется, что орнаментальный мотив выполняет роль «фигуры воспоминаний» и имеет статус «обосновывающего прошлого». Он сохраняется в качестве языковой объективации (название) и во внеязыковом формате – в виде изомодели транскультурной анаграммы, воспроизводящей древнее идеологическое содержание с символическим и магическим наполнением. Выступая в качестве канона, мотив кошқар мүйіз является своеобразным «почерком эпохи», обладает художественным обаянием и конструктивно основан на линии, названной У. Хогартом «линией красоты».

Ключевые слова: орнаментальный мотив, узор, кошқар мүйіз, казахи, Казахстан, художественный войлок.

Сведения об авторе:

Сураганов Сергали Кабдрахманович, старший преподаватель кафедры дизайна, Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина, ул. А. Бараева, 6/1, Нур-Султан, Республика Казахстан.

Автор туралы мәлімет:

Сураганов Сергали Кабдрахманович, дизайн кафедрасының аға оқытушысы, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, А. Бараев көшесі, 6/1, Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы.

Information about author:

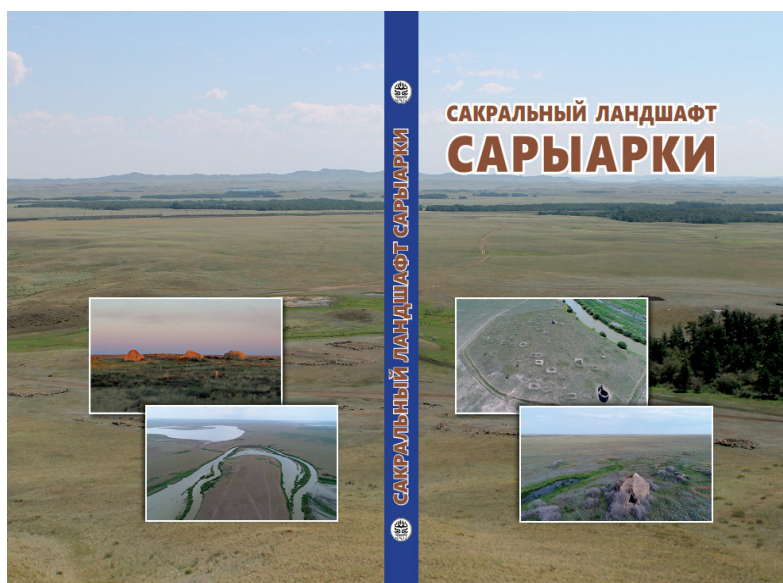
Suraganov Sergali Kabdrakhmanovich, Senior Lecturer of Department of Design, S. Seifullin Kazakh Agrotechnical University, A. Barayev str., 6/1, Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan.

СЫН-ПІКІРЛЕР/REVIEWS/РЕЦЕНЗИИ

Ж.К. Таймагамбетов

*Национальный музей Республики Казахстан, Нур-Султан, Республика Казахстан
(E-mail: zhaken.taimagambetov@gmail.com)*

Сакральный ландшафт Сарыарки: новые трактовки и интерпретации

Хабдулина М.К., Тлеугабылов Д.Т., Дукомбайев А.Т., Кошман Т.В., Букешева Г.К., Сапарова К.С., Файса А.М., Бонора Ж.Л. Сакральный ландшафт Сарыарки. Монография. – Нур-Султан-Рим, 2020. – 222 с.

Рецензируемая монография состоит из 9 глав, введения, заключения, списка литературы и иллюстрационных материалов в виде прекрасно выполненных чертежей и фотографий, которые существенно дополняют текстовую часть. Отметим, что научное издание представляет собой новый масштабный материал по древней истории и археологии Сарыарки. Сделаны интересные интерпретации культурологических понятий, получены достоверные материалы для исторических реконструкций.

Монография имеет продуманную структуру и логику изложения. Содержание и структура монографии отражают главные пункты задач, заявленных при написании, поэтому научное издание тематически охватывает широкий спектр вопросов. В ней изложены основные результаты поисковых работ, материалы археологических раскопок крупного кургана Куйгенжар VI-V вв. до н.э., этнографического поселения Саркырама конца XIX в., средневекового могильника Кіші Майлан. Несколько глав содержат разработку теоретических проблем понятий *сакральный*, *сакрализация*, *типология сакральных ландшафтов*, *семантика*. Последний пункт подробно изложен на примере сакрального центра Бозок.

Особо отметим, что геокультурное пространство Сарыарки привлекает к себе внимание как центр формирования современных политических процессов. Археологические исследования показывают, что статус политического центра Сарыарки проявился с глубокой древности.

Природные богатства, прекрасные условия для обитания были освоены древним человеком с ранней поры каменного века. В ландшафтном отношении Сарыарка многообразна, ее просторы включают степные, мелкосопочные, высокогорные оазисы, перемежающиеся живописными долинами, озерными котловинами, небольшими речками, засушливыми экосистемами. Жизнь здесь не прерывалась с доисторических времен. С древнейших времен, при любых изменениях климата, здесь всегда оставались экологически удобные оазисы для заселения и обживания.

Географическое положение Сарыарки – между лесными, лесостепными ландшафтами Западной Сибири и пустынной зоной Бетпакдалы, Приаралья создавала неограниченные возможности для меридиональных кочевков и перемещений. С конца бронзового века обжитой территорией, ойкуменой являлось все это огромное пространство. Разные исторические периоды оставили свои следы обитания в виде древних курганов, поселений, храмов, рудников, культовых, мавзольных ансамблей.

Исходя из этого обстоятельства, тематическое разнообразие глав монографии «Сакральный ландшафт Сарыарки» может быть поделено на три части: разработка теоретических проблем, которые изложены во введении, первой главе и в заключении. Следующая часть охватывает материалы натурных обследований и разведочных, рекогносцировочных маршрутов по степной Сарыарке. И третья часть включает результаты археологических раскопок элитного кургана и сезонного поселения казахов нового времени Саркырама.

В разработке теоретических проблем дана философско-культурологическая интерпретация причин, факторов, условий сакрализаций ландшафта, проведены трактовки понятий «сакральный ландшафт» в западной и отечественной литературе. Само название монографии требует развернутой характеристики типологии, генезиса и семантики сакральных ландшафтов. Эти теоретические вопросы рассмотрены на примерах культурных ландшафтов двух крупных историко-географических регионов: Акмолинского Приишимья и Тенгиз-Коргалжинского оазиса. По типологии эти районы включают несколько самостоятельных сакральных территорий, которые, в свою очередь, состоят из отдельных сакральных комплексов. Внутри комплексов выделены сакральные центры.

Тематическое разнообразие глав подводит к важному выводу о месте Сарыарки в истории Казахстана и Центральной Азии. Особый статус Нура-Ишимского междуречья обусловлен взаиморасположением двух разнонаправленных рек северной Сарыарки и различием отрезков русел рек в пространстве их сближения. Река Нура оказалась рядом с Ишимом в месте своего устья, когда она уже меридионально прошла большую часть своего русла по казахскому мелкосопочнику. Река Ишим наоборот формирует ситуацию междуречья в начале своего течения.

Авторы монографии пытаются приложить к междуречью двух рек историческую стратегию зарождения первичных цивилизаций в географическом пространстве двух рек: Тигр и Евфрат, Инд и Ганг, Хуанхэ и Янцзы. Основываясь на этих фактах, авторы монографии особое внимание уделяют характеристике двух крупных природно-исторических регионов Сарыарки: верховью р. Ишим и низовью р. Нуры.

Два региона отличаются современным состоянием ландшафтов: первый – это уже урбанизированный ландшафт, второй – заповедный. Эти условия при дальнейшей разработке теоретических аспектов истории сакральных ландшафтов приведут к осмыслению многих исторических проблем.

В последней главе делается вывод о статусе Нура-Ишимского междуречья или северной Сарыарки как этнической территории зарождения казахской государственности. В основе – археологические факты от Улуса Джучи до этнографической современности. Обоснование базируется на статусе междуречья как геостратегического центра пересечения караванных маршрутов Степного Шелкового пути; на концентрации на этом пространстве культовых мемориалов чингисидов. Последнее утверждение появилось после раскопок мавзолея на берегу озера Жанибек-Шалкар. В монографии кратко изложены некоторые результаты, приведена

история исследования этого мавзольного комплекса, первоначально датированного XV в. После обнаружения в 2020 г. в одной из поздних могил серебряных монет середины XIV в., мнения исследователей склонились к датировке бирюзового мавзолея золотоордынским временем. Относительно гидронима Жанибек-Шалкар, авторы предполагают, что главную роль сыграл эффект мифологизации и сакрализации мест жизни великих людей, исторических личностей, память о которых закрепились в этом гидрониме.

В качестве дополнительных аргументов приведены характеристика природных условий Тенгиз-Коргалжынского оазиса, историческая топонимика края, запечатленная на старинных картах конца XIX в. и скопление сырцовых мавзолеев XIX-XX вв. вдоль Нуры и на озерах Тенгиз-Коргалжинского региона. Отмечая сходство архитектуры сырцовых мавзолеев с культовыми мемориалами золотоордынской эпохи, авторы монографии считают, что «это свидетельствует о сохранении основного генофонда Степи от средневековья до настоящего времени».

Эти факты можно дополнить и яркими выдержками из персоязычных средневековых источников, постоянно подчеркивающих прелестный воздух Дешт-и Кипчака, тучные пастбища, сладость вод степных рек.

В монографии подробно рассмотрен феномен сакрального центра Бозок для территории Приишимья и сакрального центра Батагай для низовьев р. Нуры. Эти трактовки и интерпретации можно отнести к важным методологическим разработкам авторов монографии.

Исследовательские этапы работ включают результаты раскопок. В издании освещены материалы исследования элитного кургана сакского могильника Куйгенжар. Курган №2 на основании радиоуглеродного анализа датирован VI-V вв. до н.э. Архитектура и детали конструкции дают картину сложной сакральной ритуальности, существовавшей у населения раннего железного века Сарыарки.

Поселение Саркырама, как пишут авторы, – первое раскопанное поселение казахов нового времени северной Сарыарки. В монографии приведены чертежи жилищ, фотографии раскопок, по которым ясно видны архитектура и строительное дело. Дома были наземные, однокаменные, построены из сырцового кирпича. Следует согласиться, что этот памятник скорее сезонное күзеу, чем стационарное поселение. В выводах сделан сравнительный анализ поселений разных ландшафтных зон Сарыарки.

Интересные материалы приведены в главе написанной зарубежным партнером – археологом из Италии Жан Лука Бонорой. Отметим, что глава написана и дана на двух языках – английском и русском, что делает его доступным для широкого круга читателей.

Седьмая глава монографии посвящена истории первой разведочной экспедиции на территорию казахских степей в 1816 г. Экспедиция имела цель поиска и фиксации геологических богатств. На основании опубликованных ее научным руководителем И.П. Шангиным, «дневных записок» составлена подробная карта маршрута экспедиции 1816 года, которая прошла от северного края до широты озера Балхаш. И хотя экспедиция ставила цель разведки недр и полезных ископаемых, в ее материалах приведены сведения о древностях Сарыарки. Авторы остановились на характеристике археологических объектов, отмеченных в «дневных записках» путешествия и ставших объектами современных исследований.

Представлены описания вала на берегу озера Якши-Янгызтау из работы И.П. Шангина, медный прииск на левобережье реки Ак-Кайрак, залежи меди в течении реки Терсаккан, описание храма Татагай (Батагай) и ряд других объектов, ставших предметом изучения археологических экспедиций во второй половине XX в. Прежде всего – это некрополь Батагай и средневековое городище Бозок. Анализируя результаты изучения материалов экспедиции И.Шангина, авторы сделали вывод, что экспедиция 1816 г. является первым крупным научным предприятием, позволившем детально описать не только территорию, но и памятники материальной культуры. На основе дневниковых записей, авторы смогли проследить маршрут экспедиции и нанести его на современную карту. Карта приведена в монографии (рис. 1).

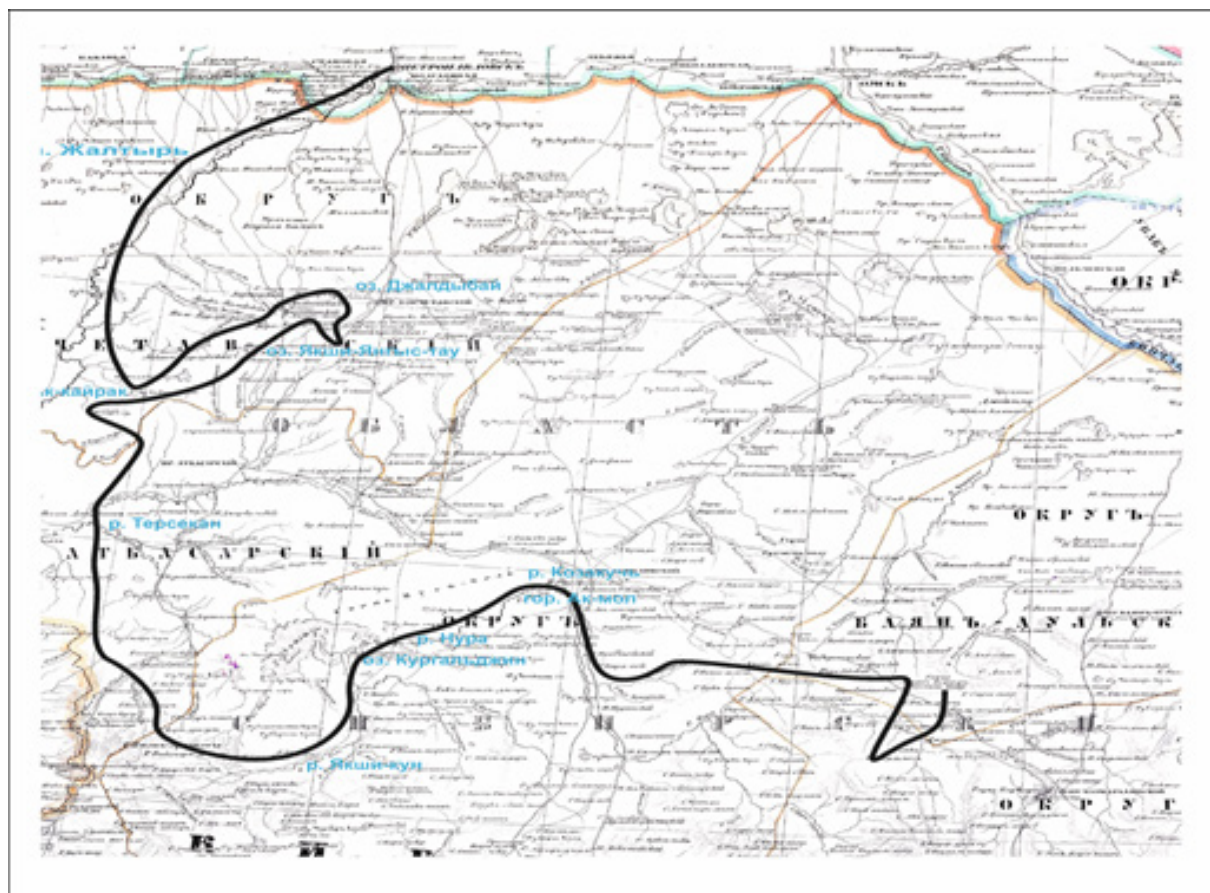

Рисунок 1. Карта маршрута экспедиции И.П. Шангина 1816 г.

Отдельная глава монографии посвящена важному сакральному объекту в городе Нур-Султан – казахскому некрополю Караоткель, вошедшему в число общенациональных святынь Казахстана. Подробно изложена история изучения этого памятника, сделаны фотографии надгробий, осуществлена хронологическая топография территории некрополя. Исследование выполнено методом осмотра, ландшафтного моделирования, сравнительного историко-этнологического анализа, картографическим и географическим методами с использованием космоснимков, Google – карт, старинных топографических карт. Данный объект, по мнению авторов, несет в себе историко-архитектурную, научную, мемориальную ценность и занимает особое место в истории и культуре как отдельно взятого города, региона, так и в целом государства. Зират Караоткель функционировал с 1609 г. до официального закрытия в 1962 г. В результате изучения было определено расширение границ некрополя (рис.2), временные рамки и особенности погребальных традиций разных этнических групп населения, проживавших в районе современного г. Нур-Султана в XVII-XX вв. Исследование некрополя позволило показать историю развития города и процесс формирования сакральности данной территории.

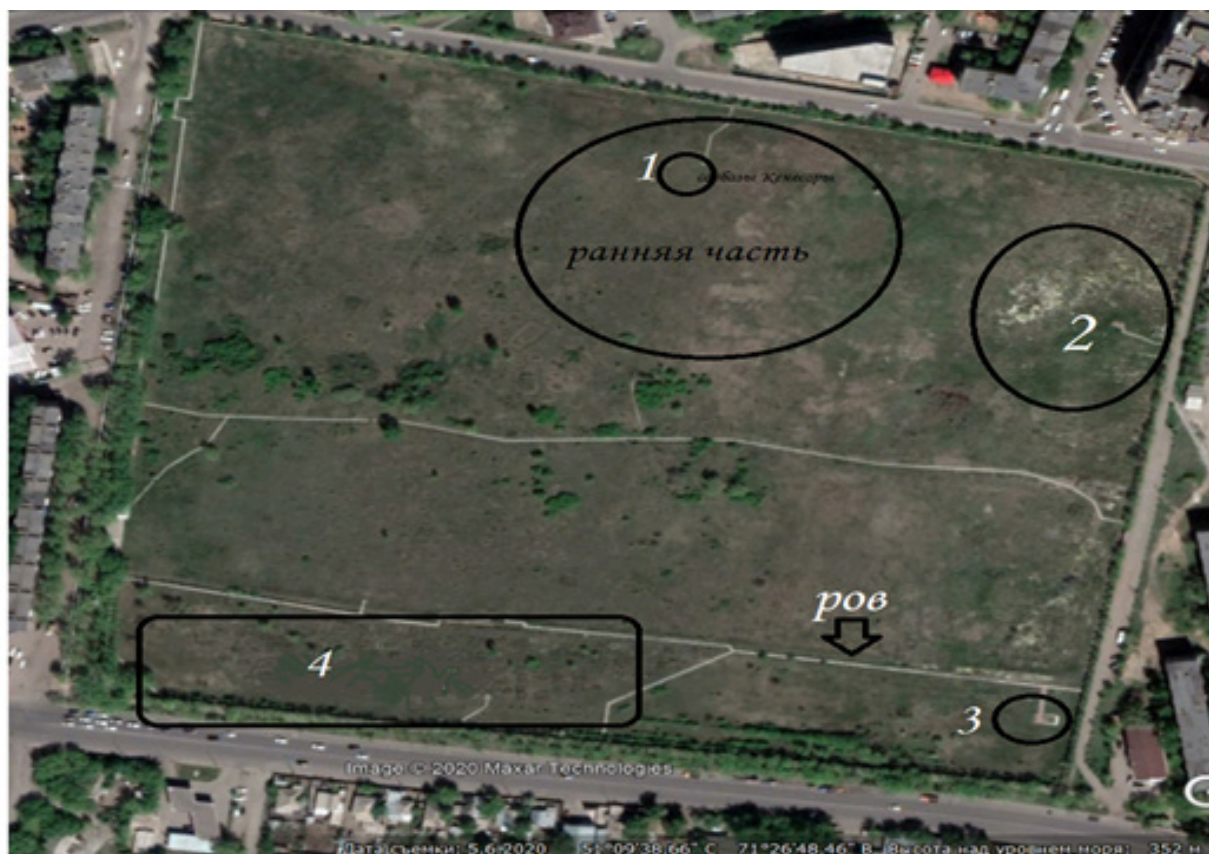

Рисунок 2. г. Нур-Султан. Топографическая карта некрополя Караоткель.

Особый интерес представляет картографический материал XIX – начала XX вв., приведенный в монографии. Дореволюционные карты позволили получить общее представление об изучаемой территории, сопоставить с современными космоснимками, акцентировать современные подходы к изучению территорий. Кроме общегеографической нагрузки, карты несут в себе историко-экономическую информацию, что облегчает понимание многих явлений того времени.

Научно-аналитический процесс бесконечен. Решение одной проблемы вызывает новый уровень исследовательских задач. Поэтому на каком-то этапе подведение итогов в виде монографических изданий с сопровождением обоснованных выводов – закономерный этап.

В целом следует согласиться с выводами авторов монографии, что северная Сарыарка по геостратегическому положению в центре казахских степей и концентрации пышных по оформлению культовых мемориалов чингизидов является территорией этнической консолидации казахов и этнической территорией сложения государственности казахов от эпохи Улуса Жоши до создания Казахского ханства.

Монография – это результат трехлетнего проекта НИИ археологии имени К.А. Акишева при Евразийском национальном университете им. Л.Н. Гумилева (2018-2020 гг.). Это и международный проект, так как в его реализации участвовала итальянская сторона в лице Международной Ассоциации Средиземноморских и восточных исследований (ISMEO, Рим). К реализации проекта были привлечены, и специалисты естественнонаучных направлений из академических учреждений Российской Федерации: Институт этнографии и антропологии РАН, Институт почвоведения и агрохимии Сибирского отделения РАН.

Монография «Сакральный ландшафт Сарыарки» является важным научным вкладом в изучение проблем сакральной географии Казахстана и реализацию Государственной программы «Мәңгілік Ел». Она адресована прежде всего историкам, археологам, этнографам и всем тем, кто интересуется историко-культурным наследием Казахстана.

Ж.К. Таймағамбетов

Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі, Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы
(E-mail: zhaken.taimagambetov@gmail.com)

Сарыарқаның киелі ландшафты: жаңа пайымдар мен байыптамалар

Zh.K. Taimagambetov

National museum of the Republic of Kazakhstan, Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan
(E-mail: zhaken.taimagambetov@gmail.com)

Sacred landscape of Saryarka: new treatments and interpretations

Сведения об авторе:

Таймағамбетов Жәкен Қожахметович, доктор исторических наук, профессор, академик Национальной академии наук РК, главный научный сотрудник, Национальный музей РК, ул. Тәуелсіздік, 54, Нұр-Сұлтан, Республика Казахстан.

Автор туралы мәлімет:

Таймағамбетов Жәкен Қожахметұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Ұлттық ғылым академиясының академигі, бас ғылыми қызметкер, ҚР Ұлттық музейі, Тәуелсіздік көш., 54, Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы.

Information about author:

Taimagambetov Zhaken Qozhahmetuly, Doctor of Historical Sciences, Professor, Member of National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Chief Scientific Researcher, National Museum of the Republic of Kazakhstan, Tauelsizdik av., 54, Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan.

МАҚАЛАНЫ РӘСІМДЕУ ҮЛГІСІ/TEMPLATE/ ОБРАЗЕЦ ОФОРМЛЕНИЯ СТАТЕЙ

IRSTI 03.91.03 (defined by the link <http://grnti.ru/>)

V.V. Trepavlov

*Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences, Moscow, Russian Federation
(E-mail: trepavlov@yandex.ru)*

Edigü at the Head of the Golden Horde: the Experience of His Chagatai Emigration

Abstract. In the second half of the 14th century in the ulus Khanates of the former Mongol Empire happened fading Chinggisid ruling dynasties' charisma has ebbed. The real power found itself in the hands of powerful representatives of Turkic tribal aristocracy. The most striking example of degradation of Chinggisids' royal prerogatives was sovereignty of Timur in the Chagatai Ulus. The article shows how

Mangyt Edigü Beq, during his long stay at the Timur's court, was inspired by this example and embodied the basic principles of his rule in the Golden Horde. For two decades Edigü handed the throne to his henchmen, and under all of them he was the chief lord (beqlerbegi). Furthermore, close contacts with the theologians of the environment of Timur formed the spiritual guidance of Edigü that manifested later in his campaign of Islamization of the Golden Horde nomads. **[200-300 words]**

Keywords: Edigü, Timur, Golden Horde, Chinggisids, beqlerbegi **[10-12 words/word combinations]**

MAIN TEXT OF THE ARTICLE

The main text of the article should contain the following structural elements:

- Introduction
- Materials and research methods
- The degree of research of the topic
- Analysis
- Results
- Conclusion

Литература

(образец оформления)

1. Manz B.F. The Rise and Rule of Tamerlane. – Cambridge: Cambridge univ. press, 1989. – 240 p. – **книга на английском языке**
2. Камалов С.К. О географических названиях в эпосе «Эдиге» // Историко-географические аспекты развития Ногайской Орды. – Махачкала: Наука, 1993. – С. 132–134. – **статья в научном сборнике.**
3. Улус Джучи (Золотая Орда). XIII – середина XV в. – Казань: Институт истории АН РТ, 2009. – 1056 с. – **коллективная монография.**
4. Аничкин Л.К. Золотоордынское наследие // Материалы второй Международной научной конференции «Политическая и социально-экономическая история Золотой Орды», посвященной памяти М.А. Усманова. Казань, 29-30 марта 2011 г. – Казань: ООО «Фолиант», Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2011. – 368 с. – **материалы конференции.**
5. Мухаметов Ф.Ф. Монгольская «Яса» и ее роль в системе общественных отношений империи Чингисхана // Вопросы истории. – 2007. – Т. 11. – № 5. – С. 150-155. – **статья в журнале.**

6. Малышев А.Б. Христианство в истории Золотой Орды: диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук: защищена: 22.01.02 – Саратов: Наука, 2000. – 181 с. – **диссертационная работа.**

7. Сабитов Ж.М. Золотая Орда – «падчерица» казахстанской историографии. // Молодой ученый. – 2015. – Т. 104. – № 24. – С. 842-851. [Электронный ресурс] – URL: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (дата обращения: 07.09.2020). – **электронный источник.**

8. Логунова Г.В. Русь и Золотая Орда: проблема взаимовлияния: учеб.пособие. – Иркутск: Изд-во ИГУ, 2014. – 110 с. – **учебное пособие.**

9. Алим Дж. Золотая Орда: наследники великого ханства//Газета «Комсомольская правда». – №145. – 2020. – 1 апреля. – С. 7-8.– **газетная статья.**

Reference

(design of sample)

1. Manz B.F. The Rise and Rule of Tamerlane. Cambridge; New York; Port Chester; Melbourne; Sydney, Cambridge univ. press, 1989. 240 p. – **book.**

2. Kamalov S.K. O geograficheskikh nazvaniyakh v epose «Edige» [About place names in the epic «Edige»], Istoriko-geograficheskie aspekty razvitiya Nogajskoj Ordy [Historical and geographical aspects of the development of the Nogai Horde]. (Nauka, Mahachkala,1993, P. 132-134).[in Russian]. – **article in a scientific collection.**

3. Ulus Dzhuchi (Zolotaya Orda). XIII – seredina XV v. [Ulus Jochi (Golden Horde). CHII – middle of SWR c.] (Institute of History of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan, Kazan', 2009, 1056 p.). [in Russian]. – **collective monograph.**

4. Anichkin L.K. Zolotoordynskoe nasledie. Vypusk 2. Materialy vtoroj Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii «Politicheskaya i social'no-ekonomicheskaya istoriya Zolotoj Ordy», posvyashchennoj pamyati M.A. Usmanova [Golden Horde heritage. Issue 2. Materials of the Second International Scientific Conference «Political and Socio-Economic History of the Golden Horde»].Kazan, March 29-30, 2011. Kazan': LLC «Foliant», Institute of History. Sh. Mardzhani AS RT. 2011, 368 p. – **conference materials.**

5. Muhametov F.F. Mongol'skaya «YASA» i ee rol' v sisteme obshchestvennyh otnoshenij imperii CHingiskhana [Mongolian «YASA» and its role in the system of public relations of the empire of Genghis Khan], Voprosy istorii [history issues], 11(5), 150-155 (2007) – **Journal article.**

6. Malyshev A.B. Hristianstvo v istorii Zolotoj Ordy. Dissertaciya na soiskanie uchenoj stepeni kandidata istoricheskikh nauk [Christianity in the history of the Golden Horde. Dissertation for the degree of candidate of historical sciences]. Protected: 01/22/02 Saratov: Nauka, 2000, 181 p. [in Russian]. – **dissertation.**

7. Sabitov, ZH. M. Zolotaya Orda – «padcherica» kazahstanskoj istoriografii [Holden Horde – «stepdaughter» of Kazakhstani historiography], Molodoj uchenyj [Young scientist], 24 (104), 842-851 (2015). [Electronic resource]. Available at: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (Accessed: 7.09.2020). [in Russian]. – **electronic source.**

8. Logunova G.V.Rus' i Zolotaya Orda: problema vzaimovliyaniya : ucheb.posobie. [Rus and the Golden Horde: the problem of mutual influence: textbook]. (Izd-vo IGU, Irkutsk, 2014, 110 p.). – **tutorial.**

9. Alim Dzh. Zolotaya Orda: nasledniki velikogo hanstva [Golden Horde: heirs of the great khanate]. Newspaper «Komsomol'skaya pravda». № 145. 2020. April. P. 7-8, Almaty. – **newspaper article.**

В.В. Трепавлов

*Ресей ғылым Академиясы Ресей тарихы институты, Мәскеу, Ресей Федерациясы
(E-mail: trepavlov@yandex.ru)*

Алтын Орда басындағы Едіге: шағатай эмиграциясының тәжірибесі

Аннотация. XIV ғ. екінші жартысында бұрынғы Моңғол империясының ұлыстық хандықтарында билік құрған Шыңғыс әулеттерінің қуаты әлсірей бастады. Билік шын мәнінде түркілік ру-тайпа ақсүйектерінің тегеурінді өкілдерінің қолдарына көшті. Шағатай ұлысында Темірдің толық әмірін жүргізуі шыңғыстекті монархтардың тозғынға ұшырауының ең айқын көрінісі болды. Мақалада маңғыт бегі Едігенің Темір сарайында ұзақ уақыт болуы арқасында осы мысалдан үлгі алып, оның негізгі қағидаларын Алтын Орданы басқаруы барысында іске жаратқаны көрсетіледі. Екі онжылдық бойына Едіге хан тағын өзі қалаған адамдарға ұсына отырып, олардың бас бегі боп саналды. Оның үстіне, Темірдің айналасындағы дін ғұламаларымен тығыз араласуы нәтижесінде Едіге өзінің рухани бағдарларын қалыптастырып, кейіннен онысын Алтын Орда көшпелілерін мұсылмандық жолына бұру әрекеттері кезінде пайдаланды... [200-300 сөз]

Ключевые слова: Едіге, Темір, Алтын Орда, шыңғыстектілер, бектербегі [10-12 сөз/сөз тіркесі]

В.В. Трепавлов

*Институт Российской истории Российской Академии наук, Москва, Российская Федерация
(E-mail: trepavlov@yandex.ru)*

Едыгей во главе Золотой Орды: опыт чагатайской эмиграции

Аннотация. Во второй половине XIV в. в улусных ханствах бывшей Монгольской империи происходило угасание харизмы правящих чингисидских династий. Реальная власть оказывалась в руках могущественных представителей тюркской родоплеменной аристократии. Самым ярким примером деградации царственных прерогатив монархов-чингисидов было полновластие Тимура в Чагатайском улусе. В статье показано, как мангытский бек Едыгей во время своего долгого пребывания при дворе Тимура вдохновился этим примером и воплотил основные принципы его правления в Золотой Орде. На протяжении двух десятилетий Едыгей вручал ханский трон своим избранныкам, при которых состоял главным беком. Кроме того, тесные контакты с богословами из окружения Тимура сформировали духовные ориентиры Едыгея, что позднее проявилось в развернутой им кампании по исламизации кочевников Золотой Орды... [200-300 слов]

Ключевые слова: Едыгей, Тимур, Золотая Орда, Чингисиды, беклербек [10-12 слов/словосочетаний]

Information about author:

Trepavlov Vadim Vinserovich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Center for the History of the Peoples of Russia and Interethnic Relations, Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences, Dm. Ulyanova, 19, Moscow, Russian Federation.

Автор туралы мәлімет:

Трепавлов Вадим Винсерович, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ресей халықтары тарихы және этносаралық қатынас орталығының жетекшісі, РҒА Ресей тарихы институты, Дм.Ульянов, 19, Мәскеу, Ресей Федерациясы.

Сведения об авторе:

Трепавлов Вадим Винсерович, доктор исторических наук, профессор, руководитель Центра истории народов России и межэтнических отношений, Институт российской истории РАН, Дм.Ульянова, 19, Москва, Российская Федерация.

FTAMP03.91.03 (мына сілтеме бойынша анықталады:<http://grnti.ru/>)

В.В. Трепавлов

*Ресей ғылым Академиясы Ресей тарихы институты, Мәскеу, Ресей Федерациясы
(E-mail: trepavlov@yandex.ru)*

Алтын Орда басындағы Едіге: шағатай эмиграциясының тәжірибесі

Аннотация. XIV ғасырдың екінші жартысында бұрынғы Моңғол империясының ұлыстық хандықтарында билік құрған Шыңғыс әулеттерінің қуаты әлсірей бастады. Билік шын мәнінде түркілік ру-тайпа ақсүйектерінің тегеурінді өкілдерінің қолдарына көшті. Шағатай ұлысында Темірдің толық әмірін жүргізуі шыңғыстекті монархтардың тозғынға ұшырауының ең айқын көрінісі болды. Мақалада маңғыт бегі Едігенің Темір сарайында ұзақ уақыт болуы арқасында осы мысалдан үлгі алып, оның негізгі қағидаларын Алтын Орданы басқаруы барысында іске жаратқаны көрсетіледі. Екі онжылдық бойына Едіге хан тағын өзі қалаған адамдарға ұсына отырып, олардың бас бегі боп саналды. Оның үстіне, Темірдің айналасындағы дін ғұламаларымен тығыз араласуы нәтижесінде Едіге өзінің рухани бағдарларын қалыптастырып, кейіннен онысын Алтын Орда көшпелілерін мұсылмандық жолына бұру әрекеттері кезінде пайдаланды... [200-300 сөз].

Ключевые слова: Едіге, Темір, Алтын Орда, шыңғыстектілер, бектербегі [10-12 сөз/сөз тіркесі]

МАҚАЛАНЫҢ НЕГІЗГІ МӘТІНІ

Мақаланың негізгі мәтінінде келесі құрылымдық элементтер болуы керек:

- Кіріспе
- Материалдар және зерттеу әдістері
- Тақырыптың зерттелу дәрежесі
- Талдау
- Нәтижелер
- Қорытынды

Әдебиет

(безендіру үлгісі)

1. Manz B.F. Тамерланның өрлеуі мен ережесі. – Кембридж: Нью-Йорк; Порт Честер; Мельбурн; Сидней; Кембридж университетінің баспасы, 1989. – 240 б. – **ағылшын тіліндегі кітап**
2. Камалов С.Қ. «Едіге» эпосындағы географиялық атаулар туралы // Ноғай Ордасы дамуының тарихи-географиялық аспектілері. – Махачкала: Ғылым, 1993. – 132-134 б. – **ғылыми жинақтағы мақала.**
3. Жошы Ұлысы (Алтын Орда). XIII-XV ғасырдың ортасы. – Қазан: Татарстан Республикасы Ғылым академиясының Тарих институты, 2009. – 1056 б. – **ұжымдық монография.**
4. Аничкин Л.К. Алтын Орда мұрасы // М.А.Усмановты еске алуға арналған «Алтын Орданың саяси және әлеуметтік-экономикалық тарихы» атты екінші Халықаралық ғылыми конференция материалдары. Қазан, 29-30 наурыз, 2011 жыл. – Қазан: «Фолиант» ООО, ТР ҒА Ш.Маржани атындағы Тарих институты, 2011. – 368 б. – **конференция материалдары.**
5. Мұхаметов Ф.Ф. Моңғолша «Яса» және оның Шыңғыс хан империясының қоғамдық қатынастар жүйесіндегі рөлі // Тарих мәселелері. – 2007. – Т. 11. – № 5. – Б. 150-155. – **Журнал мақаласы.**
6. Малышев А.Б. Алтын Орда тарихындағы христиан діні: тарих ғылымдарының кандидаты дәрежесін алу үшін қорғалған диссертация: 01.22.02. – Саратов: Ғылым, 2000. – 181 б. – **диссертация.**
7. Сабитов Ж.М. Алтын Орда – қазақстандық тарихнаманың «өгей перзенті». // Жас ғалым. – 2015. – Т. 104. – № 24. – Б. 842-851. [Электрондық ресурс] – URL: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (кіру күні: 09.07.2020). – **электрондық ақпарат көзі.**

8. Логунова Г.В. Ресей және Алтын Орда: өзара ықпал мәселесі: оқу құралы. – Иркутск: ИМУ баспасы, 2014. – 110 б. – **оқулық**.

9. Алим Дж. Алтын Орда: ұлы хандықтың мұрагерлері // «Комсомольская правда» газеті. – №145. – 2020. – 1 сәуір. – Б.7-8. – **газет мақаласы**.

Reference

(design of sample)

1. Manz B.F. The Rise and Rule of Tamerlane. Cambridge; New York; Port Chester; Melbourne; Sydney, Cambridge univ. press, 1989. 240 p. – **book**.

2. Kamalov S.K. О географических названий в епосе «Edige» [About place names in the epic «Edige»], Istoriko-geograficheskie aspekty razvitiya Nogajskoj Ordy [Historical and geographical aspects of the development of the Nogai Horde] (Nauka, Mahachkala, 1993, P. 132–134). [in Russian]. – **article in a scientific collection**.

3. Ulus Dzhuchi (Zolotaya Orda). XIII – seredina XV v. [Ulus Jochi (Golden Horde). CHII – middle of SWR c.] (Institute of History of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan, Kazan', 2009, 1056 p.). [in Russian]. – **collective monograph**.

4. Anichkin L.K. Zolotoordynskoe nasledie. Vypusk 2. Materialy vtoroj Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii «Politicheskaya i social'no-ekonomicheskaya istoriya Zolotoj Ordy», posvyashchennoj pamyati M.A. Usmanova [Golden Horde heritage. Issue 2. Materials of the Second International Scientific Conference «Political and Socio-Economic History of the Golden Horde»]. Kazan, March 29-30, 2011. Kazan': LLC «Foliant», Institute of History. Sh. Mardzhani AS RT. 2011, 368p. – **conference materials**.

5. Muhametov F.F. Mongol'skaya «YASA» i ee rol' v sisteme obshchestvennyh otnoshenij imperii CHingiskhana [Mongolian «YASA» and its role in the system of public relations of the empire of Genghis Khan], Voprosy istorii [history issues], 11(5), 150-155 (2007) – **Journal article**.

6. Malyshev A.B. Hristianstvo v istorii Zolotoj Ordy. Dissertaciya na soiskanie uchenoj stepeni kandidata istoricheskikh nauk [Christianity in the history of the Golden Horde. Dissertation for the degree of candidate of historical sciences]. Protected: 01/22/02 Saratov: Nauka, 2000, 181 p. [in Russian]. – **dissertation**.

7. Sabitov, ZH.M. Zolotaya Orda – «padcherica» kazahstanskoj istoriografii [Holden Horde – «stepdaughter» of Kazakhstani historiography], Molodoj uchenyj [Young scientist], 24 (104), 842-851 (2015). [Electronic resource]. Available at: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (Accessed: 7.09.2020). [in Russian]. – **electronic source**.

8. Logunova G.V. Rus' i Zolotaya Orda: problema vzaimovliyaniya: ucheb.posobie. [Rus and the Golden Horde: the problem of mutual influence: textbook]. (Izd-vo IGU, Irkutsk, 2014, 110 p.). – **tutorial**.

9. Alim Dzh. Zolotaya Orda: nasledniki velikogo hanstva [Golden Horde: heirs of the great khanate]. Newspaper «Komsomol'skaya pravda». №145. 2020. April. P. 7-8, Almaty. – **newspaper article**.

V.V. Trepavlov

*Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences, Moscow, Russian Federation
(E-mail: trepavlov@yandex.ru)*

Edigü at the Head of the Golden Horde: the Experience of His Chagatai Emigration

Abstract. In the second half of the 14th century in the ulus Khanates of the former Mongol Empire happened fading Chinggisid ruling dynasties' charisma has ebbed. The real power found

itself in the hands of powerful representatives of Turkic tribal aristocracy. The most striking example of degradation of Chinggisids' royal prerogatives was sovereignty of Timur in the Chagatai Ulus. The article shows how MangytEdigüBeq, during his long stay at the Timur's court, was inspired by this example and embodied the basic principles of his rule in the Golden Horde. For two decades Edigü handed the throne to his henchmen, and under all of them he was the chief lord (beqlerbegi). Furthermore, close contacts with the theologians of the environment of Timur formed the spiritual guidance of Edigü that manifested later in his campaign of Islamization of the Golden Horde nomads. [100-200 words]

Keywords: Edigü, Timur, Golden Horde, Chinggisids, beqlerbegi [5-7 words/word combinations]

В.В. Трепавлов

*Институт Российской истории Российской Академии наук, Москва, Российская Федерация
(E-mail: trepavlov@yandex.ru)*

Едыгей во главе Золотой Орды: опыт чагатайской эмиграции

Аннотация. Во второй половине XIV в. в улусных ханствах бывшей Монгольской империи происходило угасание харизмы правящих чингисидских династий. Реальная власть оказывалась в руках могущественных представителей тюркской родоплеменной аристократии. Самым ярким примером деградации царственных prerogatives монархов-чингисидов было полновластие Тимура в Чагатайском улусе. В статье показано, как мангытский бек Едыгей во время своего долгого пребывания при дворе Тимура вдохновился этим примером и воплотил основные принципы его правления в Золотой Орде. На протяжении двух десятилетий Едыгей вручал ханский трон своим избранныкам, при которых состоял главным беком. Кроме того, тесные контакты с богословами из окружения Тимура сформировали духовные ориентиры Едыгея, что позднее проявилось в развернутой им кампании по исламизации кочевников Золотой Орды... [200-300 слов]

Ключевые слова: Едыгей, Тимур, Золотая Орда, Чингисиды, беклербек [10-12 слов/словосочетаний]

Автор туралы мәлімет:

Трепавлов Вадим Винцерович, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ресей халыктары тарихы және этносаралық қатынас орталығының жетекшісі, РФА Ресей тарихы институты, Дм.Ульянов, 19, Мәскеу, Ресей Федерациясы.

Information about author:

Trepavlov Vadim Vinserovich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Center for the History of the Peoples of Russia and Interethnic Relations, Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences, Dm. Ulyanova, 19, Moscow, Russian Federation.

Сведения об авторе:

Трепавлов Вадим Винцерович, доктор исторических наук, профессор, руководитель Центра истории народов России и межэтнических отношений, Институт российской истории РАН, Дм.Ульянова, 19, Москва, Российская Федерация.

МРНТИ 03.91.03 (определяется по ссылке: <http://grnti.ru/>)

В.В. Трепавлов

*Институт Российской истории Российской Академии наук, Москва, Российская Федерация
(E-mail: trepavlov@yandex.ru)*

Едыгей во главе Золотой Орды: опыт чагатайской эмиграции

Аннотация. Во второй половине XIV в. в улусных ханствах бывшей Монгольской империи происходило угасание харизмы правящих чингисидских династий. Реальная власть оказывалась в руках могущественных представителей тюркской родоплеменной аристократии. Самым ярким примером деградации царственных прерогатив монархов-чингисидов было полновластие Тимура в Чагатайском улусе. В статье показано, как мангытский бек Едыгей во время своего долгого пребывания при дворе Тимура вдохновился этим примером и воплотил основные принципы его правления в Золотой Орде. На протяжении двух десятилетий Едыгей вручал ханский трон своим избранникам, при которых состоял главным беком. Кроме того, тесные контакты с богословами из окружения Тимура сформировали духовные ориентиры Едыгея, что позднее проявилось в развернутой им кампании по исламизации кочевников Золотой Орды... [200-300 слов]

Ключевые слова: Едыгей, Тимур, Золотая Орда, Чингисиды, беклербек [10-12 слов/словосочетаний]

ОСНОВНОЙ ТЕКСТ СТАТЬИ

Основной текст статьи должен содержать следующие структурные элементы:

- Введение
- Материалы и методы исследования
- Степень изученности темы
- Анализ
- Полученные результаты
- Вывод

Литература

(образец оформления)

1. Manz B.F. The Rise and Rule of Tamerlane. – Cambridge: Cambridge univ. press, 1989. – 240 p. – **книга на английском языке**
2. Камалов С.К. О географических названиях в эпосе «Эдиге» // Историко-географические аспекты развития Ногайской Орды. – Махачкала: Наука, 1993. – С. 132–134. – **статья в научном сборнике.**
3. Улус Джучи (Золотая Орда). XIII – середина XV в. – Казань: Институт истории АН РТ, 2009. – 1056 с. – **коллективная монография.**
4. Аничкин Л.К. Золотоордынское наследие // Материалы второй Международной научной конференции «Политическая и социально-экономическая история Золотой Орды», посвященной памяти М.А. Усманова. Казань, 29–30 марта 2011 г. – Казань: ООО «Фолиант», Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2011. – 368 с. – **материалы конференции.**
5. Мухаметов Ф.Ф. Монгольская «Яса» и ее роль в системе общественных отношений империи Чингисхана // Вопросы истории. – 2007. – Т. 11. – № 5. – С. 150-155. – **статья в журнале.**
6. Малышев А.Б. Христианство в истории Золотой Орды: диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук: защищена: 22.01.02 – Саратов: Наука, 2000. – 181 с. – **диссертационная работа.**

7. Сабитов Ж.М. Золотая Орда – «падчерица» казахстанской историографии. // Молодой ученый. – 2015. – Т. 104. – № 24. – С. 842-851. [Электронный ресурс] – URL: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (дата обращения: 07.09.2020). – **электронный источник**.
8. Логунова Г.В. Русь и Золотая Орда: проблема взаимовлияния: учеб.пособие. – Иркутск: Изд-во ИГУ, 2014. – 110 с. – **учебное пособие**.
9. Алим Дж. Золотая Орда: наследники великого ханства//Газета «Комсомольская правда». – №145. – 2020. – 1 апреля. – С.7-8. – **газетная статья**.

Reference

(design of sample)

1. Manz B.F. The Rise and Rule of Tamerlane. Cambridge; New York; Port Chester; Melbourne; Sydney, Cambridge univ. press, 1989. 240 p. – **book**.
2. Kamalov S.K. O geograficheskikh nazvaniyakh v epose «Edige» [About place names in the epic «Edige»], Istoriko-geograficheskie aspekty razvitiya Nogajskoj Ordy [Historical and geographical aspects of the development of the Nogai Horde] (Nauka, Mahachkala, 1993, P. 132–134). [in Russian]. – **article in a scientific collection**.
3. Ulus Dzhuchi (Zolotaya Orda). XIII – seredina XV v. [Ulus Jochi (Golden Horde). CHII – middle of SWR c.] (Institute of History of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan, Kazan', 2009, 1056 p.). [in Russian]. – **collective monograph**.
4. Anichkin L.K. Zolotoordynskoe nasledie. Vypusk 2. Materialy vtoroj Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii «Politicheskaya i social'no-ekonomicheskaya istoriya Zolotoj Ordy», posvyashchennoj pamyati M.A. Usmanova [Golden Horde heritage. Issue 2. Materials of the Second International Scientific Conference «Political and Socio-Economic History of the Golden Horde»]. Kazan, March 29-30, 2011. Kazan': LLC «Foliant», Institute of History. Sh. Mardzhani AS RT. 2011, 368p. – **conference materials**.
5. Muhametov F.F. Mongol'skaya «YASA» i ee rol' v sisteme obshchestvennykh otnoshenij imperii CHingiskhana [Mongolian «YASA» and its role in the system of public relations of the empire of Genghis Khan], Voprosy istorii [history issues], 11(5), 150-155 (2007) – Journal article.
6. Malyshev A.B. Hristianstvo v istorii Zolotoj Ordy. Dissertaciya na soiskanie uchenoj stepeni kandidata istoricheskikh nauk [Christianity in the history of the Golden Horde. Dissertation for the degree of candidate of historical sciences]. Protected: 01/22/02 Saratov: Nauka, 2000, 181 p. [in Russian]. – **dissertation**.
7. Sabitov ZH.M. Zolotaya Orda – «padcherica» kazahstanskoj istoriografii [Holden Horde – «stepdaughter» of Kazakhstani historiography], Molodoj uchenyj [Young scientist], 24 (104), 842-851 (2015).[Electronic resource]. Available at: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (Accessed: 7.09.2020).[in Russian]. – **electronic source**.
8. Logunova G.V. Rus' i Zolotaya Orda: problema vzaimovliyaniya: ucheb.posobie. [Rus and the Golden Horde: the problem of mutual influence: textbook]. (Izd-vo IGU, Irkutsk, 2014, 110 p.). – **tutorial**.
9. Alim Dzh. Zolotaya Orda: nasledniki velikogo hanstva [Golden Horde: heirs of the great khanate]. Newspaper «Komsomol'skaya pravda». №145. 2020. April. P. 7-8, Almaty. – **newspaper article**.

В.В. Трепавлов

*Ресей ғылым Академиясы Ресей тарихы институты, Мәскеу, Ресей Федерациясы
(E-mail: trepavlov@yandex.ru)*

Алтын Орда басындағы Едіге: шағатай эмиграциясының тәжірибесі

Аннотация. XIV ғасырдың екінші жартысында бұрынғы Моңғол империясының ұлыстық хандықтарында билік құрған Шыңғыс әулеттерінің қуаты әлсірей бастады. Билік шын мәнінде

түркілік ру-тайпа ақсүйектерінің тегеурінді өкілдерінің қолдарына көшті. Шағатай ұлысында Темірдің толық әмірін жүргізуі шыңғыстекті монархтардың тозғынға ұшырауының ең айқын көрінісі болды. Мақалада маңғыт бегі Едігенің Темір сарайында ұзақ уақыт болуы арқасында осы мысалдан үлгі алып, оның негізгі қағидаларын Алтын Орданы басқаруы барысында іске жаратқаны көрсетіледі. Екі онжылдық бойына Едіге хан тағын өзі қалаған адамдарға ұсына отырып, олардың бас бегі боп саналды. Оның үстіне, Темірдің айналасындағы дін ғұламаларымен тығыз араласуы нәтижесінде Едіге өзінің рухани бағдарларын қалыптастырып, кейіннен онысын Алтын Орда көшпелілерін мұсылмандық жолына бұру әрекеттері кезінде пайдаланды... [200-300 сөз]

Ключевые слова: Едіге, Темір, Алтын Орда, шыңғыстектілер, бектербегі [10-12 сөз/сөз тіркесі]

V.V. Trepavlov

*Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences, Moscow, Russian Federation
(E-mail: trepavlov@yandex.ru)*

Edigü at the Head of the Golden Horde: the Experience of Chagatai Emigration

Abstract. In the second half of the 14th century in the ulus Khanates of the former Mongol Empire happened fading Chinggisid ruling dynasties' charisma has ebbed. The real power found itself in the hands of powerful representatives of Turkic tribal aristocracy. The most striking example of degradation of Chinggisids' royal prerogatives was sovereignty of Timur in the Chagatai Ulus. The article shows how Mangyt Edigü Beq, during his long stay at the Timur's court, was inspired by this example and embodied the basic principles of his rule in the Golden Horde. For two decades Edigü handed the throne to his henchmen, and under all of them he was the chief lord (beqlerbegi). Furthermore, close contacts with the theologians of the environment of Timur formed the spiritual guidance of Edigü that manifested later in his campaign of Islamization of the Golden Horde nomads. [200-300 words]

Keywords: Edigü, Timur, Golden Horde, Chinggisids, beqlerbegi [10-12 words/word combinations]

Сведения об авторе:

Трепавлов Вадим Винцерович, доктор исторических наук, профессор, руководитель Центра истории народов России и межэтнических отношений, Институт российской истории РАН, Дм. Ульянова, 19, Москва, Российская Федерация.

Автор туралы мәлімет:

Трепавлов Вадим Винцерович, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ресей халықтары тарихы және этносаралық қатынас орталығының жетекшісі, РҒА Ресей тарихы институты, Дм. Ульянов, 19, Мәскеу, Ресей Федерациясы.

Information about author:

Trepavlov Vadim Vinserovich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Center for the History of the Peoples of Russia and Interethnic Relations, Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences, Dm. Ulyanova, 19, Moscow, Russian Federation.

TURKIC STUDIES JOURNAL

2021. Vol. 3, No 2 – Нұр-Сұлтан: ЕҰУ. – 126 б.

30.06.21 басуға жіберілді

Тираж – 50 дана.

Авторларға арналған нұсқаулар,
жариялау этикасы журнал сайтында берілген: tsj.enu.kz

Техникалық хатшы: А. Байгаж
Компьютерде беттеген: Д. Нурушева
Редакцияның мекенжайы:
010008, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ., Сәтбаев к-сі, 2.
Тел.: +7 (7172) 709-500 (ішкі 31-434)

E-mail: turkicjournal@gmail.com, web-site: tsj.enu.kz

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінде тіркелген. 24.02.2021 ж.
№KZ27VPY00032814 – тіркеу куәлігі (алғашқы тіркеу нөмірі және күні 28.03.2019, 17636-Ж).

© Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

tsj.enu.kz

